

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 42

***Спадщина М.Гоголя та проблеми вітчизняної
і світової історії, філології та культури
у сучасній інтерпретації***

Ніжин – 2008

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №6 від 28.02.2008 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку
наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів
дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. –
1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. –
№2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. **Самойленком Г.В.**

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник –
докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф.
О.Г.Астаф'єв; докт. філол. наук, проф. Н.І.Бойко; докт. філол. наук,
проф. З.В.Кирилук; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт. філол.
наук, проф. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф. А.К.Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко;
докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф.
В.М.Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук,
доц. О.Г.Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт.
істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

докт. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.До-
рохіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук,
доц. Л.Л.Матвєєва; докт. мистецтв., ст. наук співроб. О.С.Найден;
докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан,
докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; докт.
мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 42: Спадщина М.Гоголя та
проблеми вітчизняної і світової історії, філології та культури у
сучасній інтерпретації / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. –
Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2008. – 333 с.

До 200-ліття від дня народження М.Гоголя

Н.Н.Арват

О комплексном изучении картины мира в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души"

(из опыта работы студенческого спецсеминара)

В Нежинском государственном университете им. Николая Гоголя, на старших курсах работает спецсеминар "Язык и стиль произведений Гоголя". В программу спецсеминара включена, помимо других, коллективная тема "Картина мира в поэме "Мертвые души"", разрабатываемая как в индивидуальных докладах, так и в групповом рассмотрении определенных вопросов. Приведем некоторые из них: образ губернского города, мир чиновников, мир помещиков, народ в изображении автора, образ Чичикова, выражение авторского отношения к лицам, действиям, лирические отступления и др. Рассматривается также структура данного художественного текста и его особенности, составляющие специфику гоголевской художественно-изобразительной манеры письма, как-то троичность, ритмичность (особенно в лирических отступлениях), использование бинарных рядов однородных членов предложения и некоторые другие. Определенное внимание уделяется общетеоретическому вопросу "картина мира" и подходам в ее раскрытии. Применительно к поэме "Мертвые души" неизбежно рассмотрение употребления слова *русский* (сочетаемость, охват признаков). Ниже остановимся на некоторых из этих вопросов.

В современном понимании картины мира (далее КМ) отмечается плюрализм. В частности, в национальной КМ выделяются, с одной стороны, концептуальная, языковая, с другой – бытовая, художественная и др. [1]. В художественной литературе, отражающей различные события и фрагменты из жизни народа (или какого-либо сословия), не могут не отражаться стороны национальной КМ. Это касается и поэмы Гоголя "Мертвые души". Картина мира, представленная в данной поэме, это авторский субъективный образ объективной реальности, как она представлялась Гоголю, писавшему данную поэму не в России, а в Италии (в

основном), при опоре на свои личные знания, представления, воспоминания, включая фантазию юмористического характера.

На основе представленный Гоголем КМ читатель может создать свою КМ основанную на его субъективном восприятии прочитанного, что является источником различных дискуссий. В частности, а в нашем случае на семинаре возникло двойное отношение к образу Коробочки, Плюшкина, отличающееся от общераспространенного (хрестоматийного). Возникло сочувствие к судьбе Плюшкина, мотивация так называемой "дубинноголовости" Коробочки (чичиковское понятие), кстати, только один "кулак" Собакевич "налету" понял Чичикова-афериста.

Сатирическое направление, принятое Гоголем в описании жизни российской провинции, выразилось по-разному: от мягкой иронии (иногда с сочувственным вздохом) до комедийно отрицательного и далее – резко насмешливого и гротескного изображения. Но за этим городом стоит вся Россия, и все это совершалась на данном пространстве, – все это в России, что создает образ России в целом.

О национальном русском колорите поэмы "Мертвые души" написано много, что неудивительно, так как это первое, что ощущается читателем. В пользу этого же срабатывает частое употребление слов *Русь, русский* в различных сочетаниях, связанное с какой-либо деталью, событием, оценкой. Гоголевскую КМ в "Мертвых душах" постоянно сопровождает авторское отношение к персонажам, к изображаемым событиям. Ввиду этого сюжетная полиобъектность связывается с полиэмоциональностью.

В национальной КМ разграничивается языковая и концептуальная. Первая дана открыто: в лексико-семантическом выражении мыслей. За всем этим стоит концептуальная КМ, заложенная писателем и воссоздаваемая читателем на основе анализа развития сюжета и понимания семантических функций языковых форм. Здесь работает вербальное, образное, поисковое и др. виды мышления.

Гоголевская КМ в поэме "Мертвые души" нередко опирается на затекстовый анализ, включающий рассмотрение всей описанной ситуации, в том числе речевой, с учетом участников, их состояния (физического или психического), их отношений друг с другом, внешнего вида, интонации, жестов и др.

Представленная в поэме КМ многогранна, она создается взаимодействием взаимодействующих образов. Гоголь избрал

направление "человек и его образ жизни", включая "среду обитания" (ибо о человеке можно составить мнение по его жилищу).

Так, мы видим город и людей разного типа (главное в городе чиновничья среда и дамское общество), видим помещиков на фоне их поместий и самого Чичикова, бывшего чиновника, ныне искателя дешевого обогащения. Представлен и народ, образ которого можно собрать из массы эпизодов, включая различные случайные встречи, прислугу Чичикова и списки мертвых душ, над которыми размышлял Чичиков. Каждая из перечисленных линий была и является предметом изучения в литературоведении и языкознании. О поэме "Мертвые души" написано свыше 200 работ (включая монографии, статьи и учебные пособия) [2].

Наша задача: показать восприятие КМ в названной поэме комплексно, ее можно видеть в свете авторского юмора, иронии, насмешки и т.д., и в свете использования определенных языковых средств, а также подчеркнуть авторские приемы построения микротекста, подтверждающие подтекстовый смысл.

Авторская позиция Гоголя, является ведущим, организующим началом произведения, она проявляется во всем: в характеристике персонажей (прямой или косвенной), в лексическом выражении повествования, описания, речи персонажей.

В эстетической позиции Гоголя виден основной принцип: объективные основы отражения жизни, обработанные авторской оценкой и заостренные на показе омертвелости человеческих душ. Последнее в свою очередь связано с внешними и внутренними факторами. Внешний фактор – материальная сторона жизни чиновников и помещиков, внутренний – их личные духовные потребности [3]. Обе стороны жизни – в их собственных руках. На первом месте – условия жизни, о которых те и другие заботятся прежде всего (у чиновников – они подкрепляются взятками, у помещиков – хозяйством). Духовная сторона жизни ограничивается бытовым, внеслужебным общением с определенными, постоянными и однообразными развлечениями. Это ограничение и однообразие (игра в карты, балы, пирушки) создают застойную ситуацию, которая способствует духовной ограниченности и "омертвелости" души.

С первых строк произведения читатель погружается в мир провинциального губернского города среднего уровня. При этом важно, как автор показывает этот город, как создает свою художественную КМ, через что она воспроизводится читателем. –

"Въезд его не произвел в городе совершенно никакого шума и не был сопровожден ничем особенным; только два русские мужика, стоявшие у дверей кабака против гостиницы, сделали кое-какие замечания, относившиеся, впрочем, более к экипажу, чем к сидевшему в нем" [4]. Авторские замечания показывают провинциальность города: отсутствие движения, на улицах пусто, тихо. Расположение кабака против гостиницы – это совмещение двух противоположных уровней культуры (гостиница – "лицо" города, кабак – заведение низшего уровня).

Наличие двух мужиков у дверей кабака свидетельствует о том, что они вышли из кабака довольные, непрочь поговорить. Их рассуждения о колесах брички и упоминания Москвы и Казани показывает их уровень знаний. Появление молодого человека "в белых канифасовых панталонах..." добавляет штрих – дешевое несуразное щегольство. Вся картинка уже не в пользу города, она свидетельствует о провинциализме. В дальнейшем описание внешнего вида гостиницы, комнат с тараканами и т.д., все подтверждает провинциализм. Избранный автором метод единства противоположностей в описании различных фактов детализирует проявление этого культурного уровня: подушки как каменные, дежурные блюда: соленый огурец и "вечный сладкий слоеный пирожок" и др. В дальнейшем образ города создается в том же единстве противоположностей: вывеска "Иностранец Василий Федоров", прилавок "с мылом и пряниками, похожими на мыло" и др. Задача студентов – собрать подобные единства и показать их художественно-изобразительную функцию.

Но это не просто один из многих российских городов, этот город – часть Руси, и все, что в нем показано, присуще Руси. Этот город явился как бы представителем Руси, которую знал, помнил и видел Гоголь из своего "прекрасного далека". Как отмечает Г.А.Гуковский, Россия – главный собирательный образ данного произведения [2].

Один из разоблачающих местную власть фактов: вечером улицы города слабо освещены, а дом губернатора "был так освещен, хоть бы и для бала, коляска с фонарями, перед подъездом форейторы..." (V, 12). Контраст весьма выразителен: заботы губернатора о городе и о себе. Это может быть одним из читательских выводов.

Мир чиновников представляет собой дружное сборище взяточников, никто "не зеваает" на своем месте. В описании этого

сословия показательны семейственность, халтура, использование своих должностей в личных интересах [3]. Ярким эпизодом является "пирушка", организованная в честь чичиковских покупок.

При рассмотрении этих вопросов студенты раскрывают иронические оттенки авторского повествования. Авторская ирония по поводу чиновничьего аппарата должна подвести читателя к размышлению: если эти чиновники, являясь государственными служащими по статусу, устроившись в "теплых гнездышках", так служат государству, какая же от них польза и каким же становится это государство? Этот вопрос возник у передовой части российской интеллигенции. Вопрос так и остался вопросом, направленным на конкретное правительство. Это было воспринято как критика Николаевского режима, ибо за этим городом стояла Русь. Возможно, Гоголь не предвидел такого общественного резонанса, он собирался показать другую Русь (во втором томе), но картина вышла неубедительной, нереальной.

Дамское общество города также является обобщенным образом, характеризуется соперничеством, склонностью к сплетням, интригам. В рассмотрении этого круга лиц следует отметить авторскую иронию и способ ее выражения. Ко мнению Чичикова по поводу того злосчастного бала, на котором Ноздрев встретился с Чичиковым и проболтался о мертвых душах, присоединяется мнение автора и читателя о подобных балах ("дрянь бал, а все из обезьянства", "не в русском духе" (V, 174).

Знакомство Чичикова с помещиками и визиты к ним открывают новую серию человеческих типов. Каждый помещик – концентрация черт, создающих карикатуру. Недаром отсюда пошли понятия "маниловщина", "ноздревщина", а фамилии Плюшкин, Коробочка, Собакевич превратились в нарицательные. Все это – общечеловеческие типы, только одетые в русскую одежду и поселенные в России. Они не являются особенностью только русской КМ. То, что они истинно "мертвые души", неоспоримо. Манилов воплощает слащаво-льстивый тип человека; Коробочка – отличную хозяйку, ограниченную кругом сугубо хозяйственных интересов; Ноздрев – пьяницу, гуляку, лгуна и болтуна; Плюшкин – опустившегося одинокого человека, скаредность которого приобрела анекдотический характер; Собакевич – чревоугодника, жадного, но сметливого хозяина (он сразу раскусил чичиковскую аферу). Русскими у этих типов являются имена, кулинария, гостеприимство, бытовые детали

(взбитые перины). В целом все вместе создает русскую картину мира провинции. Каждое "лицо" показано на фоне своего жилища и хозяйства и их соотносительности [5]. И здесь в студенческих сообщениях раскрывается "букет" каждого психологического типа. У каждого героя есть качества, присущие многим лицам, но лишь в разной степени. В раскрытии этих образов выявился психологизм автора. Он показывает на примере Плюшкина, как сформировался этот тип, и читатель верит, что при утрате многого человек начинает хвататься за мелочи, как за последнее, что есть. А ощущение своей ненужности и отрешенности от близких создает равнодушие к себе, что и выразилось у Плюшкина во внешнем сходстве с ключницей.

Психологически обоснована и непонятливость Коробочки в отношении "мертвых душ". Зная свое хозяйство и количество своих живых душ, она, естественно, не может понять, как можно продать мертвых. Чичиковская оценка ("дубинноголовая") перешла во всеобщее употребление и стала клеймом для образа Коробочки. Впервые встречаясь с чем-то необычным, а в данном случае – с неестественным (*"нешто хочешь ты их откапывать из земли?"*), (V, 50), человек нуждается в подробном разъяснении, это же требовалось и от Чичикова. Образ Коробочки выражает тип хозяйственного, погруженного в ежедневные хлопоты человека, живущего в провинции и занятого делами только бытового значения. Совершенно понятны ее опасения быть обманутой (*"... такое непонятное вдовье дело"*). Беспокойство о продешевлении погнало ее в город и способствовало разоблачению афериста Чичикова. Кроме того, автор нигде не высмеивает и не упрекает Коробочку. В развитии сюжета она сыграла положительную роль.

Все помещики, которых посетил Чичиков, в сделке с мертвыми душами проявили свою "хозяйственность". Манилов и Ноздрев – бесхозяйственные люди, они отдавали мертвые души бесплатно (только Ноздрев хотел поиграть в шашки). Хозяйственные – (Коробочка, Собакевич) продавали их (первая – почти бесплатно, а второй – *"содрал деньги за дрянь"* (*"кулак"*). Чичиковская оценка этих хозяев пошла в литературоведении как авторская и легла клеймом на эти персонажи, тогда как они поступили в этой сделке именно по-хозяйски (*"Вам надо – купите"*). Если читатель оценивает этих хозяев "по-чичиковски", значит, он на его стороне, тогда как ему надо быть объективным, а эти оценки

("дубинноголовая" и "кулак") живут в литературоведении и по сей день.

Вызывает размышление и образ главного героя Чичикова. Думается, что это один из вечных человеческих типов, ибо стремление к обогащению было, есть и будет у людей всегда, хотя не у каждого. Подарок судьбы любому приятен. Чичиков воспринял такую возможность в спекуляции с мертвыми душами. Кроме того, эта идея вытекала из государственного учета/неучета численности крестьянских душ (*"один умер, другой родится, все в дело годится"*) (V, 241). Но вместе с тем, тягу и спекуляции он ощущал и в школе (с пирожками).

Дискуссия о типе чичиковского человека может показать разные отношения к понятию "мораль". Это явно отрицательный герой в период его действия в поэме (недаром Собакевич намекнул на государственную точку зрения на подобную аферу), он таковым остается всегда, ибо пользуется государственной щелью.

В принципе предприниматели вообще в жизни естественны и понятны (активные люди: сами создают свое благополучие). Но Чичиков – спекулянт "от головы до пят", даже встреча с юной блондинкой (дорожное происшествие) была пропущена через тему обогащения (*"Вот бы к такой девушке тысячонок двести приданого..."*) (V, 92). Двойственность Чичикова – в противоречии его внешнего и внутреннего облика. В городе его хорошо приняли на основе внешних данных (приличного вида, манер, общительности), его бегство связано с опасением разоблачения. Читатель расстается с Чичиковым в опасный для него момент, но Чичиков уезжает цел и невредим, хотя и с пустыми руками.

Русский народ представлен в поэме "Мертвые души" эпизодически, как фон, без которого помещик невозможен. Это несколько сценок, в каждой из которых показана какая-либо черта людей из народа. В первой сценке (въезд Чичикова в город) представлены "два русские мужика, стоявшие у дверей кабака напротив гостиницы" (V, 5). Их диалог, интонация и позы свидетельствуют о том, что они уже вышли из кабака, были выпивши и непрочь поговорить. Может возникнуть вопрос: почему такое начало: "Чичиков – мужики". Предположений может быть три: 1) русский мужик любит выпить; 2) мужики являются (как далее читатель узнает) целью приобретения Чичикова, и это как будто символизирует чичиковскую акцию; 3) это декоративная картинка: гостиница – и напротив нее кабак ("лицо" города и

"предприятие" низшего уровня, что свидетельствует о провинциализме). Рассуждения мужиков о колесах брички показывают мягкое, с легкой иронией отношение к ним автора. Сюда же относится и трактирный слуга, выбежавший навстречу гостю *"проворно"* и *"даже с салфеткой в руке"* (торопился встретить гостя, выскочил быстро, не бросив салфетку, хотя на улице она не нужна).

Создавая образ русского народа (крестьян), Гоголь связывал его судьбу с типом хозяина (помощника). У хорошего хозяина крестьянин живет сносно. Так, в имении Коробочки (по наблюдению Чичикова) на крестьянских домах хорошие крыши, ворота в порядке (*"не висят"*, *"во дворах видно телегу, а где – и две"*) (V, 47). У Собакевича крестьяне тоже "не в обиде", что говорит в пользу хозяина. Сам Собакевич отзывается о своих крестьянах с удовлетворением (тот хороший каретник, тот силач).

Напротив, у плохого хозяина крестьянам плохо, примером тому Плюшкин, у которого они либо *"мрут как мухи"*, либо в бегах. Деревня Маниловка выглядела бедно и серо (Манилов хозяйством не занимался).

Представители из народа появляются и в сценке срочных сборов Чичикова к отъезду. Здесь уже кузнецы *"смекнули"*, что барин спешит, и *"заломили"* высокую цену за срочный ремонт брички, но *"провозились"* с работой долго. В этом эпизоде проявилась общечеловеческая способность воспользоваться моментом, и здесь народ не хуже господ.

Описывая визиты Чичикова к помещикам, автор неоднократно упоминает встречавшиеся по пути деревни и делает некоторые замечания об их населении. Здесь в описаниях фигурируют *"мужики и бабы"*, причем в состоянии безделья, отдыха. – *"Несколько мужиков, по обыкновению, зевали, сидя на лавках перед воротами в своих овчинных тулупах. Бабы смотрели из верхних окон; из нижних глядел теленок или высовывала слепую морду свою свинья. Словом, виды известные"* (V, 19–20).

Представленная картина с замечаниями *"по обыкновению"*, *"виды известные"* свидетельствуют об особом авторском представлении сельского образа жизни. Он создал картину спокойного довольства, люди отдыхали, что естественно, ибо описываемые события происходили глубокой осенью (полевые работы закончены). Но то, что у баб *"толстые лица"* неправдоподобно.

К людям из народа относится и прислуга Чичикова: кучер Селифан и лакей Петрушка. Автор подобрал им соответствующие имена: имя кучера соответствует солидной должности, а имя лакея – молодому человеку, любителю читать, но неряшливому, неаккуратному. Оба они не упускают возможности отдохнуть на свой лад (когда барин спит). Оба персонажа представлены автором с теплым юмором, особенно когда между ними возникает полное молчаливое согласие и они отправляются в кабак. Автор подчеркивает теплое отношение Селифана к сельской девчухе, которая показывала дорогу из имения Коробочки, не зная, *"где право, где лево"* – *"Эх ты, черноногая!"* (V, 59).

Народ представлен также в эпизоде столкновения брички Чичикова с губернаторской коляской. Автор пишет, что по этому необычному, редкому случаю *"сбежались мужики из ближайшей деревни и подняли бестолковый шум"* (V, 90). В центре внимания оказались *"дядя Митяй и дядя Миняй"*, один из них *"с исполинским, как самовар, брюхом"* (что у крепостных крестьян невозможно). Вся сцена комичная, толпа представлена с теплым юмором, особенно оба "дяди". Заметим, что уже второй раз Гоголь отмечает у людей из народа (особенно у крепостных) неправдоподобный признак: *толстые лица* (не одно), *исполинское брюхо*. Читатель воспринимает это как юмористическую деталь, но она крепостным не свойственна. И если учесть обращение автора к читателю в "Предисловии ко второму изданию первого тома "Мертвых душ" с просьбой "исправить его", где он неправ [V, 258], то вполне можно было бы указать на эту противоестественную деталь в описании людей из народа.

Касаются реальной судьбы людей из народа размышления Чичикова над списком мертвых душ. Представления Чичикова об обстоятельствах смерти того или иного мужика, конечно, субъективны, но они связаны с реальными условиями жизни народа. Похвала тому или иному мужику из списка Собакевича свидетельствует о добросовестности и порядочности мастеров (каретника, сапожника). Беглые и умершие мужики Плюшкина несли в своей жизни тяжелый крест, и в том, что с ними произошло, виноват хозяин. В целом подчеркивается вывод, что судьба народа в руках их хозяев, а хозяева в моральном отношении представляют собой мертвые души. Напрашивается вопрос: достойны ли такие владеть народом? Вопрос возник сам собой, и передовая общественность того времени его обсуждала.

В целом можно сказать, что народ представлен Гоголем тепло, сочувственно, мягко. Это на поверхности изложения. Вмес-

те с тем подчеркнутая торговля людьми, как товаром, не только живыми, но и мертвыми, безнравственна, позорна, вызывает негодование, – так и восприняла эту сторону поэмы передовая общественность России.

В этом заключалась одна из первых подтекстовых идей поэмы, которая сближала Гоголя с кругом Белинского (см. Г.А.Гуковский [2]).

На русскую ориентацию изображаемой картины мира постоянно работают многочисленные выражения со словами *Русь*, *Россия*, *русский* – “как у нас в России”, “к нам на Русь”, “по русскому обычаю”, “русский человек” и т.д. [6]. Уже в первых строках поэмы действуют “два русские мужика”. Русское проявилось в их “позиции” (“у дверей кабака”) в разговоре: в выражении “вишь ты...” и в упоминании Москвы и Казани (полагают, что это были самые известные в народе города, они упоминаются в ряде русских народных пословиц и поговорок).

Частотное слово *русский* употребляется в двух функциях: нейтральной (информирующей) и оценочно-характеризующей. Первое связано с наименованиями предметов: *русская изба*, *русское государство*, *русский трактир* и др. – “Балкончики, делаемые на иных русских избах, покосились” (V, 112). “Господин был встречен трактирным слугою, или половым, как их называют в русских трактирах” (V, 5). Эта функция является одновременно уточняющей, автор подчеркивает, где происходило действие. Возможно, это связано с тем, что Гоголь писал “Мертвые души” в основном за границей, и обращаясь мысленно к России, он называл ее и все связанное с нею (что психологически естественно).

Слово *русский* употребляется в сочетаниях *русский человек*, *по русскому обычаю*, *всякий русский* и др. – “...тоненькие наследники спускают по-русскому обычаю, на курьерских все отцовское добро” (V, 13). Перекрестясь, по русскому обычаю, приступил к исполнению” (V, 242), ... задумался, как задумывается *всякий русский*, каких бы ни был лет, чина и состояния” (V, 138). Весьма частотное употребление словосочетания “*русский человек*”. Оно всегда связано с оценочно-характеризующим значением. Контекст раскрывает положительное или сомнительное качество упомянутого “*русского человека*”. – Собирательный образ русского человека благодаря этому включает следующее: эмоциональность, сообразительность, стремление “*распахнуть душу*” во всю

ширь, полихачить (в быстрой езде), приспособляемость к разным условиям жизни, умение *"надуть"* (обмануть), а также выкрутиться из трудного положения, способность работать и погулять, отдать душу за что-либо, выругать от души кого-либо и мн.др. – "Тут много было посулено Ноздреvu всяких нелегких и сильных желаний... Что делать? *Русский человек!* Да еще в сердцах!" (V, 88). *"Русский человек* не любит сознаться перед другим, что виноват" (О Селифане, V, 88). *"Русский возница* имеет доброе чутье вместо глаз... куда-нибудь да приезжает" (V, 88). *"Русский человек* в решительные минуты найдетcя, что сделать" (V, 41), *"Русский человек* страсть как любит зазнаться с тем, кто чином повыше" (V, 41). "И какой же *русский* не любит быстрой езды?" (V, 248) и др.

Определение *русский* употребляется в разнообразных сочетаниях: *русские желудки* ("все вынесут"), *русская удаль и барство, живой и бойкий русский ум, русское слово, русский язык* и др. Из этого обильного материала вошли в золотой фонд русской афористики высказывания Гоголя о "метко сказанном русском слове" и *"выражается сильно русский народ..."* Гоголь высказывает в "Мертвых душах" свои наболевшие мысли о русском языке, который безжалостно портят сами же читатели. (*"Хотят, чтобы русский язык сам собою опустился вдруг с облаков, обработанный как следует, и сел бы прямо на язык"*) (V, 165).

Самым ярким выразителем русской национальной картины мира в поэме является русская разговорная речь. Речевой компонент (диалог, полилог, монолог, раздумье) на языковом поле поэмы занимает значительное место. Разговорная речь и просторечие отмечены у персонажей всех уровней и ярко выражают отношение автора к действующим лицам и событиям. Кроме того, они воссоздают речевую ситуацию, передавая ее живость и непринужденность. Так, описывая азартную игру в карты, автор приводит особые "словечки", принятые как жаргонные в карточной игре. – "Пикенция! Пикандрoс! Пичуга!... Червоточина", "Пошла, старая попадья!" (дама) – "А я ее по усам!" (V, 16). При обсуждении кандидатуры на место управляющего для чичиковских мужиков читаем: "А где же вы найдете такого управляющего? *Разве у себя в носу?*" – "Нет, *не у себя в носу*, а в соседнем уезде..." (V, 155). В речи Селифана: "Ты знай свое дело, *панталонник ты намецкий!*" (V, 40). "Ты, дурак, слушай,

когда говорят... У! *Варвар! Бонапарт ты проклятый!*" (коню) (V, 40). В речи мужиков неоднократно употребляется *немец, немецкий* в значении "чужой" и "враждебный". – "*Нет покоя русскому человеку. Все немец мешает!*" (V, 135).

В разговорной речи нередко употребляются просторечные частицы "*вишь*", "*чай*". – "*Чего расходились? Вишь ты, какой востроногий!*" (V, 44), "*Вишь ты, и перевернулась!*" (Селифан наблюдает, как барахтается в луже барин) (V, 43). "*Вы, чай, заседатель?*" (Коробочка) (V, 51).

Особое стилистическое значение имеют просторечно-разговорные элементы в авторской речи при комментировании поступков и речи персонажей. – "*Коробочка... вперила глаза в ключницу...*" (V, 58). "*Купцы, задавшие пирушку после торгов...*" (V, 193). "*Сольвычегодские уходили насмерть устьсыольских...*" (V, 193). "*Тут наш герой тухнул не на шутку* (V, 88). "*...размахнулся и хватил сдуру свою же*" (V, 171). "*Чичиков шмыгнул мимо мазурки*" (V, 168). "*Куропаткой такой спешит, что мочи нет*" (V, 50). "*Хозяйка пошла копаться и принесла салфетку и тарелку*" (V, 63).

Просторечную окраску приобретают обращения, выражающие эмоциональное состояние говорящего и оценку ситуации или лица. – "*Зевай, зевай, ворона!* (Селифан) (V, 90). "*Сворачивай, сворачивай, нижегородская ворона!*" (Он же, V, 90). "*Благодарю, матушка, ничего не нужно*" (Чичиков) (V, 47). "*Ты заврался, мамочка Иван Григорьевич!*" (V, 156). "*Что, батюшка, слепы что ли? Вить хозяин-то я!*" (V, 116). "*Куда ты, разбойница, бумагу дела?*" (V, 196). "*Душенька Павел Иванович!*" (V, 162) и мн.др.

Обилие просторечно-разговорных элементов как в речи героев, так и в речи автора мотивируется ситуациями общения: все они бытовые, люди общаются просто, неофициально. Просторечие выполняет двойную функцию: выражает русский национальный речевой колорит поэмы и одновременно показывает индивидуальные черты определенного персонажа.

Национальным речевым компонентом поэмы являются также собственные имена персонажей. Прежде всего это имена *Селифан* и *Петрушка*. В первом ощущается солидность, недаром Гоголь дал его кучеру, а в имени Петрушка просматривается барское отношение к персонажу и молодость. Помещица Коробочка представилась *Настасьей Петровной* (не Анастасией), в чем отражается простота бытового общения и принятый

в русской речи разговорный вариант. Характерен подбор фамилий ближайших соседей-помещиков Коробочки: *Бобров, Свиньин, Канапатьяев, Харпакин, Трепакин, Плешаков*, что в целом ассоциируется с чем-то мелким, неприятным (кроме нейтрального Бобров). Восприятие несолидности, веющей от этих фамилий, подтверждается реакцией на них Чичикова, который, узнав, что это мелкие помещики, понял, что заехал "в порядочную глушь" (V, 46). Другой ряд фамилий – *Блохин, Почитаев, Мыльной, Челпраков* также не вызывают положительных эмоций. Думается, что Гоголь, составляя ряды фамилий мелких помещиков, имел в виду восприятие их с позиций солидности или несолидности. В обоих рядах фамилий заложена ирония.

Отметим, что фамилии *Манилов, Собакевич, Ноздрев* очень подходят их носителям (мечтательный; грубый; задиристый, в последнем случае срабатывает звуко сочетание -здр-). Намек на тип человека видится и в фамилиях поручика *Кувшинникова* (пьет кувшинами) и штабромистра *Поцелуева* (волокиты), людей из компании Ноздрева.

Для именованя лиц из старшей прислуги автор подбирает полные формы: *Селифан, Фетинья*, а для лиц из младшей прислуги используется уменьшительно-уничижительные формы: *Петрушка, Акулька* (у Собакевича), *Прошка* (у Плюшкина), *Малашка, Андрюшка* и др. Иногда они совмещают эмоционально-оценочное значение.

Как выразитель национального колорита в поэме употребляется имя *Иван* и отчество *Иванович (Ивановна)*: Павел Иванович, Иван Антонович, Иван Григорьевич, Иван Андреевич ("*шпрехен зи дейч, Иван Андрейч*"), Алексей Иванович, Аграфена Ивановна, Феодулия Ивановна и др.

Ономастический компонент КМ поддерживает национальный колорит картины мира в данном произведении.

Обратимся к языковым художественно-образительным приемам автора. Об одной из них уже упоминалось выше – подход в описании с применением **единства противоположностей**, позволяющее автору описать предмет с двух противоположных сторон (начало – конец, верх – низ и т.д.). В первых строках поэмы это видно при описании Чичикова ("*не красавец, но и не дурной наружности; ни слишком толст, ни слишком тонок*" и т.д.) (V, 5). Так же описана гостиница. – "*...наружный фасад гостиницы отвечал ее внутренности... нижний этаж не был*

оцекатурен..., *верхний* был выкрашен..." (V, 6). И таким образом по всему тексту отмечается много характеристик, созданных по принципу единства противоположностей.

Характерен для индивидуального стиля Гоголя принцип **троичности** [7] в описании, повествовании и речи персонажей. Он заключается в том, что какие-либо действия или элементы речи персонажей по ходу развития действия или в речи повторяются **трижды**. Это выражается в употреблении числа **три**, что подчеркивает активность действия, определенные намерения персонажа, какие-либо его черты или черты предмета или др. – Павлуша Чичиков старался попасться на глаза учителю ежедневно хоть **три раза**, снимая беспрестанно шапку (определенный расчет). У Плюшкина в рюмке с какою-то жидкостью плавало **три мухи** (застоявшееся угощение). Будучи в гостях у Коробочки, Чичиков за завтраком свернул **три блина** вместе и, обмакнув в растопленное масло, отправил в рот и повторил это **три раза** (завидный аппетит господ средней руки) и мн. др.

В авторском индивидуальном стиле отмечается яркая характеризующая функция минимального ряда однородных членов предложения типа "А и Б", который мы назвали "соединительный бином" (*туда и сюда, мужики и бабы*). Смысловая спаянность компонентов позволяет биному выразить признак в единстве его разнообразия, действия и т.д., в общности составного понятия. В поэме "Мертвые души" они в изобилии [8]. – "*Приветливая и говорливая хозяйка*", "терпел *голод и нужду*", "*прекраснейший и образованнейший человек*", "Штабс-капитан работал *душой и телом*", "женский образ с *гитарой и кудрями*", "хлопотали о вечных своих *фестончиках и нашивочках*", "*дядя Митяй и дядя Миняй*", "хорошо знал, что такие *пуховики и подушки*", "скорей место *затрещит и ухнет* под ними", разъезжал *по вечеринкам и обедам*" и мн.др.

Члены бинома могут быть в синонимичных, антонимичных и комплетивных отношениях, что позволяет подчеркнуть разнообразие, уточнение, объединение явлений в одну общую характеризующую модель. В одном предложении может быть несколько биномов, создающих цельную и вместе сложную (составную) картину. Так, Чичиков, размышляя над судьбами беглых крестьян Плюшкина, представил себе картину из жизни бурлаков. – "*Цветы и ленты на*

шляпе, вся веселится бурлацкая ватага, прощаясь с *любовницами и женами, высокими и стройными, в мундстах и лентах*" (V, 138).

Каждая из названных трех черт построения текста является предметом доклада и может перерасти в курсовую работу.

Основной итоговый вопрос – о значении данного произведения, вокруг которого развернулась активная полемика. Современная Гоголю общественность уловила в наименовании поэмы два смысла: прямой и переносный. Прямой ясен – это предмет предпринимательской деятельности Чичикова. Переносный – это серия живых людей с омертвевшими душами: помещики, чиновники, дамы и сам Чичиков.

В революционно-демократической критике XIX–XX века в России держалось стойкое мнение, что цель гоголевской поэмы – показать именно правящее сословие как носителя мертвых душ. Передовая общественность восприняла это понятие применительно к живому человеку. "Мертвые души" – это живые люди с омертвевшими душами, которые, во-первых, торгуют людьми, как товаром, но живым – поштучно, а мертвым – по спискам; а во-вторых, которые сами застыли на каком-то уровне своего культурного и нравственного развития и сосредоточились на ближайших материальных, злободневных интересах. Это весь правящий класс в лице помещиков и чиновников.

Гоголь, занявшись вопросом необычной спекуляции с умершими крепостными, числящимися в списках владельцев в качестве живых, поднял общечеловеческую проблему нравственности, морали как качества человеческой души вообще.

Проблема омертвления души у живого человека является одновременно философской, социальной и психологической.

Гоголь показал на представленной КМ, что бездуховность развивается у людей при определенной организации своего образа жизни. Образ жизни господ помещиков и чиновников, обусловленный социальным строем государства и их личными, субъективными склонностями, вытеснил духовность, но они этого не замечали, ибо не знали другого, и продолжали существовать и править народом, не имея на то моральных оснований. Такое заключение было сделано революционно-демократическим кругом В.Г.Белинского. Возможно, что сам Гоголь этого вывода не предполагал. Образ птицы-тройки как Руси, мчащейся вперед так, что *"постораниваются и дают ей дорогу другие народы и государства"* – несбыточная мечта для той Руси, которую изобразил Гоголь. Эта мечта была принята передовой обществе-

ностью России как патриотическая, хотя показанной КМ она не была обусловлена.

Поэма Гоголя, будучи вершиной его творчества, дает богатый материал для изучения художественно-изобразительных возможностей русского языка, которые Гоголь чувствовал, понимал и мастерски использовал.

Литература

1. Проблемы концептуализации и моделирования языковой картины мира. – Вып. 2. – Архангельск, Поморский ун-т, 2005. – 549 с.
2. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. – М.; Л., ГИХЛ, 1959. – Гл. V. – С. 473–530.
3. Манн Ю. В поисках живой души: "Мертвые души": Писатель – критик – читатель. – М.: Книга, 1984. – 415 с.
4. Данилов В.В. "Мертвые души" Гоголя как хроника русской жизни 20-х и 30-х годов XX в. // Родной язык в школе. – 1923. – Кн. 4. – С. 1–10.
5. Степанов Н.В. Национальное своеобразие поэмы Гоголя "Мертвые души" // Известия АН СССР. Отд. лит. и яз. 1952, т. XI, вып. I, с. 31–48.
6. Берков П.П. Проблема народа в "Мертвых душах" Н.В.Гоголя // Ученые записки Ленинградского ГУ. – 1958. – №261. – Вып. 49. – С. 3–20.
7. "Наследие Гоголя и современность". – Нежин, 1988. – 103 с.
8. "Творчество Гоголя и современность". – Нежин, 1889. – 115 с.
9. История русской литературы XIX. в. (1800–1830 гг.) / Под ред. В.Н.Анюшкиной и С.М.Петрова. – М.: Просвещение, 1980.
10. Белая А.С. Языковая картина мира средствами социальной терминологии в поэме Гоголя "Мертвые души" // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006. – Вип. 32. – С. 40–42.
11. Тулина Т.А. Категория внешнего и внутреннего в художественной концепции "Мертвых душ" Н.В.Гоголя // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000. – Вип. №13. – С. 64–72.
12. Цитируем по: Н.В.Гоголь. Собрание сочинений: В 8 т. – Т. V. – М.: Правда, 1984. Далее в тексте указ. стр. по этому изданию.
13. Даманский В.А. Архитектурные образы в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души" // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000. – Вип. 13. – С. 58–64.
14. Новицкая О.В. Россия и русские в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души". – М.: Диалог, 1999. – 260 с.
15. Арват Н.Н. Употребление слова *русский* в произведениях Н.В.Гоголя. (Публицистика, "Мертвые души") // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 31. – С. 37–45. [7]
16. Арват Н.Н. Троичность в поэме Гоголя "Мертвые души" // VII Міжнародні Гоголівські читання. – Полтава, 2004. – С. 169–172.
17. Арват Н.Н. Маленькая деталь большого художественного мастерства // VIII Міжнародні Гоголівські читання: Збірник наукових праць. – Полтава, 2006. – С. 162–166.

Цвет в семантическом поле художественно-изобразительных средств Н.Гоголя ("Мертвые души")

Понятие **цвет** и **цветовая гамма** известны всем. Признак цвета присущ почти всем предметам, его отсутствие также показательно (**бесцветный** – прозрачная, чистая вода или нечто неопределенное). Понятие **цвет** может иметь прямое и переносное значение, что устанавливается по контексту (*бледное лицо – бледный роман*). Оно может выполнять художественно-изобразительную функцию в обоих употреблении. В данной статье речь пойдет об употреблении цветовой лексики в произведении "Мертвые души" во всех ситуациях, в различных значениях, что покажет цветовую гамму как часть общего семантического поля данной поэмы.

Цветовая лексика представлена в языке различными частями речи и их формами (*красный – краснота, краснеть, покрасневший, краснея, краснеющий, красно*).

Цвет в общем семантическом поле поэмы "Мертвые души" – одна из частотных семантических категорий, она приобретает характеризующую функцию и вызывает у читателя соответствующие ассоциации. Цветообозначение в образной системе произведения особо значимо и выразительно. Цветовая картина поэмы входит как одна из составляющих в общую картину мира произведения. Цветовой признак предмета (лица) всегда связан с темой, идеей, художественным замыслом автора и должен включаться в анализ текста. Роль цветообозначения в создании образа человека, бала, "присутственного места", гостиницы и т.д. трудно переоценить.

Город, стоящий "недалеко от двух столиц" (по утверждению автора), имеет свой облик. Он складывается уже при первом представлении гостиницы, при беглом осмотре во время прогулки героя, при дальнейших эскизных вставках. Он дополняется далее по мере продвижения повествования, поездок персонажей и т.д.

Город, в который приехал Чичиков, оказался обыкновенным провинциальным городом. Этот провинциализм обнаруживается во всем. Лицом города обычно является гостиница. Как внешний вид, так и внутреннее устройство ее показывает глубокий провинциализм. И в этом немалую роль играет цветообозначение. –

"Нижний этаж гостиницы оставался в *темнокрасных* кирпичиках, *позеленевших* от лихих погодных перемен и *грязноватых* уже самих по себе" [1, с. 6]. "...верхний был покрашен *вечной желтой краской*" [1, с. 6] (авторское "*вечный*" означает "постоянный, частотный, привычный, обычный"). Сочетание *красного* и *желтого* показывает крикливость, безвкусицу, негармоничность, даже некую контрастность во внешнем виде здания (которое красится надолго). В этом сочетании уже кроется провинциализм. Преобладание *красного* отмечено и в такой детали, как "*красноватый* цвет самовара" и такой же цвет лица сидящего рядом сбитенщика, имевшего в отличие от самовара "*черную, как смоль, бороду*" [1, с. 7]. И здесь же, на этом фоне появляется "молодой человек в *белых* канифасовых панталонах, весьма узких и коротких...", "в манишке, застегнутой булавкой с *бронзовым* пистолетом" [1, с. 7] (бронзовый = желтый).

Первые впечатления о негармоничности сочетающихся цветов подчеркивают провинциализм.

В последующих кратких описаниях городских зданий желтый цвет упоминается неоднократно. ("... та же *желтая краска* сильно была в глаза на каменных домах, и скромно темнела *серая* на деревянных" [1, с. 5]. Еще: "... выпорхнула дама из деревянного *оранжевого* дома с *голубыми* колоннами" [1, с. 171] (вновь негармоничное сочетание) [1, с. 171]. По мере того как Чичиков знакомится с городом, читатель также воспринимает его глазами Чичикова.

У самого приезжего был "*ларчик из красного дерева*" (дорогая красивая вещь), что свидетельствует о его утонченном вкусе, а "*завернутая в синюю бумагу жареная курица*" (которую нес кучер Селифан) свидетельствует о безразличии прислуги (во что завернуть продукт, который не моют). Возможно, эта авторская комбинация цвета двух предметов (контрастного) показывала противоположность барина и прислуги, но она же показала противоположность эстетического уровня людей.

Об особом вкусе Чичикова свидетельствует "*белый поистасканный в дороге чемодан*", *косынка "радужных цветов"* и "*фрак брусничного цвета с искрой*" [1, с. 12]. Если учесть, что нового человека "встречают по одежке", то неудивительно, что городское дворянство приняло гостя с положительной стороны.

Значение неопределенного грязно-серого цвета какого-либо предмета автор передает нередко формами страдательных причастий. – В гостинице "стены, *потемневшие* сверху от табач-

ного дыма и *залосненные* снизу спинами разных проезжающих" [1, с. 7]. Выйдя посмотреть город, герой увидел "почти смытые дождем вывески, кое-где с нарисованными *синими брюками*" [1, с. 9] (портной "средней руки"). В городском саду, состоящем из тоненьких деревьев, дурно принявшихся, "... с выкрашенными *зеленою масляною краскою* подпорками" [1, с. 9] (поддержание общего зеленого цвета. Все это, весьма среднее, вполне удовлетворило Чичикова, ибо отвечало цели его приезда.

Визит к Манилову воспринимается в серых тонах, как преобладающего цвета всех видимых предметов, так и в плане эмоционально-содержательной оценки образа жизни и человеческого типа. По дороге к Манилову попадались "деревни с постройками, похожими *на складенные дрова*, покрытые *серыми крышами*" [1, с. 19]. Деревня Манилова такая же серая ("немногих могла заманить") [1, с. 20].

В описании имения Манилова отмечены *блеклые тона*: *голубые* колонны беседки ("храм уединенного размышления" – намек на романтическую склонность подумать "вот если бы...") и ее *зеленая крыша*, пруд "покрытый *зеленью*" (зарос, неухожен), "*серенькие бревенчатые избы*" ("нигде растущего деревца"), "поодаль *темнел* скучновато-синеваым цветом лес", да и "*день был какого-то серого цвета*" (дается сравнение с цветом солдатских мундиров). Хозяин встречал гостя в "*зеленом сюртуке*" (та же гармония зеленого и серого). Все описание визита проникнуто оттенками неопределенности, невыразительности, недоделанности, хозяйского равнодушия, отрыва от запросов жизни. Серый цвет – промежуточный между черным и белым (т.е. отрицательным и положительным (двумя полюсами)) преобладает в оценке Манилова как человека и хозяина (как серое пятно на жизненном поле человечества).

Жена Манилова в момент визита была одета в "*бледный* капот с вышитыми уголками" – здесь вновь тот же преобладающий неопределенный серый цвет [1, с. 25].

В кабинете Манилова "стены были выкрашены какой-то "*голубенькой краской вроде серенькой*" (нечто неопределенное) [1, с. 30]. Чичиков сказал о кабинете "приятная комнатка" [1, с. 30], но цвет ее при всей приятности гармонирует с человеческим типом хозяина (ни то, ни се), который при своей приятной манере обращения остается неопределенным и практически пустым человеком.

Говорящим является цвет лица приказчика Манилова – "*желтоватый цвет* кожи и маленькие глаза показывали, что приказчик слишком хорошо знает, что такое пуховики и перины" [1, с. 31]. В целом набор цветовой лексики выражает сущность человека (неопределенный, плохой хозяин, сам ничего по хозяйству не делает и его не знает, и этим пользуется приказчик).

В эпизоде о случайном посещении имения Коробочки автор сопоставляет застывшую в своей обстановке Коробочку со знатной дамой высшего света, уточняя их различия: – "Так ли велика пропасть, отделяющая ее от сестры ее, недостижимо огражденной стенами аристократического дома с благовоными чугунными лестницами, сияющей *медью*, красным деревом и коврами, зевающей за недочитанной книгой в ожидании остроумно-светского визита" [1, с. 57]. Цветовая лексика помогает выразить качественно-оценочный признак ("красное" – красивое, дорогое, как и шкатулка Чичикова).

В эпизоде встречи с Коробочкой цветовая лексика связана более с оценочной функцией. – "Бричка остановилась перед небольшим домиком, который за *темнотою* трудно было рассмотреть" [1, с. 42]. В доме у Коробочки "старинные зеркала с *темными* рамками" [1, с. 43]. О самой Коробочке: "... одна из тех матушек, которые набирают деньжонок в *пестрядевые* мешочки" [1, с. 43]. В этом эпизоде цветовая лексика связана в основном с временем суток и с некоторыми хозяйственными деталями в доме Коробочки. Скупость цветового фона в описании этого случайного визита свидетельствует об условиях жизни помещицы (оценка Чичикова: заехал в "порядочную глушь"). Эпизод раскрывает и мотивировку фамилии "Коробочка" – замкнутый, ограниченный человек, живущий проблемами своего закрытого круга.

Цветовой образ Ноздрева показывает здорового энергичного человека. – "Это был среднего роста недурно сложенный молодец с полными *румяными* щеками, *белыми*, как снег, зубами (а далее – "*белые*, как сахар, зубы"), *черными*, как смоль, бакенбардами. Свеж он был, *как кровь с молоком*, здоровье, казалось, так и прыскало с лица его" [1, с. 62]. В описании внешности использованы устойчивые сравнения народно-разговорного характера. Но поскольку вся эта мужская красота дана скандальному персонажу, она не вызывает положительной реакции у читателя, да и другие персонажи в произведении относятся к нему отрицательно, критически.

Незнакомого человека автор определяет по внешнему виду, так появились в поэме "белявый" и "чернявый" (как потом оказалось, *белявый* – зять Ноздрева (так он и назывался далее в тексте); *чернявый* – сам Ноздрев). "*Белокурый* тотчас же отправился по лестнице наверх, между тем как *черномазый* еще оставался" [1, с. 62]. В описании белокурого отмечаются "*рыжие*" усики [1, с. 62]. О Ноздреве далее сообщается "... вдруг расскажет, что у него была лошадь какой-нибудь *голубой* или *розовой* шерсти и тому подобную чепуху..." [1, с. 70].

Автор отмечает обилие собак у Ноздрева, которые относились к нему совершенно как к отцу семейства, перечень мастей собак свидетельствует о беспорядочности и в этой части его "хозяйства" ("увидели там собак всех возможных цветов и мастей: *муругих, черных с подпалинами, черноухих, сероухих...*" [1, с. 72]. Показывая свои владения, Ноздрев упомянул и чужой лес, который "*вон синеет*" [1, с. 73].

Будучи у Ноздрева, Чичиков завел речь о продаже мертвых душ, на что Ноздрев согласился с условием купить у него *серого* жеребца и *каурую* кобылу. В этом эпизоде названо множество предметов, имевших свои признаки, в том числе и цвет. Последнее автор нередко уточняет с целью показать хозяйственный размах Ноздрева. Все эти подробности, в том числе и цветовые, служат созданию более полного представления о беспорядочности Ноздрева как хозяина ("пол обрызган *белилами*", "две кобылы, одна *серая в яблоках*, другая *каурая...* *гнедой* жеребец", "... собаки..." (см. выше перечень)). На конечном этапе визита к Ноздреву, Чичикову предстояло быть побитым слугами, отчего он "*стал бледен, как полотно*. Помог случай, которым воспользовался гость, поспешно покинув разгулявшегося хозяина. В этом эпизоде употреблено немало цветовой лексики, помогающей создать как можно более полную картину беспорядочности далеко не порядочного помещика.

Освободившись от цепей ноздревского гостеприимства, Чичиков попал в новую историю (столкновение экипажей), в которой появляется прекрасная молоденькая блондинка. Автор подробно и с явным удовольствием представляет читателю эту молоденькую девушку "... с *золотистыми* волосами", "хорошенький овал личика круглился как свеженькое яичко... *белел* какой-то *прозрачною белизною*" [1, с. 89].

Автор рассуждает об этой встрече как о чем-то светлом среди серых минут жизни. На фоне взаимных упреков кучеров

двух столкнувшихся экипажей герой рассматривает незнакомку и одновременно думает о ее будущем. Сравнение ее лица со свеженьким яичком прозаично и романтично одновременно, но оно подчеркивает чистоту и невинность, что может исчезнуть в неискреннем, лживом светском обществе.

На фоне этого лирического компонента описанной ситуации автор дает юмористическую вставку о знакомстве лошадей, о двух дядях (Миняе и Митяе), отмечая их внешний вид: "один – с *рыжей* бородой, второй – с *черной, как смоль* (они противоположны по комплекции и по цвету бород). Автор строит юмористическую картину на противоположности физического и эмоционального планов этого события.

Описание визита к Собакевичу менее насыщено цветовой лексикой. Первое, что отмечается, два леса (сосновый и березовый), "как два крыла: одно *темнее*, другое *светлее*; дом с *красной* крышей и *темно-серыми* (дикими) стенами; архитектор прорезал два окна, хозяин же заколотил их и прорезал одно для *темного* чулана [1, с. 92]. Везде и во всем виднелась прочность и основательность.

По поводу выглянувших из окна почти одновременно двух лиц, мужского и женского, автор сравнивает первое с молдаванской тыквой, из которых делают балалайки на утеху *белошейных* и *белогрудых* девиц [1, с. 93]. Отметим, что этот романтический мимолетный образ более характеризует автора, его восприятие, но может быть отнесен и к романтически настроенному Чичикову после встречи с прекрасной блондинкой.

Автор сопоставляет крупного и неуклюжего на вид Собакевича с медведем, тем более что на нем был фрак "совершенно *медвежьего* цвета" [1, с. 93]. "Лицо – *каленое, горячее*, как бывает на *медном* пятаке [1, с. 93]. В гостиной висела клетка, в которой сидел "*дрозд темного* цвета с *белыми крапинками*" [1, с. 94]. На голове у хозяйки был "*чепец с лентами, перекрашенными домашней краской*" [1, с. 94]. Последняя деталь может свидетельствовать либо об экономии, либо об отрешенности хозяйки от городского дамского общества. О родственнице Собакевича отмечено: "что-то без чепца, около тридцати лет, в *пестром платье*" [1, с. 97]. Эта деталь также свидетельствует о замкнутости круга жизни женской половины семьи Собакевича, они весьма далеки от городских модниц.

В целом цветовой облик хозяина, поместья и домочадцев Собакевича – темный, далеко не яркий и неоптимистический. Это

люди, ограничившие себя семейным кругом (кроме хозяина, который бывает в городе) и ничем не интересующиеся, кроме домашних дел.

Визит к Плюшкину описывается прежде всего с его заброшенного романтического сада. Это описание отмечалось исследователями. Мы обратимся к "говорящей" цветовой лексике.

Автор создал картину буйства растительности, предоставленной сама себе: "вершины деревьев, как *зеленые облака*", "у березы *белый* колоссальный ствол", "косой остроконечный излом березы *темнел* на *снежной белизне* его, как шапка или *черная птица*", "местами расходились *зеленые чащи*", "*черная глубина*", "*седой чапыжник*", "клен протянул свои *зеленые лапы-листья*" и т.д. [1, с. 92].

Насыщенность описания цветовой лексикой естественна, ибо речь идет о живой растительности, в которой все имеет цвет. Благодаря цветовой лексике возникает определенное представление одичавшего сада, и хотя заброшенного, но прекрасного.

В доме Плюшкина царствует мрачная цветовая гамма. В описании неоднократно повторяется признак "*темное*". – "Он [Чичиков] вступил в *темные* широкие сени. Из сеней попал в комнату, тоже *темную*, чуть-чуть озаренную *светом*, выходявшим из-под широкой щели находящейся внизу двери. Отворивши эту дверь, он наконец очутился *на свету* и был поражен представленным беспорядком. "... Куча исписанных мелко бумаг, накрытых мраморным *позеленевшим* прессом, ...высохшая как в чачотке зубочистка, совершенно *пожелтевшая*" [1, с. 114]. "...По стенам длинный *пожелтевший* гравюр какого-то сражения..., вставленный в раму из *красного* дерева с тоненькими бронзовыми полосками" [1, с. 114] – все это следы прежнего богатства.

Определение *темные*, а также *позеленевшие*, *пожелтевшие* создают общее впечатление *мрачности*, заброшенности, что было характерно для образа жизни одинокого, никому не нужного старика, бывшего когда-то богатым, рачительным, хлебосольным хозяином. В этом эпизоде читатель опять сталкивается с "говорящей" функцией цвета.

Определение "темный" автор употребляет и в переносном смысле, по отношению к человеку. "Небывалый проезжий остановится в изумлении при виде его жилища, недоумевая, какой владетельный принц очутился внезапно среди маленьких, *темных* владельцев..." [1, с. 119]. Здесь ощущается социально-характеризующая функция слова.

В отдельных случаях **цвет** служит определенным признаком, по которому отличают предмет. Это относится к мастям лошадей. Так, гостиничный слуга, сообщая Чичикову о новом постояльце, сказал: "Вчера приехал поручик... из Рязани ... *гнедые* лошади" [1, с. 113]. Чичикову эти сведения (особенно о лошадях) совершенно не нужны, но для гостиничного слуги они, вероятно, отличительны, важны. Это мелочь, но, видимо, характерная для гостиничной прислуги, на глазах у которой постояльцы меняются (мелькают) и, видимо, лошади более заметны.

Среди цветовой оценочной лексики в тексте "Мертвых душ" широко употребительны устойчивые сочетания типа *краснощекая* солдатка, *бледное* лицо, *синие* губы, невеста с *румянцем* и ямочками на щеках, водка *темно-оливкового* цвета, заборы с *надписями углем и мелом (черными и белыми)* и др. Отметим особое характеризующее значение цветового компонента. Так, список мужиков, подаренных Чичикову Маниловым, был перевязан *розовой* ленточкой [1, с. 132] (отзвук сентиментальности: список переписывала жена Манилова).

Присутственное заведение, куда отправились Чичиков и Манилов для регистрации купли-продажи мужиков, помещалось в *белом* каменном доме, "вероятно, для изображения чистоты душ, поместившихся в нем должностей" [1, с. 140] (авторская ирония по адресу этих "должностей", известных своим взяточничеством). Далее автор сообщает, что "они (Чичиков и Манилов) вступили в *темный* коридор" [1, с. 113]. Сочетание "*белое* здание" и "*темный* коридор" можно понять как несоответствие "чистого" замысла и реальности (темный коридор вел в зал присутствия, где трудились "чистые души" (на деле взяточники)). В зале присутствия автор отмечает не только "чистоту душ" писарей, но и их усердный труд. — "...какая-то *светло-серая* куртка, которая своротя голову на бок и положив ее почти на самую бумагу, выписывала бойко и замашисто какой-нибудь протокол" [1, с. 140].

Символическим является и белый цвет богадельни: "*Белая каменная богадельня* с узенькими окнами тянулась нестерпимо долго, так что она ("дама просто приятная") наконец не вытерпела и сказала: "Проклятое здание! И конца нет!" [1, с. 177]. Отметим, что белый цвет богадельни не случаен, он связан с теми же "чистыми" замыслами городского начальства. Однако, насколько это почитаемо и свято, мы узнаем из уст нетерпеливой дамы, торопящейся нанести визит даме, "приятной во всех отно-

шениях", и рассказать ей о Чичикове, который купил у Коробочки мертвые души. Белый цвет обоих упомянутых зданий имеет символическое значение, но этот символ омрачается реальностью.

Цветовая лексика неоднократно используется и в описании людей. К указанным выше добавим следующее. Чичикову сулили "*белокурую невесту с румянцем и ямочкой на правой щеке*", о дочери губернатора, встреченной на балу: "...она только одна белела и выходила прозрачною из мутной и непрозрачной толпы" [1, с. 169].

Характерна и естественная реакция чиновников на загадочное предприятие Чичикова с какими-то мертвыми душами. Но так как эта новость совпала с другой (приезд нового генерал-губернатора), чиновники испугались, ибо у каждого были грехи (взяточничество, спекуляция). Каждый, обдумывая свои "дела", боясь разоблачения, *бледнел*. И это "побледнение" шло по цепочке. "Инспектор врачебной управы ...*побледнел*... Председатель подумал ... и вдруг *побледнел* сам [1, с. 192]. Эта цепочка "побледнения" связывалась с мыслью о своих собственных грехах и возможном наказании. Они не нашли ничего лучшего, как обратиться к Ноздреву за подробностями о таинственных мертвых душах, но тот был очень занят подготовкой новой карточной махинации, что даже *позеленел*. Эти "*побледнения*" и "*позеленение*" свидетельствуют о морально-психологической напряженности упомянутых лиц (у каждого своя причина).

Гоголь недаром наделил прокурора "весьма *черными* и густыми бровями" и подмигивающим глазом. *Черные* густые брови могут восприниматься как символ прокурорской строгости, а подмигивающий глаз – отношение к "своим". То-есть прокурор строг к одним и хитер с другими. А поскольку слухи о противозаконном предприятии Чичикова коснулись прежде всего небывалого мошенничества, "прокурор думал, думал и ...умер". (Он первый должен был бы отвечать за допущение подобных махинаций).

Идейная и художественная сторона цветовой лексики, употребленной в поэме "Мертвые души", показывает ее функцию. Наиболее часто в поэме употребляются *серый* и *темный* со своими производными ("деревянный *потемневший* трактир", "пестрые *темные* его стены и мн. др.). Эти цвета выражают в зависимости от употребления в контексте либо соответственно цвет, либо состояние предмета, либо восприятие предмета, либо душевное состояние человека.

Описывая панический отъезд Чичикова, автор отмечает: "И опять по обеим сторонам столбового пути пошли вновь писать версты, *серые деревни* с самоварами, бабами... *рябые шлагбаумы*., *зеленые, желтые* и свежее размытые *черные полосы*, мелькающие по степям. Русь! Русь!" [1, с. 220].

Эти "*серые деревни*" уже упоминались в начале поэмы (поездка к Манилову), здесь же они представляют собой общий облик Руси, бедный и невзрачный. Такой представлялась Гоголю Русь из его "прекрасного далека". В этих "серых деревнях" не только цветовой облик сельской Руси, но, возможно, и душевная боль за ее "серость" в целом.

Литература

1. Цитируем по: Н.В.Гоголь. Собрание сочинений: В 8 т. – Москва: Издательство "Правда", 1984. – Т. 5. – С. 3 (Далее все цитаты даются по этому изданию в тексте с указанием страницы).

Ю.В.Якубіна

Ніжинський період біографії Миколи Гоголя у дослідженнях кінця ХІХ – початку ХХ ст.

*(на матеріалі праць вчених історико-філологічного
інституту кн. Безбородька)*

У гоголезнавстві визначилося коло важливих проблем і напрямків досліджень, з-поміж яких актуальною є проблема наукової біографії Гоголя. Окремий вектор вивчення творчого профілю Гоголя – біографічні розвідки. Перші кроки у цьому напрямку були здійснені П.Кулішем [1]. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. значним здобутком стали праці В.Шенрока [2], В.Коробки [3], С.Венгерова [4], а також представників Ніжинської вищої школи М.Лавровського [5], М.Сперанського [6], М.Заболотського [7], В.Савви [8]. Незважаючи на те, що на хвилі інтересу до видатного письменника праці біографічного характеру з'являлися протягом історії гоголезнавства, "задача створення наукової біографії Гоголя до сих пор остається открытой" [9, с. 321].

Одним із важливих завдань цього напрямку є вивчення етапів біографії М.Гоголя, зокрема ніжинського періоду, який довгий час сприймався з недооцінкою. Наукові дослідження останніх десятиліть переконливо доводять важливість гімназичних років у формуванні

творчої особистості письменника [10]. Серед сучасних дослідників, які приділяють увагу вивченню цього періоду біографії Гоголя, значна частина пов'язана з Ніжинською вищою школою і продовжує розвивати традиції її представників кін. XIX – поч. XX ст.

Предметом нашої розвідки є висвітлення гімназичного періоду біографії Гоголя в працях ніжинських вчених та дослідників кін. XIX – поч. XX ст.

70-ті роки XIX століття позначилися, крім уваги до спогадів про Гоголя та епістолярію різних періодів його біографії, накопиченням фактичного матеріалу про навчальний заклад у Ніжині, в якому формувався і писав перші твори Гоголь. Так, з'явилися перші праці про релігійну та духовну освіту в Ніжині. Історію заснування в Гімназії вищих наук домової церкви виклав у нарисі "Институтская Свято-Александровская церковь в Нежине: Историко-статистический очерк" її протоієрей А.Хойнацький [11]. Новим у гоголезнавстві було поставлене А.Хойнацьким питання про витоки і характер релігійних почуттів М.Гоголя. Так визначився новий напрям досліджень цього періоду життя Гоголя. Автор нарису багато уваги приділяє висвітленню того періоду з історії домової церкви Гімназії, коли Микола Гоголь був її прихожанином. Пов'язуючи розвиток релігійного виховання в Гімназії з відкриттям церкви, А.Хойнацький детально описує етапи її становлення і кульмінацію – церемонію освячення церкви, на якій з-поміж "присутствовавших воспитанников пансионеров второго начального отделения" був М.Гоголь [11, с. 15]. Введення А.Хойнацьким архівних матеріалів, зокрема витягів із журналів конференції Гімназії, висвітлення діяльності П.І.Волинського як протоієрея і законовчителя [11, с. 48–54], розширили і деталізували уявлення про організацію і програму релігійного виховання у навчальному закладі. Навчання М.Гоголя у Гімназії припадало на час, як зазначав ніжинський учений М.Арістов, коли "главным основанием учения и воспитания юношей поставлено религиозное образование..., из школы делали монастырь" [12, с. 85].

Справжнім проривом у вивченні історії Гімназії вищих наук стало ґрунтовне монографічне дослідження М.О.Лавровського [5]. З присвятою імператору Олександру Павловичу, який "призвал к жизни" перший вищий навчальний заклад у Ніжині і який затвердив його своїм "державным словом", "Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832)" вийшла до семидесятої річниці Гоголя.

Праця М.О.Лавровського мала на меті висвітлення цілісного періоду з історії Гімназії вищих наук (від її заснування до перетворення на фізико-математичний ліцей) на основі архівних матеріалів. Він першим звернувся до джерельної бази "справи про вільнодумство", яка призвела до зміни профілю навчального закладу і сутності його освіти. Увага до цієї справи викликана й тим, що до неї разом з іншими учнями був долучений Гоголь, "крайнее возбужденное состояние которого в последнее время пребывания в гимназии и многое в его письмах от этого времени объясняется именно этим участием" [5, с. 94]. Як підкреслював П.О.Заболотський [7], значущість роботи М.О.Лавровського полягала у наведенні цінних відомостей з історії навчального закладу, особливо вагомих при з'ясуванні ніжинського періоду біографії Гоголя. Розуміючи важливість перших років існування Гімназії, коли у ній перебували М.Гоголь, Н.Кукольник, П.Редкін, К.Базилі, М.О.Лавровський акцентує увагу на детальній характеристиці саме цього періоду. Поклавши в основу документальні джерела, вчений висвітлює діяльність перших директорів В.Г.Кукольника та І.С.Орлая, оприлюднює відомості про програму навчання та виховання, розпорядок дня, розміщення по кімнатах тощо. Головним предметом дослідження стали питання, які розкривали особливості навчання та перебування в стінах Гімназії Миколи Гоголя. М.О.Лавровський не обійшов увагою проблему, пов'язану з місцем Гімназії у формуванні творчої особистості М.Гоголя. На той час негативна оцінка ролі цього навчального закладу вже склалася завдяки висновкам П.Куліша, спогадам сучасників і широкому цитуванню відомого висловлювання самого Гоголя у листі до матері навесні 1828 року. Як зазначає М.О.Лавровський: "Известно, что Гоголь плохо учился в гимназии и вел себя не всегда одобрительно. Так отзывались о нем и его товарищи, и некоторые преподаватели, и, наконец, он сам неоднократно жаловался на потерянное время в гимназии" [5, с. 52]. Лавровський, прагнучи об'єктивності, зіставляє характеристики Гімназії, що належать двом ніжинським випускникам – Гоголю ("утерял целые шесть лет даром... в глупом заведении"), яке нічого "криме неискусного преподавания наук, крмие великого нерадения и проч." не дало) та Кукольнику (інтересом до навчання учні були зобов'язані "духу заведения"). На цій підставі він робить висновок про ймовірне, властиве Гоголю, перебільшення. Позиція Лавровського, а головне, наведені ним свідчення, змушували відмови-

тися від крайнощів у оцінці ролі Гімназії: "Гимназия высших наук была не блестящим, но и никак не глупым заведением, с бесспорно даровитым и преданным делу педагогом во главе, с наставниками, тоже не блестящими, но и не глупыми, такими, какие были в то время возможны и какие составляли большинство во всех тогдашних учебных заведениях, не исключая и университетов" [5, с. 54]. Свої висновки Лавровський підкріплює аналізом "хода обучения в гимназии", але зауважує: "даже независимо от учебных занятий в тесном смысле, нельзя утверждать, что семь лет, проведенных в гимназии Гоголем, были потерянным временем: сообщество товарищей, непрерывный обмен мыслей и чувств, удовлетворение возникавшим литературным наклонностям, товарищеская оценка его первоначальных литературных опытов – все это питало, возбуждало и укрепляло дарования Гоголя и приготавливало их к последующему блестящему выражению без ведома самого обладателя дарований" [5, с. 55].

Уважно переглянувши та проаналізувавши оцінки Миколи Гоголя протягом усього періоду навчання, Лавровський узагальнює: "говоря вообще, отметки вовсе не так плохи, как можно бы было предположить по ... печатным отзывам о занятиях Гоголя: между вовсе не так частыми двойками и единицами и частыми тройками встречается нередко и отметка 4, особенно по словесности, истории и географии и даже естественной истории и физике... несправедливо заключение, будто он ничему не научился в гимназии, если допустить некоторую неточность в оценке познаний отметками. Новые языки и математика действительно оказываются слабее остальных предметов. В последнее трехлетие вообще заметно значительное улучшение в отметках". Дослідник не обійшов увагою питання співвідношення оцінок і здібностей Гоголя: "пересмотр отметок и соображение о дарованиях Гоголя, конечно, приводят к заключению, что он относился к делу небрежно и лениво" [5, с. 55].

У висвітленні життя Гімназії зазначеного періоду Лавровський застосовує протиставлення як один із базових прийомів аналізу. Так, моделюючи постать Гоголя-гімназиста, він підшукує їй адекватно полярну – Кукольника. І хоч своєю поведінкою у шкільні роки вони однаково викликали нарікання наставників, проте за рівнем знань суттєво відрізнялися. Освітній потенціал, з яким прийшов Кукольник до Гімназії, "сразу поставил его в число лучших учеников – и это место сохранил он до выхода из заведения"

[5, с. 62]. Інша справа Гоголь, успішність якого Лавровський аналізує, подаючи у "Приложении" відомості з оцінками не усіх учнів, а лише названих двох. До цього прийому він вдається і досліджуючи "справу про вільнодумство". Вперше публікуючи свідчення вихованців Гімназії у цій справі, Лавровський наводить їх лише у викладі Кукольника і Гоголя. Сама ж "справа про вільнодумство", на переконання М.О.Лавровського була перебільшена, і "возникши первоначально из личных и мелких неудовольствий", сприймалася ним як протистояння двох груп викладачів. За цією логікою, власне, і представлений матеріал у дослідженні: викладацький склад характеризується відповідно до поділу на групи з домінуючими фігурами М.Білоусова і М.Білевича. За висновками Лавровського, немає сумнівів у тому, що "справа про вільнодумство" "в действительности вовсе не имела тех размеров и того вида, какие она получила впоследствии в процессе постепенного своего развития" [5, с. 129]. Зауваження Лавровського: "интриги, враждебные отношения между преподавателями, вследствие лишних столкновений, разделение на партии – явление обычное в высших учебных заведениях провинциальных городов", виразно свідчить про його оцінку "справи про вільнодумство". Відтак, драматичні події, в орбіту яких були втягнуті майже всі викладачі й частина старших гімназистів, дослідник пояснює, перш за все, "однообразиєм и ограниченностью круга деятельности, сосредоточением интересов в этом тесном круге без достаточно сильного отвлечения их в сторону" [5, с. 94]. І у Ніжині, "как малом городе" (читаємо у глушині), на переконання вченого, це явище очікуване і зрозуміле.

Незаперечною заслугою М.О.Лавровського стало застосування фактографічного підходу до опрацювання джерельної бази Гімназії й висвітлення "справи про вільнодумство". І хоч він не уповні скористався архівними матеріалами, оприлюднивши лише частину за них, проте саме такий вектор пошуків набагато років став пріоритетним у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя і забезпечив його продуктивність. Праця Лавровського ґрунтовно розкривала одну із сторін Гоголевого життя, постать якого була вписана у контекст ніжинської "картини світу", корегувала вже усталені рецепції впливу Гімназії: "неуспешность Гоголя была вовсе не так велика, как привыкли обыкновенно считать, и что влияние гимназии вовсе не было так бесплодно, как отзывался об этом сам Гоголь и как, с его слов, повторяли другие". Розвідка

з історії Гімназії стала "первым образцом в литературе о Гоголе вполне научного и строго обоснованного исследования" [7, с. 60].

У два останні десятиліття ХІХ ст. на ніжинський період біографії дивилися під різним кутом зору, чому посприяло розширення джерельної бази, що потребувало осмислення. Зусиллями М.Гербеля, випускника Гімназії, поета і перекладача, перевидається "Лицей кн. Безбородко". Нове видання під назвою "Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко" містило нариси і спогади про Ніжин, виклад історії навчального закладу, доповнені відомості про засновників, викладачів та вихованців за період 1820–1876 років. Окремий розділ складали бібліографія друкованих праць ("Списки сочинений литераторов, получивших воспитание в Гимназии Высших Наук и Лицее Князя Безбородко"), зразки учнівських творів випускників навчального закладу ("Шуточные произведения Нежинских студентов"), а також списки чиновників та студентів [13].

Новим кроком у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя стали роботи початку ХХ століття, як своєрідний підсумок наукових досліджень до 50-х роковин від дня смерті письменника і 100-річчя – народження. Тому зрозумілою видається увага М.Сперанського до історії Гімназії вищих наук: "сегодня город Нежин и его институт являются одним из главных центров, на которых должно сосредоточиться внимание интеллигентной России: они непосредственно связанные с именем Гоголя" [6, с. 3]. Як справедливо вважав дослідник, у шкільний період закладаються перші підвалини "миросозерцання" людини, яке вона "в значительной мере сохранит до самой смерти" [6, с. 10]. Власне така вимога до ґрунтовного вивчення шкільного середовища, увага до документальних свідчень видається не безпідставною. І зрозумілим стає закид М.Н.Сперанського на адресу В.Шенрока в ігноруванні архівними матеріалами Гімназії: "новейшему биографу Гоголя" у його праці не вистачало тих відомостей, "какие мог ему дать для частных и общего фона прежде всего подбор документов архива гимназии высших наук" [6, с. 6].

Діяльність Гімназії М.Сперанський розглядав як невдало зреалізований, у силу різних обставин, масштабний ("во всем юго-западе, во всей Малороссии") освітній проект. До причин, через які в ніжинській школі не вдалося запровадити "насаждение просвещения между малороссийским благородным юношеством", він відносить чинники як загальнодержавні (процес

згортання гуманітарних реформ) і галузеві (організація закладів з енциклопедичним характером освіти), так і внутрішні (несформованість традицій, брак якісних педагогічних кадрів, ментальна відмінність частини перших викладачів-іноземців та ін.). Ніжинська гімназія, на думку дослідника, не надто вирізнялася серед інших навчальних закладів, "где учили всему и ничему в особенности", проте "имела в смысле духа, влияния на учеников, свои светлые стороны" [6, с. 16]. Проводячи аналогію із Александрівським лицеем, М.Сперанський зазначає: "Лицей, страдавший, как и наша школа, отсутствием правильной организации, учебно-воспитательного дела, также не осуществлял того идеала, который был поставлен ему основателями. Тем не менее лицей дал Пушкина, Корфа, Дельвига, а гимназия Безбородка Гоголя, Кукольника, Гребенку, Редкина". Причини, на думку вченого, варто шукати не у програмній освіті, а поза її межами, в "условиях школы, влиявших в ней и, благодаря ей, на умственный склад воспитывавшегося". З офіційною програмою "условия" мали дуже слабкий зв'язок, що майже не відбивався на якості результатів. Підсумовуючи, автор дослідження вважає за достоїнство обох закладів свободу, "с которой оба были открыты для влияния извне, благодаря самой неустойчивости и неопределенности мало удовлетворявшей воспитанника, энциклопедической программы самой школы" [6, с. 17]. Заперечуючи роль офіційної школи: "не уроки Парфения Никольского, читавшего ученикам Греча, преподававшего по программе, написанной всезнающим Орлаем", М.Сперанський вважав, що перебування Гоголя у Гімназії було періодом "самообразования под влиянием литературы своего времени, литературы и жизни своего края" [6, с. 18]. У своїй науковій розвідці М.Сперанський висловив полемічну думку: "Анализируя Гоголя, в его последующей деятельности, мы следов школы, именно нежинской, не находим... Этих следов не найдем мы и на других сверстниках Гоголя: ни у Кукольника, ни у Гребенки или Романовича, ни у Редкина" [6, с. 16]. Хоча навряд чи існує методика, за якою визначають вплив школи. Така позиція дослідника підтверджує формування у гоголезнавстві полярних концепцій-оцінок у ставленні до ніжинського періоду біографії. Тож пошуки відповіді на питання про роль Гімназії тривали.

Цінним джерелом для вивчення ніжинського періоду біографії був редактований М.Сперанським "Гоголевский сборник" [14], до якого увійшов серед іншого ґрунтовний бібліографічний огляд

П.Заболотського "Н.В.Гоголь в русской литературе" (с. 12–114). Вагомим внеском у розробку цього питання стала ще одна бібліографічна робота П.Заболотського "Опыт обзора материалов для биографии Н.В.Гоголя в юношескую пору" [15].

Використання архівних джерел дало новий імпульс до вивчення ніжинського періоду біографії Гоголя, зокрема тієї суспільної атмосфери, що впливала на формування його особистості. Цьому було присвячене окреме дослідження В.І.Савви "К истории вольнодумства в Гимназии высших наук кн. Безбородко" [16]. Тут наголошено на важливості вивчення справи, фігурантом якої є Гоголь, у контексті історії розвитку освіти в Росії. В.І.Савва відзначав неповноту висвітлення "справи про вольнодумство" М.О.Лавровським, який не уповні скористався архівними фондами. У своїй розвідці В.Савва звернувся до свідчень учнів Гімназії, що дозволило відчувати "политическое и религиозное вольномыслие учивших и учившихся в первое время царствования Николая I, когда в Гимназии воспитывался Гоголь" [15, с. 3]. Уведені до обігу матеріали допитів гімназистів, щоправда, з цензурними виключеннями, на переконання В.І.Савви, розкривали витoki політичного вольнодумства, вказували на можливий вплив декабристських ідей як на учнів, так і на професора Білоусова. Ця теза дала поштовх до розвитку ще одного напрямку досліджень у гоголезнавстві. І хоч В.Савва допускає існування зовнішніх впливів на розвиток подій у Гімназії, все ж завершуючи виклад питання, виснував: "Можно думать, что дело это было сильно раздуто, принимая во внимание, что Белоусову было разрешено вступить на службу по гражданскому ведомству в 1835 г., а Шапалинскому – в 1836 г." [15, с. 18].

З усією гостротою на початку ХХ століття постало питання духовного розвитку Гоголя-митця, що й визначило новий напрям гоголезнавчих студій. Уважне вивчення постаті Гоголя-гімназиста змушувало зосередитися на чинниках, які впливали на формування творчого потенціалу майбутнього письменника. Відома оцінка Гоголем книги вчителя-латиниста І.Кулжинського "Малороссийская деревня" привернула увагу дослідників до її автора, творчість якого знаходилася у полі зору талановитих і критично налаштованих вихованців Гімназії. У центрі гоголезнавчих розвідок знаходяться літературні студії І.Кулжинського і відгуки про неї Гоголя. Як зауважив П.Владіміров, ставлення Миколи Гоголя до твору І.Кулжинського важливе "для характеристики направлення Гоголя, его

літературного смаку в останні роки перебування в Нежині" [17, с. 18]. Такий ракурс дослідження виявився продуктивним у гоголезнавстві. Постаць учителя Гімназії і початківця-літератора І.Кулжинського зацікавила М.Сперанського. Літературна творчість І.Кулжинського стала об'єктом уваги у праці М.Сперанського "Один из учителей Н.В.Гоголя: И.Г.Кулжинский" [18]. На думку дослідника, його перебування у Ніжині, так само як і навчання там М.Гоголя, припало на період розвитку "народного самосознання на юге России", що позначилося посиленою увагою до рідної мови, побуту, звичаїв. До літературних творів, автори яких прагнули "заглянуть в прошлое и быт Малороссии", належить и "Малороссийская деревня" І.Кулжинського. Проте не тільки гімназичного вчителя, старшого від М.Гоголя лише на шість років, захопила "этнографическая струя". Як зазначав М.Сперанський, "к концу периода учения Гоголя в Нежине мы видим уже первые научные труды по собиранию и объяснению материала для изучения малорусской народности", він "еще в школе изучает, делает выписки из сборников Цертелева, Максимовича, читает "Энеиду" Котляревского" [6, с. 24–25].

Дослідження ніжинського періоду протягом років знало певної трансформації. На сьогоднішній день залишається відмінність у оцінці періоду, але вона не на тій точці протистояння, яке було на початку ХХ століття. Еволюція рецепції ніжинського періоду як важливого фактору у творчому розвитку Гоголя, дозволяє по-новому дивитися на ранні твори Гоголя. Започаткована ще на початку ХХ століття практика літературознавчого аналізу "Ганца Кюхельгартена" майже через 100 років дозволила зробити В.Скуратівському висновки: цей ранній твір Гоголя "при всей бедности и элементарности своего содержания, представляется очень точной и емкой "пропедевтикой" гоголевского творчества". Дослідник наголошує: "В первом же известном нам литературном опыте нежинского студента просвечивают едва ли не все главные идеи и смыслы его будущих шедевров" [19, с. 67].

Література

1. Кулиш П. Николай М. Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя. Период первый // Современник. – 1854. – №2. – Отд. №2. – С. 37–92.
2. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя: В 4 т. – М., 1892–1897.

3. Коробка В.И. Детство и юность Гоголя // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1902. – №2. – Отд. 2. – С. 239–286.

4. Венгеров С. Писатель-гражданин (Письма Н.В.Гоголя. Редакция В.И.Шенрока. Издание А.Ф.Маркса. 4 тома. СПб., 1901) // Русское богатство. – 1902. – №2. – С. 122–145.

5. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832). – Киев: Типогр. М.П.Фрица, 1879. – 159 с.

6. Сперанский М.Н. Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н.В.Гоголя. – К.: Лито-типография т-ва И.Н.Кушнерев и Ко, 1902. – 30 с.

7. Заболотский П.А. Гоголь в русской литературе (библиографический обзор) // Гоголевский сборник / Под ред. М.Сперанского. – К., 1902. – С. 12–114.

8. Савва В.И. К истории о вольнодумстве в Гимназии высших наук кн. Безбородко. – Харьков, 1908. – 19 с.

9. Крутікова Н.Є. Н.В.Гоголь и Капнисты // Дослідження і статті різних років. – К.: СтилоС, 2003. – С. 321–392.

10. Див. роботи: Виноградов И. Религиозное образование Гоголя в Нежинской гимназии высших наук // Н.В.Гоголь и Православие. – М.: Изд. Отчий дом, 2004. – С. 154–306. Жаркевич Н.М. Н.В.Гоголь и И.Г.Кулжинский (К вопросу о становлении исторических взглядов) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1992. – Вип. 3. – С. 25–31; Манн Ю. "Сквозь видный миру смех..." Жизнь Н.В.Гоголя 1805–1835. – М., 1994. – С. 61–177; Михальський Е.Н. В.Г.Кукольник и его роль в становлении Гимназии высших наук князя Безбородко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1995. – Вип. 6. – С. 1–22; Назначение И.С.Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2003. – Вип. 23. – С. 139–179; Михед П.В. Про ніжинську літературну школу (до постановки питання) // Слово і час. – 1990. – №5. – С. 76–79. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа (1820–1990). – Нежин, 1993. – С. 3–83; Нежин – город юности Гоголя. – Нежин, 2002. – С. 3–172; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 3–83; Супрунюк О.К. Н.В.Гоголь и его нежинское литературное окружение Автореф. дисс. на соиск. ученой степени кандид. филол. наук. – Ленинград, 1990. – 24 с.; Литературная среда раннего Гоголя // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 50, №1. – М., 1991. – С. 58–68; Из новых материалов к биографии Н.Я.Прокоповича (К изучению нежинского литературного окружения Н.В.Гоголя) // Русская литература. – 1993. – №4. – С. 103–112; Фольклористична діяльність Платона Лукашевича (ранній період) // Народна творчість та етнографія. – 1991. – №5. – С. 13–19.

11. Хойнацкий А.Ф. Институтская Свято-Александровская церковь в Нежине: Историко-статистический очерк. – Чернигов, 1877. – 124 с.

12. Аристов Н. Состояние образования России в царствование Александра I-го // Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1879. – Т. 3. – С. 57–101.
13. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881.
14. Гоголевский сборник / Под ред. М.Сперанского. – К., 1902. – 431с.
15. Заболотский П. Опыт обзора материалов для биографии Н.В.Гоголя в юношескую пору // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1902. – Т. VII. – Кн. I–II. – С. 32–70.
16. Савва В.И. К истории о вольнодумстве в Гимназии высших наук кн. Безбородко. – Харьков, 1908. – 19 с.
17. Владимиров П.В. Из ученических лет Гоголя // Известия Киевского университета. – 1890. – Кн. 5. – С. 1–46.
18. Сперанский М.Н. Один из учителей Н.В.Гоголя: И.Г.Кулжинский // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – 1907. – Т. 23. – С. 3–82.
19. Скуратовский В. На пороге как бы двойного бытия (из наблюдений над мирами Гоголя) // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 1997. – Вип. 2. – С. 64–102.

Г.В.Самойленко

Гоголівський Тарас Бульба у сценічній інтерпретації корифея української сцени Марка Кропивницького

Рідко зустрінеш українську інтелігентну сім'ю XIX ст., у якій би не любили твори М.Гоголя, не зачитувались його малоросійськими повістями. Родина Кропивницьких не була виключенням. Про це розповідав сам Марко Лукич, згадуючи свої дитячі та юнацькі роки. У своїй автобіографії він писав: "Увечері до дядьків збирались товариші, найпаче у неділю, частувалися, співали... Іноді грали в карт, у преферанс, а іноді і читали гуртом, найчастіше Гоголя і "Енеїду" Котляревського" [1]. Тому гоголівські герої рано увійшли до читацьких інтересів Марка Кропивницького. То ж, пов'язавши своє життя зі сценою, він хотів утілити у сценічній інтерпретації долю гоголівських персонажів. І це вдалося здійснити акторові. Він зіграв у виставах "Ревізор" (городничий, Хлопов) та "Одруження" (Яїчниця, Анучкін), а також у п'єсах, створених на сюжети гоголівських повістей: "Сорочинський ярмарок" (кум Цибуля), "Тарас Бульба під Дубно" (Тарас), "Вій" (Сотник), "Про-

павша грамота" (Гаврило Суховій), "Царицині черевички" (Пацюк), "Утоплена" (голова Макогоненко), "Русалка" (Мельник).

Починаючи з 1884 р. в "Ревізорі", а з 1892 р. в інших гоголівських виставах Марка Кропивницького бачили глядачі Одеси, Курська, Ромен, Харкова, Києва, Севастополя, Москви, Петербурга, Вільно, Варшави, Чернігова, Кишинєва, Миколаєва, Полтави, Катеринославі та інших міст. У деяких із них він під час гастролей виступав неодноразово, зокрема, Харкові, Одесі, Києві, Москві, Петербурзі.

Останній раз М.Кропивницький, гастролюючи з трупю Волика в Петербурзі, виступив 16 березня 1904 р. у "Сорочинському ярмарку", а 31 березня — у "Вії". Останні шість років до самої смерті 8 квітня 1910 р. актор уже не грав у виставах на гоголівські сюжети, бо часто хворів, виступав у чужих колективах, у репертуарі яких не було вище названих п'єс на гоголівські сюжети.

М.Л.Кропивницький – Тарас Бульба

Важливою сторінкою у творчій біографії Марка Кропивницького була робота актора над роллю Тараса Бульби у виставі "Тарас Бульба під Дубно" за інсценізацією Костянтина Ванченка-Писанецького за повістю М.Гоголя [3]. Перший раз виставу показали на гастролях у Курську 17 січня 1893 р. [4]. Цю інсценізацію побачать шанувальники театру багатьох міст протягом тривалого часу.

Уперше в Україні виставу показали 15 серпня 1893 р. у Харкові [5], де базувалася власна трупа М.Кропивницького. Але на початку 1893 р. ця трупа розпалась, і керівник змушений був набирати нову. І ось у репертуарі цієї трупи п'єса "Тарас Бульба під Дубно" закріпилась надовго. Після Харкова [6] її часто показували під час гастролей по Україні у 1894–1896 роках у Чернігові, Ніжині, Гомелі, Бобруйську, Києві, Катеринославі, Одесі. По-різному складався репертуар театру, тому виставу "Тарас Бульба під Дубном" ставили двічі (26 липня та 18 серпня).

Інтерес до цієї вистави був у глядачів постійним. І не лише тому, що це був знайомий гоголівський сюжет, а більше шанувальників театру зацікавила його інтерпретація та сцені. Автор інсценізації К.Ванченко-Писанецький виділив із повісті чотири основних епізоди, які найбільше хвилювали читачів: зустріч Тараса з синами, прощання матері з Андрієм і Остапом, вбивство Тарасом Бульбою свого сина Андрія та власна смерть Тараса, коли його поляки прив'язали до дерева і підпалили. І саме ці сцени дали можливість розкритись багатьом акторам, які брали участь у виставі.

Критика постійно відзначала гру М.Кропивницького, підкреслюючи, що він це робить живо і викінчено. Вражав глядачів і акторський "оксамитний, широкого діапазону міцний бас-баритон, що так імпонував у "Тарасі Бульбі" [8]. Як відзначав Г.Маринич, "у цій ролі Кропивницький перевтілювався до невпізнання: зовсім інша, велична постать, і мова, і орлиний погляд, і тверда, широка хода, і поведінка військового" [9].

Спогади акторів дають можливість відтворити основні картини інсценізації. Її автор децю відступає від гоголівського тексту повісті, бо необхідно було створити її сценічний варіант. Декорація першої дії в основному співпадає з гоголівським описом Тарасової світлиці: "Середина хати Тараса Бульби. Двоє вікон. Двері посередині – надвір, двері праворуч – у другу кімнату. Праворуч – великий стіл, покритий великим килимом, а зверху – гаптованою українською скатертиною. На столі – дзбани, келихи,

дерев'яний посуд з бутафорськими стравами, між якими – шматочки справжнього сала, ковбаси та хліба. Лави понакривані килимами, табурети в червоних чохлах. На стіні – щит, обтягнутий килимом, на ньому висять шаблі, пістолі, кременні рушниці, порохівниці. На вікнах і дверях – українські ткани рушники" [10].

І ось на сцені бачимо Тараса Бульбу – Марка Кропивницького, який сидить на лаві. Він одягнутий у широкі червоні шаровари, підперезані зеленим поясом, червоні чоботи, білу вишивану сорочку. На його обличчі виділяються білі довгі вуса, біла чуприна – оселедець, кінець якого закладений за ліве вухо, сиві наклеєні брови і горбинка на носі. А з-під брів дивляться розумні, надзвичайно виразні очі. Чекаючи синів, Тарас – Кропивницький перебирав струни на бандурі, до речі актор добре умів грати, і співав пісню "Ой під лісом та під Лебедином". "Під м'які, чарівні звуки бандури оксамитно, з глибоким почуттям плеться пісня", – зауважує актор Іван Мар'яненко, який грав також з М.Кропивницьким у цій виставі [11].

Клопочеться біля столу дружина Тараса Соломія (арт. Г.Борисоглібська), турбується про своїх синів: "Як то вони дойдуть?". У цей час заходять сусіди – Товкач, Шило та інші. "Вони вносять із собою жвавий, бадьорий настрій. Змінюється ритм, задзвеніли келихи, заграли яскравими барвами жупани" [12].

З'являються сини Остап і Андрій. Змінюється і тональність розвитку дії вистави. Звучить перша репліка Тараса: "А повернись, сину, цур тобі, який ти смішний? А ну, побіжи котрий з вас, чи не впадеш, заплутавшись у поли?..". В цих словах відчувається і задиристий характер Тараса, і гордість, що, нарешті, прилетіли його богатырського складу сини-соколи, і гумор.

Остап ображається і кидає різкувато, але з гордістю слова: "Ой, не смійся, батьку! далєбі поб'ю". "Тарас – Кропивницький, ховаючи внутрішнє захоплення, якомсь через сміх, що від нього весь він труситься, цілком серйозно дивується: "Як, батька?.." – і далі всю бійку веде дуже легко, на жартівливому серйозі, без фізично-м'язового напруження" [13]. І лише після того, як Остап подужав Тараса, батько цілується з сином, промовляючи: "Отак, синку, бий усякого, хто зачепить!". Гра акторів у цій сцені була настільки природною і майстерно побудованою, що завжди викликала захоплення і гучні оплески.

Порівняно з гоголівським текстом, в інсценізації з'являються нові персонажі, зокрема, Кобзар, який приносить звістку про те,

що польська шляхта плюндрує рідний край, знущається з людей. Настрій у присутніх змінюється. Обурення, гнів чується із вуст козаків, які хапаються за шаблі. Тарас Бульба з обуренням, психологічним надривом б'є горшки, вигукуючи: "На біса мені ця хата! На біса мені ці горшки! Завтра ж їду з синами на Запоріжжя". Його підтримують і сусіди.

Усі розходяться. Залишається у хаті лише Андрій. Біля сонного сина затримується мати, яка виголошує монолог, у якому передає гарячу материнську любов і тугу. Що чекає на її синів-соколят, чи зможе вона знову їх побачити? Допомагає актрисі Ганні Борисоглібській передати материнське горе, щем серця, тугу самотності музичний супровід. Музика дає можливість прискорити розвиток дії. Завершальні музичні акорди передають почуття пробудження. Світає. Виходять Тарас з Остапом, щоб зібратися у дорогу.

М.Кропивницький у сцені прощання дружини-матері з чоловіком та синами відходить від гоголівської трактовки поведінки Тараса. У цей час він проявляє чутливість до своєї дружини. Іван Мар'яненко згадував:

"Тарас по паузі спинається перед матір'ю, що сидить, скорботно, схиливши голову, над Андрієм. Старий хитає головою і, зітхнувши, промовляє: "Ну, пора, пора!". В цьому "пора" звучить і готовність до виконання рицарської повинності захищати рідний край від напасників, і людське почуття до материнської любові.

– Поблагослови дітей своїх. Материна молитва зо дна моря винесе, – стримуючи глибоке хвилювання, говорить Тарас.

Мати теж насилу стримується, проказуючи благословення. Сцена набуває глибоко драматичного, затамованого напруження: здається, от-от вирветься зойк із материних грудей.

Та старий Бульба – Кропивницький швидко піднімає синів:

– Ну, синки, час, час!

І тут мати в пориві кидається до дітей, благає Тараса залишитися ще трохи. Тарас стримує її і свої почуття, що перехоплюють йому голос. Останній зойк – і мати, як підкошена, падає на руки Тарасові.

– А, мати!.. – тамуючи велику схвильованість промовляє Бульба – Кропивницький і швидко виходить з рішучим наказом: "На коней!" [14]. У цей час вибухнула пісня "Засвистали козаченьки". На сцені залишається осиротіла жінка й мати, яка схлипилась на одвірок і плаче. Не витримуючи своєї туги, вона знепритомнівши падає на землю. Поступово стихає пісня.

"Від цієї мужньої гамми почуттів, – зауважує І.Мар'яненко, – заходиться серце і підступають до горла сльози навіть у нас, виконавців ролей Андрія й Остапа. Публіка теж плаче" [15].

Критика постійно відзначала сцену підготовки козаків до бою з польською шляхтою під Дубно, насичену стурбованістю Тараса про зникнення сина Андрія, думкою про зраду, сумнівами і, нарешті, зустріч з ним.

Тонкий психологічний малюнок зміни думок з чимраз чіткішими, виразнішими інтонаційними барвами, переконання в зраді сина. Мимохідь захоплюєшся і живеш почуттями героя. І ось Тарас довідується про зраду Андрія. Враз гостро змінюється ритм. В очах замигтіли блискавиці. Мов грім, лунають бурхливим рокотом страшні прокльони, заповнюючи сцену й зал. Акторам не вистачає сили дотримуватися відповідного тону. Напруження невпинно зростає. Починається бій.

"Рубаючи направо й наліво, влітає на сцену Андрій.

– Стей! – гукає Тарас.

Велика пауза. Під важким поглядом Тараса Андрій немов кам'яніє.

– Ну що, синку, допомогли тобі твої ляхи? – стримуючи себе величезним напруженням волі, удаючи спокій, важко промовляє Тарас – Кропивницький. – Так продати віру, продати своїх... – За цим спокоем, за цією непорушністю почувається внутрішнє клекотіння гніву й розпачу, а разом – болю й сорому за сина. В залі мертва тиша. Постріл. Зойк. Андрій падає мертвий.

– А чим не козак був... – по великій паузі ринуть з глибини душі органні, затамовані звуки невимовного горя батька-рицаря. Потім бурхливий порив – заклик до бою" [16].

Важко сказати, з кого писали свого Тараса Бульбу художники Герасимов та Кибрик, але, мабуть, вони бачили світлини, на яких зображений актор Марко Кропивницький у ролі Тараса. Саме таким уявляєш собі гоголівського героя.

Козака-велетня Тараса бачимо в останню його хвилину, коли він, прив'язаний до дерева, охопленого вогнем, керує відступом своїх побратимів, закликаючи їх повернутися навесні і влаштувати "поминки" – помститися ненависним панам – ляхам. "Це були висоти художньо-реалістичної героїки", – зазначає Іван Мар'яненко. У виконанні М.Кропивницького Тарас Бульба виростав у легендарного велетня, мужнього борця за свободу України від будь-

яких її ворогів. Майже не було жодного разу, щоб критика різних міст не відзначила цю роль великого майстра [17].

Виконання М.Кропивницьким ролі Тараса Бульби демонструвало не лише уміння актора створювати на сцені живі образи реальної дійсності, піднімаючи їх до своєрідної символіки, а й збуджувати почуття глядачів, спонукати їх до роздумів про долю України і її народу.

Література

1. Марко Лукич Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 3.
2. Там само. – С. 155.
3. Ванченко-Писанецький К.І. Спогади українського лицедія. – К., 1928.
4. Курянин. – 1893. – 19 января. – №11; 23 января. – №13.
5. Южный край. – 1893. – 17 августа. – №4335.
6. Южный край. – 1894. – 20 сентября. – №4707; 1896. – 29 мая. – №5286.
7. Новороссийский телеграф. – 1896. – 8 января. – №6672; Театр. – 1896. – №8. – С. 2.
8. Мар'яненко І. М.Л.Кропивницький та його театр // М.Л.Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. – К., 1955. – С. 262.
9. Маринич Г. Спогади про Марка Лукича Кропивницького // Там само. – С. 303.
10. Мар'яненко І.О. Минуле українського театру. – К.: Мистецтво, 1953. – С. 36
11. Там само. – С. 36.
12. Там само. – С. 36.
13. Там само. – С. 37.
14. Там само. – С. 37–38.
15. Там само. – С. 38.
16. Там само. – С. 38.
17. Про виставу "Тарас Бульба під Дубном" відгукувались: Курянин (Курськ). – 1893. – 19 января. – №11; 1893. – 23 января. – №13;
Южный край (Харків). – 1893. – 17 августа. – №4335;
Южный край (Харків). – 1894. – 31 декабря. – №4804;
Южный край (Харків). – 1895. – 24 января. – №4826;
Южный край (Харків). – 1895. – 8 апреля. – №4892;
Новорос.телеграф (Одеса). – 1896. – 8 января. – №6672; 1896. – 6 февраля. – №6699;
Театр (Одеса). – 1896. – №8. – С. 2;

Крым. вестн. (Севастополь). – 1896. – 01 октября. – С. 213;
Новорос. телеграф (Одеса). – 1896. – 29 октября. – №6949;
Одесский лист. – 1896. – 29 октября. – №283;
Русский листок (Москва). – 1896. – 30 декабря. – №362; 1897. –
17 января. – №17; 1897. – 21 апреля. – №105;
СПб. ведомости. – 1897. – 27 июня. – №12; Новости (Петер-
бург). – 1897. – 27 июня. – №174;
Петерб. листок. – 1897. – 26 июня. – 172; Петерб. газ. – 1897. –
26 июня. – №172;
Бирж. вед. (Петербург). – 1897. – 27 июня. – №173; Мировые
отголоски (Петербург). – 1897. – 4 июля. – №182;
Новое время (Петербург). – 1897. – 4 июля. – №7668;
Сын Отечества (Петербург). – 1897. – 4 июля. – №178;
Театр и искусство (Петербург). – 1897. – №27. – С. 490;
Варшав. дневн. – 1897. – 4 ноября. – №294;
Курьер (Москва). – 1898. – 3 января. – №3;
Чернигов. губ. вед. – 1898. – 29 апреля. – №1468;
Южн. обозр. (Одеса). – 1898. – 01 октября. – №601; Одесские
нов. – 1898. – 30 сентября. – №4414; 1.Х. – №4415;
Бессарабец (Кишинів). – 1898. – 17 ноября. – №224;
Южанин (Миколаїв). – 1900. – 24 марта. – №6.

"Дим" В.Винниченка: специфіка художнього психологізму різдвяної казки

Новітній психологізм став визначальною якістю літературного твору порубіжжя. На думку І.Денисюка, особливість художньої манери письма початку ХХ століття виявилася у зміні "об'єкту спостереження", "співвідношенні героя і тла, сюжету, композиції, характеру зображуваної події", яка локалізувалася вже "не зовні, а в душі героя": предметом спостережень митця стали "внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи" [6, с. 114–117].

У даному контексті репрезентативною слід вважати малу прозу В.Винниченка. Для прикладу звернімося до різдвяної казки "Дим", що, на нашу думку, є втіленням нового підходу до моделювання художньої дійсності крізь призму психологізму.

Найперше, що привертає увагу дослідника, – властива жанру літературної казки *двоплановість* зображення, коли основне смислове навантаження реалізується в підтексті. В аналізованому нами творі прихований зміст виявляє себе на кількох інтерпретаційних рівнях (*поверховому*, з виразним соціальним забарвленням, та *глибинному*, що викриває психологічний зміст оповіді, архетипний базис твору):

Поверховий рівень (соціальний контекст)

Дослідження епістолярної спадщини та публіцистичних праць В.Винниченка дає змогу окреслити основні аспекти його світоглядної позиції, де пріоритетне місце посідає ідея особистого та всезагального щастя (чи гармонійного існування), зміст якого визначають такі контекстуально синонімічні поняття, як-от: цілісність, єдність, узгодженість, рівновага. Відтак у суспільно-політичній сфері домінуючими виявилися ті цінності, які визначали основну мету – *об'єднати* всі демократичні сили задля подальшого національного й соціального визволення. "Але перемога наша в тому, що ми, у к р а ї н с ь к і соціалісти і демократи, що ми, українці, з'єдналися з своїм народом", – писав Володимир Кирилович у своєму "Щоденнику" [3, с. 308]. Ця ідея стала його особистим переконанням, про що свідчить зміст історичної розвідки "Відродження нації", яка з'явилася майже десятиліття потому. "Поки ми твердо знали й пам'ятали, що вся наша акція, всі наші домагання й здобутки повинні безпосередньо, зараз же, очевидно й недвозначно бути звернені для працюючих кляс українства, поки наша політика, тактика мала цю основу й мету, ми були сильні, ми були гармонійні, ми були непереможні своєю злитістю з переважною більшістю українського народу", – згадував дослідник [1, с. 29].

Винниченко сподівався, що соціальне визволення, яке пропагував комунізм, мало стати запорукою подальшого національного відродження України. Трагізм ситуації полягав у тому, що ці поняття були абсолютно несумісними на той час. Лозунги більшовицької Росії не мали місця в реальному житті. Постійне балансування між двома стихіями, за словами Н.Кичигіної, зробило "роздвоєною" "політичну душу" Володимира Винниченка [9, с. 122].

Закономірно, що художньо-естетичне бачення дійсності митця й ціннісні установки та ідеали політики співіснували в тісному взаємозв'язку, на що вказує й відомий винниченкознавець В.Панченко: "Політичні переконання озивалися в тому, що називається пафосом твору, не кажучи вже про те, що в багатьох оповіданнях, романах, п'єсах В.Винниченка сам життєвий матеріал є фрагментом тієї української дійсності, яка кипіла соціальною й політичною боротьбою <...> [15, с. 114].

Вже первинний аналіз різдвяної казки "Дим" викриває широкий *соціальний* контекст твору, що на форматворчому рівні реалізується переважно в низці *алегоричних* образів. Наприклад, контекстуальними відповідниками персонафікованих образів Впереди

та Назада є оказіонально-антонімічна пара *злидні – золото*, а також ряд інших текстуальних одиниць, що творять доповнюючі антитетичні пари-характеристики (рух – спокій, праця – лінощі, світло – темрява, весна – зима, спека – холод, червоний – сірий, велике хвилювання – спокій і т.д.). Ланцюг асоціативних зв'язків відсилає реципієнта до відповідних реалій об'єктивної дійсності. Так під образом людей Впереди автор маскує незаможні верстви, що представляють демократичні сили суспільства. Натомість ті суспільні одиниці, що керуються власним егоїзмом, тяжіють до земного животіння, не переймаються духовними потребами нації, – уособлює антипод Назад.

Художній простір, окреслений межами "однієї країни", яку поглинула "чадна тьма", моделює світ, близький до реального: в ньому вгадується уярмлена, знедолена Україна. Мотив поневоленої України звучить і в образі загадкової "жінки в кайданах".

Звертаючись до прийому алюзії (натяку) як "особливого різновиду алегорії" [12, с. 30], авторська свідомість продукує образи в'язнів, серед яких упізнаємо представників різних соціальних прошарків: "чоловік з смуглявим, як кістка, лицем" (робітники); "чоловік з блідим лицем", чоловік з "борідкою", "чоловік з кучерявим чубом", "чоловік в чорній сорочці" (інтелігенція, політичні діячі, найпевніше націоналісти та соціалісти), "чоловік в синій сорочці" (селяни). Усі вони свого часу здобули силу й міць в єдності, адже мали спільну мету, проте втратили її, ставши заручниками власних егоцентричних мотивів: "І не бачив Вперед тих ниток вогневих, що в'язали, вздимали колись вогонь їх жарин, а були це люди самотні, кожний сам по собі, кожний чужий до всіх" [2, с. 431]. Образ "вогневої нитки", що символізує єдність, визначає ідейно-тематичне ядро казки. Головну думку твору озвучує один із персонажів: "Для побіди народу треба насамперед його з'єднання! – з притиском і запалом говорив один із тих людей, шарпаючи себе за борідку. – Треба кожну прояву життя його використовувати для цього. Треба кожний атом сил його бережно збирати й складати до купи" [2, с. 436].

Вищезначений текстуальний зріз є надзвичайно важливим для розуміння підтексту казки, проте обмеження лише таким підходом до аналізу викриває ряд смислових прогалів, формуючи в читача хибне уявлення про зміст твору. Соціальний контекст презентує лише поверховий пласт і не може вважатися вищепним, оскільки текст приховує набагато глибшу інформацію.

Глибинний рівень: художній світ як проєкція внутрішнього буття героя

Проте вже соціально-політичний аспект твору набуває широкого психологічного узагальнення. Причину розладу в країні автор убачав саме в превалюванні особистих егоцентричних мотивів над загальнодержавними інтересами. Тема ув'язнення викрила фатальну залежність світу від дріб'язкових почувань, егоїстичних бажань, які виявляються сильнішими за вищі почуття, усвідомлення морального обов'язку громадянина. Цю думку презентовано в антитетичному зіставленні образів ("вогники" – "вогонь"), семантично доповнених на рівні тексту:

"вогники": відчаю, маленької злості, маленького суму, задоволення, роздратування, сорому; маленькі, поганенькі, смердючі, жовті, злі;

"вогонь" (= вогнева нитка, жарина, єдине полум'я, єдина душа): єдиний, великий, червоний.

Означений конфлікт (низькі бажання – високі почуття) окреслив *проблему внутрішньоособистого характеру: співіснування різноспрямованих сил (ід – супер-его), ролі позасвідомих інтенцій та свідомих настанов у житті конкретної особи.*

Митця хвилювали не стільки зовнішні обставини, скільки *внутрішній світ окремої людини*, спричинений впливом суспільних факторів; психічне буття особи у співіснуванні вроджених інстинктивних інтенцій та інтеріоризованою системою суспільних вимог.

Художній світ казки є проєкцією внутрішнього буття героя-оповідача, а не реалій соціальної дійсності. Як бачимо, казкар не прагне об'єктивності, достовірності зображення, його не цікавить точне відтворення причино-наслідкових зв'язків; головна мета – відображення душевних порухів, апелювання до почуттів читача, навіювання певного психоемоційного стану: "Обгорнись же мою казкою, – вона тепла, як те дрантя, яким обгортаються старці; вона тепла, як залізо кайданів; вона мелодична, як пісня страждання й неволі" [2, с. 428]; "<...> як схочеш збагнути все страхіття цієї казки, то запалиться спокійне серце твоє, і згорить брудне та тепле дрантя його, і стане воно болючою червоною жариною" [2, с. 429].

Відображення навколишньої дійсності має виразний суб'єктивний характер: світ постає модифікованим, деформованим, пропущеним крізь призму душі творця. Так можемо спостерігати не характерні для реального світу метаморфози: "великий темний

будинок" виявляється скринею-в'язницею, а та в свою чергу – головою "величезного страховища"; кам'яні стіни стають прозорими, "як скло"; психічні явища (думки, почуття) матеріалізуються і здобувають самостійне буття; герої з легкістю долають фізичні перешкоди, проходячи крізь ряд замкнених дверей; і, найголовніше, вони мають надзвичайну здатність – бачити, що відбувається "в грудях" людей.

Закономірним виявляється апелювання до символічного образу *душі* (а також його текстуального відповідника – *серця*) як втілення певного чуттєвого начала – своєрідного інтеграційного центру, що єднає світи читача й оповідача.

Як бачимо, звернення до жанру казки не випадкове, воно важливе ще й тим, що тут заявлено активного суб'єкта, який фантазує. Читач має справу з продуктом уяви казкаря, на чому акцентує сам оповідач, апелюючи до займенника "моя": "Обгорнись же, читачу, моєю казкою <...>"; "Слухай же, ласкавий читачу, моєї казки" [2, с. 428].

Отже, предметом авторського дослідження є не об'єктивний світ, а суб'єктивна реальність: процес фантазування, інакше – *динаміка внутрішнього життя* особистості. На цьому акцентує митець, послуговуючись методом алюзійного зображення дійсності.

1. Апелюючи до метафори та порівняння, автор досягає ефекту синхронної підміни образу, що поглиблює психологічний зміст розповіді: *будинок-скриня* як "голова величезного страховища" [2, с. 432]; *клітка* порівнюється з черепом ("як череп" [2, с. 432]; "з кутків черепа" [2, с. 432]; "череп мовчав" [2, с. 433]); художній елемент *вікна* сприймається неоднозначно залежно від локусу зображення ("вікна-очі" [2, с. 432] або ж "заґратовані зуби" скрині [2, с. 439]).

2. Ті художні елементи, що мають безпосереднє відношення до теми душі (вказують на внутрішні процеси (думки, почуття) чи результат їх дії (слова) з розвитком сюжету набувають ознак автономної одиниці, що функціонує без належності до матеріального тіла, при цьому письменник удається до персоніфікації: "бились їх думки об стіни цих кліток" [2, с. 431]; "слова ці гасали по клітці" [2, с. 435]; "ці горючі слова ... бились об стіни клітки" [2, с. 435]; "Думки їх напружено пнулись, робились гострими і цупко хапались за кожне слово, що літало в цій клітці" [2, с. 435]; "І слово це встрибнуло в груди чоловіка з кучерявим чубом, ввірвалося в дим, запалило жовті вогники й струсило кров йому"

[2, с. 437]; "вогник той заговорив" [2, с. 438]; "І думки їхні бились об стіни, і стирались, і тупіли..." [2, с. 439] і т.д.

При цьому в межах художнього простору спостерігаємо звуження топічних кордонів, що є засобом конкретизації, уточнення змісту образу, який набуває виразного психологічного забарвлення. Наприклад, *конфлікт* між Впередом та Назадом набуває мегапросторових (світових) масштабів, у макросвіті (межі клітки) спостерігаємо бій між полоненими, "людьми Впереда", нарешті, на рівні мікросвіту (душі) фіксуємо битву думок та почуттів.

Відтак словесний бій між в'язнями-опонентами, що часом переходить у фізичне протистояння, виявляється метафорою внутрішнього конфлікту (суперечливих думок або переживань): "бились їх думки" [2, с. 431]; "думки їхні бились" [2, с. 439] – проходить рефреном у творі. Оскільки поверховий сюжет розгортається як фізичне й словесне протистояння *людей*, в'язнів чотирьох кліток, лексема *думки* подається у зіставленні *думки – люди* і сприймається як заміщувальний елемент останньої. Звертаючись до *паралелізму*, письменник вибудовує два рівновеликі світи, просторові межі яких перетинаються (*люди бились в клітці – думки бились в клітці*). Виявлення тотожностей (*бились в клітці*) сприяє уподібненню самих образів (*люди – думки*). Саме в зіставленні спостерігаємо локалізацію просторових меж – відтак заміщувальний вторинний образ (*думки*) набуває ознак такого, що конкретизує, уточнює зміст попереднього (*люди: думки*). Такий підхід до побудови художньої моделі світу створює враження "візуального натяку" [18, с. 223], що викриває тему душі. Для прикладу звернімося до інших аналогій.

- *Задимлена скриня – задимлена голова (голови).*

"Тут Життя не могло часто бувати, у цій мертвій, задимленій скрині" [2, с. 439]. "Дим цей піднімався їм у голови, і видно було йому, як від цього чаділи їх думки <...>" [2, с. 431].

- *Клітки в будівлі-скрині – клітки в голові.*

"А вся ця скриня поділена на клітки <...> по клітках же тих усе люди, і люди, і люди" [2, с. 431]. "Ця скриня, ця голова величезного страховища <...>" [2, с. 432]. "М'яво бились їх думки об стіни цих кліток" [2, с. 431].

- *Темний куток клітки – темний куток розуму.*

"...повзла на неї тьма з кутків клітки" [2, с. 435]. "...старались гострі, колючі думки про ті муки обтерти, обгладити і спокійніше вкласти в темному кутку задимленого розуму" [2, с. 440].

- *Хаотичний рух людей – хаотичний рух думок.*

"Люди кишіли. Для чого? Так собі просто кишіли, та й годі, без мети й без роботи. <...> Кишіли і ждали, кишіли і ждали. Вдень вони рухались мляво і тупо, ніч же..." [2, с. 440]. "І бачив Вперед, як цей дим піднімався їм у голови, і видно було йому, як від цього чаділи їх думки, як мляво вони рухались; видно було, як бились вони, ці думки, об стіни кліток, як товклись одна об одну <...>" [2, с. 431].

Спостерігаємо нашарування значеннєвих відтінків, коли семантика одного образу розкривається через зміст іншого. Вторинний образ виявляється значно легшим у потрактуванні, оскільки виявляє пряму вказівку на внутрішнє буття: задимлена голова, чадні думки (нечіткість усвідомлення); думки, що б'ються (внутрішній конфлікт); думки, що б'ються в клітці (безвихідь, бар'єр), хаотичний, млявий рух думок (розлад; відсутність свідомої організації), темний куток задимленого розуму (підсвідоме).

Удаючись до симетричного зіставлення образів (паралелізму), автор досягає необхідного результату: художній світ постає в динаміці, постійних змінах і перетвореннях. Характерною для нього є нечіткість обрисів, розмивання просторових меж, перетікання одного образу в інший (ефект мерехтіння), що властиве потоку свідомості, перехідним, присмерковим станам, психічним процесам у цілому, які ніколи не бувають статичними [5, с. 319].

3. Щоб привернути увагу читача, викрити приховану ідею, автор звертається до системних синтаксичних повторів на зразок: "У їх в грудях дим" [2, с. 432]; "дим у грудях йому" [2, с. 434]; "Дим їм у грудях" [2, с. 435]; "Дим їм великий у грудях" [2, с. 435]; "тільки дим їм у грудях" [2, с. 436]; "Дим їм у грудях, великий дим" [2, с. 437]; "Дим їм у грудях" [2, с. 438]; "тільки дим їм у грудях" [2, с. 439]. Наскрізна художня деталь (*дим у грудях*) набуває глибокого символічного змісту. Оскільки об'єктом уваги В.Винниченка є чуттєва сфера, плинні психоемоційні стани, що не можливо зафіксувати в слові і які практично не піддаються тлумаченню, для казки не властиві розлогі аналітичні міркування. Авторські роздуми заміщені містким, лаконічним і водночас значеннєво неосяжним образом-символом (*дим*), адже саме "символ завдяки своїй конкретній природі опановує почуттями, що перебувають у недиференційованому стані, а через свою значущість образу захоплює й породжену ним ідею, отже, поєднує ідею з почуттям" [8, с. 157].

Контекстуальне оточення символу, представлене лексемою *груди*, робить його більш семантично окресленим. Значення символіко-алегоричного образу (*дим у грудях*) конкретизовано в його текстуальних відповідниках – "задимлений мозок" [2, с. 431], "серця задимленого" [2, с. 435] та "задимленого розуму" [2, с. 440]. Створення додаткових конотацій з метою подальшого смислового увиразнення образу стало можливим і за рахунок звернення до такого стилістичного прийому, як ампліфікація, що полягає в нагромадженні "однорідних мовних засобів" [12, с. 33], у даному разі синонімів: "Брязкіт дув; і стурбовано дим хилитався і тікав, вилітав бурий дим із грудей, із душі, із мозку цих людей" [2, с. 444]. Таким чином, окреслився ряд близьких за значенням понять (груди – серце – розум – мозок), що функціонують як смислові відтинки узагальнюючого символічного образу (душа), заявленого в експозиції твору. Виходячи з контексту казки, зважаючи на загальнокультурну світову й національну традицію символічної інтерпретації, ми вибудували таке асоціативне поле смислових домінант, що формують "ядерний компонент" [13, с. 12] символу *душа*:

груди – серце – душа – розум – мозок		
\	/	
чуттєве, іраціональне начало; центр світу, домінуюча цінність, ідея цілісності	психічна цілісність, чуттєвий центр, внутрішній світ, <i>асоціативні</i> <i>образи</i> <i>в українській</i> <i>міфології:</i> <u>вітер, хмарина, дим</u>	психічне, раціональне, свідомість (<i>заувага:</i> задимлений розум, мозок – <i>нечіткість</i> <i>усвідомлення</i>)

Символіко-алегоричний образ *диму* криє в собі глибокий психологічний підтекст. Звернімося безпосередньо до тексту. Характерні властивості поняття автор передає за допомогою однорідних означень "густий, бурий, гнітючий" [2, с. 431]. Його додаткові ознаки втілено в характеристиці похідних образів, поданій у формі епітетів, рідше – метафор: дим породжує "поганенькі, смердючі вогники", "вогники одчаю, маленької злості, маленького суму", робить очі "п'яними, тупими, темними", а рухи – "безживими, байдужими, лінивими" [2, с. 431], від нього люди сміються "сміхом диму, сухим і крикливим" [2, с. 437].

Поняття *дим* асоціюється з відсутністю чіткого бачення ("не видно за димом" [2, с. 438]), станом запаморочення (від диму "чаділи їх думки", очі "стали п'яними, тупими, темними" [2, с. 431]), розгубленістю й хаотичністю ("товклись одна об одну" думки [2, с. 431], "задимлені люди кишіли" [2, с. 439]).

Отже, цілісна характеристика образу побудована на об'єктивних фізичних властивостях явища і зводиться до розуміння його функціонального призначення як такого, що гальмує розвиток, спотворює сприйняття, пригнічує розумову діяльність, натомість активізує афективно-емоційну сферу. Оскільки в контексті твору образ диму має безпосереднє відношення до внутрішнього буття ("*дим у грудях*"), його варто трактувати як такий, що вказує на сферу передсвідомого.

Звернімося до інших асоціацій. Процес димоутворення є своєрідною проміжною ланкою між *горінням* та *згасанням*. На рівні тексту ці стани презентовані антитетичними образами ("*вогонь*", "*червоні пекучі жарини*" – "*сірий, байдужий попіл*"), значеннево окресленими за рахунок синхронного зіставлення з іншою антонімічною парою, представленою у формі розгорнутого порівняння-метафори до поняття "*розум*": "Хіба вже всюди у грудях червоні, пекучі жарини згоріли на сірий, байдужий попіл? Хіба скрізь уже розум людський, – це просторе і хмарне небо, де б'ють вогневі блискавиці, – зійшов на стояче, тягуче болото, де ледве ворухнуться черви-думки?" [2, с. 430]. Образ *вогню* має глибинне символічне наповнення і трактується як такий, що несе світло й тепло (отже, згромаджує, дає силу життя, активізує). У творі цей образ подається у протиставленні: вогонь – попіл, вогонь – вогники, вогонь – темрява і може тлумачитись як емоційність, активність, цілісність, світло (а "світло означає свідомість" [20, с. 443]). Антонімічна пара *вогонь* – *попіл* у даному контексті виявляє психологічний зміст, оскільки є прямою паралеллю до інтелектуальних процесів (*розум людський*).

Таким чином, в уяві читача формується *ланцюг асоціативних перетворень*, покликаних наблизити реципієнта до розкриття основного задуму – в образі диму автор утілює ідею про перехідний стан між свідомістю та безсвідомим:

Вогонь; небо, де б'ють вогневі блискавиці – світло – розум людський – освітлений розум – **ясність свідомості, контроль**.

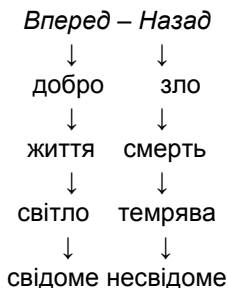
Дим – дим у грудях – задимлений розум (мозок і т.п.) – чаді-ли думки – думки товклись одна об одну; билась об стіни кліток – **нечіткість усвідомлення, відхід від контролю свідомості.**

Попіл – сірий, байдужий попіл; стояче, тягуче болото – черви-думки – психіка – **відсутність свідомого контролю.**

Характерною особливістю казки є антитетичний принцип світосприймання: художню модель світу розгорнуто як таку, що вибудовується відносно двох опозиційних центрів, представлених персонажами Вперед та Назад:

<i>Вперед</i>	–	<i>Назад</i>
/		/
день		ніч
весна		зима
життя		смерть
гарячий		холодний
червоний		чорний (сірий)
динаміка		статичність
свобода		ув'язнення
світло		темрява

За маскою образів-антиподів неважко розпізнати ідею одвічного протистояння добра і зла. Проте на рівні глибинної інтерпретації тексту виявляємо значно ширший асоціативний спектр:

Таким чином, алегоричний образ виходить за межі однозначного тлумачення, набуває ознак символу.

Як відомо, символ є не лише контекстуально детермінованим, він – надіндивідуальний, полісемантичний, такий, що тяжіє до узагальнень. З'явившись "у глибоку давнину <...> пройшовши через віки, відобразивши зміни релігій і світоглядів" [13, с. 7], він набув нових асоціацій, проте зберіг вже існуючі. Характерною ознакою символу є незмінність семантичного ядра, яке, на нашу думку, укорінене в архетипі, його вихідній формі.

Вибудувавши асоціативний ряд семантично близьких пар символів, ми наблизилися до розуміння "ядерного компоненту значення" [13, с. 12] центральних образів, архетипна основа яких, заявлена з надпотужною силою.

Отже, за образами Вперед та Назад криється ідея одвічного протистояння добра і зла, життя і смерті, світла і темряви, – що на рівні внутрішнього життя виявляється в боротьбі его-свідомості та несвідомих інтенцій.

Мотив *розірваної душі* є провідним у творі ("Вони розірвали єдину душу на шматки, і шматки ці гризуться і б'ються з собою" [2, с. 439]). На рівні тексту він співвідноситься з символікою числа два, і це не випадково, адже *двійка* – "число зіткнення протилежностей" [20, с. 168]. Характерний для казки "дуалістичний простір" [13, с. 106], який є вдалою формою вираження внутрішнього конфлікту (*Вперед – Назад, свідоме – несвідоме*). На етимологічному рівні дуада завжди протиставляється *одиноці*, яка, напроти, має "андрогінну природу", символізуючи цілісність, єдність, "досягнення внутрішньої гармонійності" [20, с. 45]. Ця думка знайшла своє відображення в контексті твору. Головною ідеєю казки є прагнення подолати подвоєність, досягнути стану внутрішньої рівноваги, з'єднавши в *одне* ціле "шматки" колись "єдиної душі", зібравши "вогники душ" у "єдиний вогонь".

Отже, об'єктом художнього опису виявляються душевні протиріччя, різноспрямовані психічні процеси, замасковані в образах видимого світу.

Уже в експозиції твору заявлено вагому проблему особистісного характеру, що ляже в основу розвитку *психоаналітичного сюжету*. Звертаючись до уявного адресата (читача), автор указує на існування певної суперечності між об'єктивним світом і суб'єктивним його сприйняттям. Причина такого розходження, на його думку, криється в прихованому механізмі захисту ("щоб захистити його" [серце]), який, приховуючи істину, блокує надходження травмуючої для свідомості інформації. Саме образ *казки* став

метафорою уявного бар'єру, що відгороджує від реальності ("суворого вітру життя"), стримує пов'язані з нею болісні переживання: "Ласкавий читачу мій, розкажу тобі казку. Я знаю, ти звик на різдвяні свята послухати казки; я знаю, ти й без свята завжди охочий до неї; ти завжди, як пелюшками дитину, любиш обгортати свою душу казками й колисати її, наспівуючи про чудодіїв-котів, що навівають солодкі сни. Я знаю, ти завжди охочий обгонути своє серце в найбрудніше дрантя, щоб захистити його від суворого вітру життя" [2, с. 428]. Передчуваючи, що за казкою криється дещо більше, ніж просто вигадка, розповідач застерігає читача: "Не бійсь і не думай, бо як вдумаєшся, як схочеш збагнути все страхіття цієї казки, то запалиться спокійне серце твоє, і згорить брудне та тепле дрантя його, і стане воно болючою червоною жаринною. І не будуть коти-чудодії навіть тобі більше спокійних снів після смачної святочної вечері" [2, с. 429]. У такому зверненні до читача вгадується той самий прихований зміст: продукування психологічного захисту, що діє за принципом: *"не бійсь і не думай", інакше біль виявиться нестерпним.*

Нестримна енергетика несвідомого здатна послабити координуючу функцію Я і заволодіти психікою індивіда. Захисні механізми, за З.Фрейдом, є природною відповіддю Его на тривогу, що виникає в результаті передчуття загрозового втручання неприємних для свідомості проявів з боку Ід.

Імовірною причиною внутрішнього розладу, який виявляє особиста фантазія оповідача, є *ігнорування* контролюючим Его (Вперед) потужних імпульсів, що надходять з безсвідомого (Назад), на чому акцентує і сам письменник, звертаючись до відповідного оформлення тексту у формі орфографічного виділення ключового слова: "Ти впертий самохвалько! – скрикнув Назад. – Ти не хочеш бачити попелу, ти не хочеш бачити сили моєї. Дивись, ти – самохвалько: я сонце їх мрій примусив сходити на заході й заходити на сході; їх власним вогнем я запалив їх сльози, і з того вийшов попіл і дим; я зробив їм так, що вони самі наступили ногами на свою душу і розривають її, не відаючи того. І ти ще не бачиш сили моєї?! І ти ще битися хочеш зо мною? Не ти, а я – коханий син Життя, і ти служитимеш мені, а не я тобі!.. Скоряйся же!" [2, с. 438].

"Мистецьке фантазування" [8, с. 93], виявляється ефективним психотерапевтичним засобом подолання невротичної розщепленості оповідача, яка супроводжується тимчасовою втратою зв'язку з реальністю через послаблення Его.

Сюжет казки втілює психоаналітичну модель подолання внутрішнього конфлікту, досягнення гармонії шляхом активного рефлексування (спроби усвідомити причину розладу), що досягається за рахунок самозаглиблення у найвіддаленіші куточки власної психіки з поступовим виведенням на поверхню свідомості пригніченої, болісної інформації.

Заявлений в експозиції **апокаліптичний мотив** виконує декілька завдань психологічного характеру:

– по-перше, призначений відтворити суб'єктивні переживання автора, передати загальний настрій твору. "Діялось це...діялось це не тоді, як людей було трохи, а тоді вже, як було їх багато; і не тоді це діялось, читачу, як по річках та ставках текло молоко та меди, а як в річки та ставки текли морями кров, та сльози, та піт" [2, с. 428]; "<...>люди самі гризли собі серця, точили свою кров і в страшенній тьмі ворогів обіймали, а друзів душили" [2, с. 429]. Таким чином, реципієнт внутрішньо налаштовується на сприйняття світу, в якому панують страх, агресія, душевні та фізичні страждання;

– по-друге, є "метафорою кінця світла, що мислиться як реальне" [20, с. 444]. Оскільки в контексті символічної інтерпретації *світло* є аналогом *свідомості* (про що вже йшлося у нашому дослідженні), то заявлена у творі *ідея апокаліпсису* вказує на *згасання свідомості*. Апокаліптичний мотив містить натяк на нестабільність психоемоційного стану, наростання почуття тривоги, розгубленості, що поступово трансформується в панічний жах від усвідомлення власного безсилля, неспроможності оволодіти ситуацією. Саме таким чином "я" реагує на спробу прориву нестримної енергетики "воно", здатної поглинути його, а отже, зруйнувати психічне життя особи. Отже, мотив апокаліпсису є прихованим сигналом передчуття масштабної катастрофи – переходу на стадію психозу, коли невротичний конфлікт (символічно представлений в образі битви Впереди та Назада) завершується цілковитою перемогою "ід". Іншими словами, *епіцентром художнього світу митця є невротична особистість, що перебуває на межі божевілля*. Проводячи художню паралель між світом об'єктивної дійсності та внутрішньої реальності, виявляємо закономірність: жах перед загрозою смерті, фізичного й духовного знищення (макросвіт) виявляється проекцією, образною формою страху втрати свідомого контролю над власною психікою, або страху божевілля (мікросвіт);

– з іншого боку, апокаліпсис є символом небесної кари (супер-его) за гріх, вираженням якого є плотське начало людини, зокрема сфера низьких інстинктивних бажань, тваринних потягів та інших ознак бездуховності (ід). Таким чином, апокаліптичний мотив у творі може бути розцінений як метафора *внутрішнього супротиву будь-яким проявам "воно" в результаті панічного страху перед покаранням*.

Внутрішній дисбаланс виявляє послаблення сили "его" (Вперед), а домінуючу позицію поступово перебирає на себе "ід" (Назад): "Ох, люто боролись вони! І був зверху то Вперед, то Назад, то знову Вперед, то знову Назад. І коли перетягував Вперед, то сонце весело сміялось, і ставала весна, і каміння цвітом цвіло, і риби співали, мовчазні, полохливі риби. А коли перетягував Назад, то ставала тьма і сонце ховалось" [2, с. 429]; "Отож слухай, читачу: в один такий час, коли в тій країні стояла чадна тьма, коли пугачі пугали на темних могилах і гордо ходив по змордованих трупах Назад, цей Назад зустрівся з Впередом" [2, с. 430].

Зав'язка дії відбувається в той момент, коли Вперед самостійно погоджується оглянути володіння Назада ("Ходім..." [2, с. 430]). Іншими словами, фіксуємо свідому настанову проникнути у світ підсвідомості з метою з'ясування причин розладу.

Із розвитком сюжету спостерігаємо відхід від контролю "я", поступове заглиблення у світ інстинктів, витіснених бажань, індивідуальних комплексів і т.п., на що вказує актуалізація сфери нижчого світу (зони зосередження "довпорядкованого, глибинного, темного, давнього минулого", "матеріально-тілесного" низу [13, с. 26]), а саме:

1. *Локалізація* простору в межах "чужого" світу, на території Назада:

світ → *країна* → *місто ("город")* → *край міста* → *поле* → *будинок* → *скриня* – *голова* → *нора* → *клітки*.

Процес звуження фокусу уваги продовжується й надалі; кожна деталь клітки займає вагоме місце в художньому світі митця і несе особливе смислове навантаження.

2. Вектор руху спрямований *вниз* по вертикалі і включає такі етапи освоєння простору: політ над землею, приземлення та заглиблення в "довгу, низьку нору". Як бачимо, саме підземелля та вхід до нього переповнені безліччю перешкод ("рядів замкнених дверей"), які успішно долають герої: "Назад і Вперед незримо пройшли порожнім подвір'ям і ввійшли через замкнені грубі двері

у скриню. Темними сходами, по яких бігла луна, пройшли вони до других замкнених дверей і безшумно пройшли і крізь їх. Опинились вони в довгій, низькій норі, в якій не було нічого, крім рядів замкнених дверей з обох боків, двох ламп на стелі, що понуро переморгувались між собою з двох кінців її, та одного чоловіка з пучком ключів за поясом" [2, с. 432]. На думку психоаналітиків, символічний образ "дверей у підземелля" (а також "дверей між кімнатами") слід розцінювати як "шлях до усвідомлення безсвідомих інстинктивних імпульсів" [17, с. 53].

Об'єктом уваги на рівні нижчого світу виявляються неусвідомлені психічні процеси, а саме:

- поверховий шар (ближчий до свідомого) становить асоціативний ланцюг афективно забарвленої інформації, що є надбанням життєвого досвіду індивіда. Це *витіснені* зі сфери свідомості інтроєктовані психічні ситуації, що не знайшли свого вирішення в реальному світі; представлені в метафоричній формі відкритого протистояння між в'язнями чотирьох кліток, представниками різних соціальних прошарків;

- глибинний пласт (якнайдалі від свідомості) – *пригнічені* з боку "его" інстинктивні сили "ід". На нашу думку, цей рівень зображення текстуально виражений в образі "*жінки в кайданах*" [2, с. 442], адже:

- читач знайомиться з нею, коли Вперед практично досягає кінцевого пункту призначення (іншими словами, коли фантазуючий торкається глибин підсвідомого), саме з цим етапом пов'язана кульмінація та розв'язка сюжету;

- це наймістичніший, найбільш утаємничений і водночас найвпливовіший персонаж казки (відсутня вказівка про те, хто вона і чому її поява призводить до тотальних зрушень у художньому світі). Саме несвідоме інстинктивне начало є найбільш непізнаною, найзагадковішою сферою людської психіки і водночас її найпотужнішим енергетичним джерелом;

- виходячи з контексту твору, ця жінка – є надзвичайно цінною особою для всіх героїв твору, викликає бурхливу реакцію оточення; сама згадка про неї призводить до незворотних змін на рівні психічного життя: "І бачив Вперед, як в мляві мозки задимлених людей ввірвалася ця думка і стала неспокійно і гостро товктися об другі думки; і бачив Вперед, як думки ці й собі стали рухатись жваво, неспокійно, а очі їм стали глибшими, стурбованими, напруженими" [2, с. 442]. З її появою пов'язуємо

остаточну перемогу Впереда, а отже, пробудження свідомості, укріплення позицій "я", досягнення стану цілісності, єдності психічних структур, що забезпечує контролююче "его": "Гроном гриміло в подвір'ї, і блискавками блищали очі, і єдиний червоний вогонь з'єднав їх усіх" [2, с. 444].

Саме тому її образ тісно пов'язаний з містичним центром, сакральною точкою художнього світу казки, що визначає "вищі цінності", "глибинний зміст" твору [13, с. 105]. Статус "обраності" підтверджує аналіз ряду художніх подробиць, що вказують на символіку центру (посилаємося на орієнтовну схему аналізу, пропонувану М.Новіковою, І.Шамою [1, с. 109–110]): вона – *єдина* жінка в кайданах ("одна в кайданах" [2, с. 442]), займає *передову* позицію щодо інших в'язнів ("попереду всіх йшла" [2, с. 443]), відносно простору – перебуває в *найбільш значущому* місці, а саме на межі кордонів (двері, ворота) [2, с. 443–444], *найбільш закута*, її рухи обмежені не лише кайданами, але довгим одягом ("ноги ступали хистко, бо плутались вони в довгій і сірій одежі" [2, с. 443]). Таким чином, образ *жінки в кайданах* співвідноситься з *найвищою цінністю*, чим на рівні психічної структури, за канонами класичного психоаналізу, є саме неусвідомлені інстинктивні сили;

– міфологічна свідомість аргіогі пов'язує *жінку* з водою, землею, темним, лихим, тілесним, ірраціональним (чим, власне, і є сфера несвідомого) напроти вагу чоловічому – такому, що втілює ідею світла, розуму, духовного начала;

– персонаж загадкової полонянки презентує найвищий ступінь обмеження, замкнутості, недоступності (що характерне для "ід"): 1) її тіло *сховане* в довгому одязі, що варто трактувати як метафору "захисту проти небажаного торкання" [17, с. 101]. Пригнічена інформація є болісною для індивіда, тому завжди блокується, *приховується* за певною оболонкою (наприклад, подається в символічній формі), натрапляючи на супротив свідомого "я". Функціональне призначення *одягу* – *приховати* оголеність, інакше – *низький, тілесний бік своєї істоти*, або ж власне "сексуальність" (що втілює образ самої жінки) [17, с. 102]. *Довге, сіре вбрання* (як певний вияв аскетичності) співвідноситься з суспільною роллю індивіда відповідно до моральних обмежень та заборон ("над-я"); 2) цю деталь змістовно доповнює образ *кайданів* – *символ утиску*, неволі; 3) до того ж ув'язнена перебуває під пильним наглядом *сторожі*, образ якої уособлює "сумління", "суспільну думку", що стримує "особисту ініціативу та

самостійність" [17, с. 154]. Таким чином, стає зрозумілим, що *суть конфлікту полягає в повній невідповідності між внутрішніми потребами самого індивіда та вимогами, які накладає на нього соціум*. Суспільні табу (образно – *довгий одяг, кайдани, наглядачі*) пригнічують потужну енергетику "воно", стримують внутрішній потенціал індивіда, наслідком чого стає бурхливий протест "ід".

Ідея пригнічення (стримування) виявляє себе в ***мотиві ув'язнення*** через низку метафоричних образів: "високого муру" [2, с. 430], в'язниці-скрині, клітки, стін, що насувають [2, с. 431], "заґратованих вікон", "ряду замкнених дверей" [2, с. 432], кайданів [2, с. 433], людей із "залізом для вбивання" [2, с. 431, 439], "закутаних людей" [2, с. 439], людей з ключами (сторожі) [2, с. 441]. Показовою в цьому сенсі є вказівка на час, за якого відбуваються події (зима). Очевидно, що характерним атрибутом зимової пори є холод, *мороз*, а отже, *скутість* – стан, що виникає внаслідок його дії. Прикметним у даному контексті є метафоричний образ *скорчених сіл*, заявлений на початку оповіді [2, с. 430], а також прямі вказівки на фізіологічні відчуття ("занадто холодно" [2, с. 430], "холодно" [2, с. 436], метафора "холодно дихав мороз білою парою" [2, с. 437]). Тема полону актуалізована в образі *вітру*, символі свободи, який також виявився заручником темної в'язниці-скрині: "Чоловік цей сидів у кутку і тупо дививсь перед себе, і круг його застигла тиша, таємнича, важка, а на тлі її десь виривались приглушені стінами звуки людських голосів, і вітер, заблудившись у комені, безнадійно й жалібно плакав за волею" [2, с. 432].

Оскільки процес фантазування відображає спрямованість на усвідомлення пригнічених інтенцій, закономірним наслідком подібної спроби втручання у сферу "несвідомого" є зустрічний супротив, що виникає в результаті дії внутрішньої "цензури". *Страх та агресія* – його характерні форми прояву. Розв'язка сюжету в цьому контексті є особливо показовою: зустріч з жінкою в кайданах символізує виведення на рівень свідомості згніченої інформації; афективна реакція сторожі є виявом зустрічного опору (при цьому письменник апелює до засобу *психологічної градації*, звертаючись до численних повторів, розлогих метафоричних описів, що відображають наростання емоційної напруги): "І клацали люди Назада зубами, і злістю і страхом світились їм очі"; "І люто схопив він страхом за серце людей своїх і затрусив їх. І схоплені рукою страху, затрусилися люди Назада, збіліли, й,

клацаючи зубами, кинулись на людей Впереда. Вони вихопили залізо для вбивання і скажено шарпнулись до людей Впереда, що були без заліза. А другі з них підхопили й штовхнули в ворота жінку в кайданах. <...> А вогонь розпалювався, палав" [2, с. 444]; "Знову люто струсив озлоблений Назад своїх слуг і вп'ялась рука страху і чорної злості у серце. Страх і злість випили кров їм, і лиця їм страшно зблідли. І сказилися люди Назада; з піною, з ревом, з залізом вп'ялись, увірвалися вони в купу людей Впереда, що були без заліза. І блищало залізо, літало в повітрі, бризкало тіло гарячою кров'ю. Але кров та не могла вже залити жарин їх, не могла та скажена піна людей Назада залити на попіл великий червоний вогонь людей Впереда" [2, с. 445].

Образ *загратованих зубів-вікон, що "злісно вишкіряв" будинок-скриня* повторюється в казці неодноразово, така образна форма вираження приховує недвозначний натяк на агресивність по відношенню до зовнішнього світу.

3. Актуалізація теми *смерті*, що має відношення до підземного світу, а, отже, до безсвідомого. Ця думка заявлена в тексті здебільшого опосередковано, наприклад, через зіставлення об'єктів зображення. Характерними в даному контексті є художні порівняння "кишили, як черви, ці люди" [2, с. 432], клітка "як череп порожній" [2, с. 432], "як спорохніла домовина, стіл" [2, с. 432]; метафори "холодним порошком" слів [2, с. 435], "мертва скриня" [2, с. 439], "неживі дні" [2, с. 439], дихати "вітром гноїння" [2, с. 439], "скрегіт смерті" [2, с. 440], лежати "трупом" [2, с. 441]. Показовим у цьому відношенні є поширене порівняння, подане у формі розлогої синтаксичної конструкції: "І страшно було від цього в цій клітці, як від мертвяків, що з блідо-холодними лицами танцюють своїми задубілими, безживними ногами палкий, жагучий танець життя" [2, с. 435]. Автор часто вдається до образних означень на зразок "мертва" [2, с. 431], "неживої" [2, с. 439], "неживі" [2, с. 439] "безживними" [2, с. 441] і т.п.

Крім того, В.Винниченко звертається до ряду символічних образів, прихований зміст яких тяжіє до заданої тематики. Посилаючись на психологічний аналіз символічної презентації фантазій, можемо стверджувати, що образи *нори, скрині, попелу, диму* (або його еквівалента туману), що функціонують як художні деталі, а також конкретна вказівка на хронікальний проміжок (*зима, ніч* та похідні – *тьма, сон*) трактуються як символи смерті. Усі мають спільне смислове ядро – *утаємничене минуле*,

заховане в глибинах безсвідомого [17]. Згадані компоненти образної системи психоаналітики пов'язують з несвідомим бажанням втечі, уникання, забуття, а отже, потаємною мрією повернення в лоно матері задля досягнення бажаного спокою. До того ж символ нори (чи скрині) є образним виявом підсвідомої вказівки на об'єкт – могилу (чи труну), отже, на те, що приховує минуле, темне (отже, інстинктивне), утаємничене (або сховане) від сторонніх і, найпевніше, від самого себе, іншими словами, згнічене або ж витіснене. Процес самого *заглиблення* до нори (скрині) тлумачиться як "занурення в несвідоме задля відновлення чи прояснення прихованих і витіснених переживань чи базового архетипу" [17, с. 104]. Таке потрактування виявляє і сам контекст твору.

Якщо символіка *смерті* викриває існування загадкового світу несвідомого, який містить нерозгадані таємниці минулого (актуалізується мотив похованої істини), то тема *ув'язнення* є її логічним продовженням, адже викриває факт підсвідомого стримування прихованих бажань, інстинктів, прагнення приборкати нестримний енергетичний потік "ід" (що, власне, й становить основний зміст потаємної сфери).

4. Занурення в *темряву*, що супроводжується поступовим згасанням світла. Осяяною "веселими вогнями" місту автор протиставляє "темний великий будинок" [2, с. 430], з якого, власне, і починається подорож у підземелля. В межах володінь Назада майже не присутні ознаки денного світла (основне дійство відбувається в "темну ніч" [2, с. 432]), переважає штучне освітлення, ледь помітне сяйво якого поволі втихає, поступаючись місцем темряві. За допомогою метафоричних епітетів (*безсилеє, млявеє* світло; *нещасна, підсліпувата* [2, с. 432], *залякана* лампочка [2, с. 435]), численних метафор (*вибивалось світло; понуро переморгувались між собою дві лампи; боязко, несміливо блимала своїм світлечком лампа; тьма насувала; з кутків черепа* [2, с. 432]; *боязко блимала залякана лампочка; повзла на неї тьма* [2, с. 435]) та порівняльних зворотів (*як знівечена життям бабуся; мов залякана тьмою* [2, с. 435]) митець удається до контрастного зображення, протиставляючи поглинаючу силу темряви незначності будь-яких проявів світла.

Паралельне зображення внутрішнього світу ув'язнених викриває аналогічні зміни на рівні психічного буття: якщо в першій із кліток серед диму, що заповнив розум людей, зустрічаємо по-

динокі вогники (вогник "задоволення" чи "роздратовання"), то в наступній переважає суцільна темрява ("темно було їм у грудях"), серед якої не видно "навіть вогників, а тільки дим" [2, с. 435].

Психоаналітичний словник В.Самохвалова тлумачить символіку нічного бачення як таку, що вказує на сферу несвідомого [17, с. 153], "тьмяне сяйво", "дим", "морок" (як форми вияву розмитості обрисів, невиразного бачення) – свідчення "переходу до спроби усвідомлення власних мотивів" [17, с. 133].

Отож, у процесі текстуального аналізу виявляємо одну з характерних рис індивідуального стилю В.Винниченка: показ психічних процесів та станів фантазуючого відбувається завдяки зверненню до *подвійного психологічного паралелізму*. Оповідачем заявлено кілька планів зображення: зовнішньоподієвий (домінує вказівка на взаємовідносинах персонажів, обставинах та умовах, у яких вони перебувають) і внутрішньо-психологічного характеру (у фокусі уваги оповідача – афективно-емоційна, інтелектуальна та вольова сфера героїв твору). Вони відображають не реальний світ об'єктивної дійсності, а в закритій символіко-метафоричній формі вказують на динаміку внутрішніх змін самого казкаря (третій рівень). Причому обидва плани зображення є прямою паралеллю не лише до внутрішнього світу розповідача, але й один до одного. Наприклад, очевидною є аналогія (за функціональною подібністю явищ) між образами *тьма – дим*: як *тьма "насувала" з кутків клітки-черепа на світло від лампи [A]*, так *"дим піднімаєсь" у світлі голови людей [B]* (вказівка на внутрішні процеси). В обох випадках виводимо спільний знаменник: ці описи є образною формою вияву *потьмареної свідомості [C]*. Як бачимо, найбільш герметичним, закритим для інтерпретації, є перший образ [A], його значення [C] вгадується лише завдяки присутності іншого образу [B], що й викриває психологічну тематику (образ задимленої голови). Таким чином, доречною є формула такого зразку:

A // B // C; A → B → C, або: **A: B: C** (де // – художня паралель, : або → – уточнює, розкриває зміст, **C** – основне значення, **A, B** – образна форма).

Надглибинний пласт: архетипна основа твору

Аналізований нами художній текст виявляє характерну відстороненість автора від канонів реалістичного зображення, що дозволяє сам жанр твору (фантастична казка), не властивий торчій манері В.Винниченка.

Виражене міфологічне начало, апелювання до фольклорної традиції (на що вказує найперше підзаголовок до твору – *різдвяна казка*), глибинне символіко-алегоричне наповнення тексту є беззаперечним виявом того, що в ньому заявлено потужну архетипну основу, яка становить зміст колективного несвідомого – структурного елементу психіки і водночас вмістилища універсальних праобразів колективної пам'яті як окремої нації, так і всього людства в цілому. Відтак завдяки архетипові художній твір виступає своєрідним інтегруючим ядром, єднальною ланкою в системі минуле – теперішнє – майбутнє, свій – чужий, я – інший, я – ми (нація, світ) і т.д. Виявляючись в одвічних мотивах та образах, актуалізуючи духовний пласт національної та світової культури, архетип посідає вагомe місце в художній творчості і літературі зокрема. За принципами аналітичної психології, "відтворення архетипу мистецтвом – основна вимога естетики, а саме ступенем наповненості архетипічними образами і мотивами визначається *цінність* і сила впливу художнього твору" [11, с. 59–60].

Проте, незважаючи на універсальний характер "праобразу", кожен текст вирізняється своєю оригінальністю. Його самобутність полягає в неможливості прояву архетипу поза "комплексом", який виражає особистий життєвий досвід, що став надбанням індивідуального несвідомого [8, с. 130–131].

Оскільки основним джерелом авторського натхнення у даному разі є надра власної підсвідомості, то очевидним стає те, що твір приховує в собі значно глибшу інформативну базу, ніж ту, що лежить на його поверхні, і лише ґрунтовний літературний аналіз дає можливість виявити її. Можливо, сам письменник не міг би пояснити, що мотивувало його вибудувати сюжет так, а не інакше, чому казку організує саме така система образів, "що цим текстом автор хотів сказати" і т.п. Проте відповідь містить "об'єктивно" саме художнє полотно. "І дають її більш повно, точно і беззаперечно не прямі авторські декларації (вони можуть і несвідомо лукавити, і цілеспрямовано "говорити неправду" читачеві, і не існувати взагалі), а символічна система саме цього твору: завжди неповторна – і завжди укорінена в національному культурному контексті письменника", – стверджують дослідники М.Новикова та І.Шама [13, с. 8].

Глибинний аналіз тексту дає змогу визначити природу психологізму як основного чинника, що визначає художній світ казки; окреслити базовий (архетипний) рівень твору, таким чином деко-

дувати його приховані смисли, а також конкретизувати зміст на рівні образної системи (мікросвіту), отже, здійснити вичерпний, ґрунтовний аналіз. Такий шлях дослідження ще раз підтверджує думку про те, що в основі змістового наповнення тексту перебуває сфера неусвідомлюваного. Отож, об'єктом фантазії розповідь є не тільки його власна психіка, але й динаміка внутрішніх змін самого В.Винниченка, що дозволяє зазирнути в саму душу письменника, встановити прямі зв'язки між прихованим мотивом та конкретним образом.

Сюжет фантастичної казки від початку відсилає нас до прадавнього міфу, що фіксує процес душевного та духовного росту людини на певній стадії індивідуації (внутрішньоособистісного розвитку, кінцевим пунктом якого має стати досягнення цілісності психічної структури в результаті інтегрування її різномірних елементів).

Тема ***Різдва*** заявлена в тексті не лише прямо (через розлогий авторський коментар – розповідь про святочний настрій, намагання забути всі злигодні і горе буденності), але й побічно, а саме:

1) завдяки актуалізації латентного змісту самого символу, що вказує шлях до первнів релігійної, зокрема християнської, свідомості (*Різдва Христового*). Історія про народження Сина Божого є символом спокути та спасіння, духовного відродження, перемоги добра над злом, життя над смертю, духу над плоттю, а також світла над темрявою;

2) через апелювання до язичницького міфу праукраїнців про походження світу та появу "бога Життя" – *Роду (Свято Роду)* [4, с. 423]. Не з'ясовано, чи була ця історія відомою Винниченку, чи запозичена несвідомо, проте схожість його персонажів (хмари Життя й братів Вперед та Назад) з легендарними Родом та його нащадками не викликає сумнівів. Так, за сюжетом легенди, першим богом на землі був Род, що народився зі Сльози, яку зронило всевидюще Око Вічності. Він породив двох синів – Білобога (володаря "Світла й білого Світу") та Чорнобога (повелителя "ночі і п'тьми"), що стали непримиренними ворогами. Фольклорні джерела фіксують таке звернення "першобога" до своїх дітей: "Ви є Добро і Зло. Краса і Погань. І ви будете вічно. Бо ви є Життя" [16, с. 55]. За сюжетом літературної казки, події розгортаються таким чином. Із людського поту, крові та сліз утворилася "хмара Життя", з якої народилося "двоє дітей, двоє синів Життя: Вперед і Назад"; брати відразу ж "стали люто ворогувати між собою" [2,

с. 428]. При цьому письменник вдається до розлогіх образних характеристик персонажів-антиподів, суть яких зводиться до таких образів-узагальнень, як добро і зло, світло й темрява. Таким чином, виявляємо наступну закономірність: ці віддалені в часі твори об'єднує одвічний мотив нескінченної боротьби доброго та лихого, світлого й темного начала. Характерною особливістю цих сюжетів є те, що обидва виявляють спільний корінь, єдине джерело натхнення – архетипний базис із вказівкою на протидію (боротьбу его-свідомості з тінню) [21, с. 118–119].

Привертає увагу дослідника ім'я першобога, від якого й походить назва свята Роду – *Різдо*. В обрядових традиціях наших пращурів цей день пов'язувався з землеробським календарним циклом: "Після зимового сонцеобертання, коли людина помічала, що дні прибувають і, як наслідок, світло починає володарювати над темрявою, відзначалося свято народження сонця <...> " [10, с. 264]. Сонцепоклонництво праукраїнців наклало характерні особливості на формування християнського світогляду. Система поглядів православного світу виявляє ряд подібностей з язичницькою вірою наших пращурів. Так, народження Ісуса Христа співпало зі святом Роду, ставши символом перемоги світла над темрявою, або життя над смертю, добра над злом і т.п. Оскільки міф актуалізує приховане архетипне начало, то вихідним базисом цієї історії слід вважати процес народження свідомості, або ж перемогу людського Его у боротьбі з темним боком своєї істоти. Такий фінал Винниченкової казки "Дим", що зрештою закінчується тріумфом світлих сил (людей Впереда) та подальшим об'єднанням "жарин сердець" в "єдиний вогонь", розірваних "шматків" душі в "єдину душу" (що символізує стан досягнення внутрішньої цілісності та рівноваги).

Отже, заявлена в казці тема Різдва актуалізує морально-етичну проблематику (мотив споконвічної боротьби добра і зла), що виявляє очевидний психологічний зміст – ці метафізичні категорії осмислюються письменником з позиції внутрішньо-особистісного підходу, актуалізуючи питання світлого (свідомого) та темного (безсвідомого) начала людини.

Різдвяна тематика має широкі можливості вияву у творі. Особливе місце в образній системі міфу посідають й інші символічні елементи. Так зустріч сонця (народження світла) супроводжувалась святковою вечерею. Відтак ще одним атрибутом цього дійства був багатий *стіл*, за яким проходила "колективна трапеза".

Образ *обіднього столу* став символом повноти, "*єдності, родинної злагоди*" [4, с. 505]. Вагомим структурним елементом художньої моделі світу Винниченка є "довгий, голий і старий, як спорохніла домовина, стіл", що займає центральну позицію відносно клітки ("посередині стояв") [2, с. 432]. Згадані означення даного об'єкту виявляють негативні відтінки образу, що асоціюється зі *спустошенням, смертю, деструктивністю*. Відтак на противагу об'єднувальної функції різдвяного столу призначенням цього елементу інтер'єру у Винниченка є вказівка на прямо протилежний зміст – руйнацію, роз'єднаність, відсутність злагоди й миру. На це вказують й інші характерні деталі, що наповнюють простір так само "*голої*" та "*сирої*" клітки: помости з обох боків кімнати, на яких розмістилися байдужі до всього в'язні; лампочка на столі, ледь помітне світло якої намагається поглинути темрява. Сама ж клітка в цілому подібна на "череп порожній". Семантика образу столу виходить за межі соціального контексту, виявляючи домінуючу психологічного характеру:

1. *Символ* Різдва і різдвяного столу приховує натяк, перш за все, на *духовне та душевне єднання*, що характерне не лише для християнського, але й для язичницького світогляду [4, с. 465]. Використовуючи цю ідею, митець творчо переосмислює її, трансформує в площину індивідуальної психіки: тема Різдва викриває приховане прагнення до гармонізації внутрішнього світу героя, що досягається в результаті *інтегрування різних частин людської психіки в єдину цілісну систему*. Образ *голового, трухлявого столу* таким чином, є метафоричною формою вираження дисгармонійності душевного буття.

2. Серединне розміщення столу побічно вказує на сакральний центр, а отже, домінуючу цінність, пов'язану з "глибинними смислами цього твору" [13, с. 105], що мають виразне психологічне наповнення, найяскравіше виявившись у мотиві *розірваної душі* (змістова домінуюча казки).

3. Розташування столу в центрі клітки є образною формою вияву "монади всередині квадрату", що юнганці трактують як безумовний прояв "самості" (архетипу цілісності психічної структури). Її вираження в конкретному образі завжди актуалізує ідею єднання. Прихованою метою вияву базової схеми образу в аналізованому нами творі є:

а) несвідоме прагнення до узагальнення та оцінки стану всієї психіки як єдиної системи станом на момент розповіді (характер-

ною є спрямованість на теперішній час). Наприклад, клітка з чітко окресленим центром (стіл, лампочка; двоє, що грають в шахи) та периферією (кутки, з яких насувала темрява) – цілісний образ, що окреслює масштаби всієї структури психіки і несе інформацію про загрозу інтелектові (який уособлює центр клітки), сигналізує про можливий розпад психічної будови в результаті поглинання свідомості темною стороною особи. Іншим зразком може слугувати образ в'язниці та проходження по чотирьох клітках (число чотири – є символом цілісності [21, с. 182]), в межах яких відсутні злагода та порозуміння. Оскільки "серії кімнат" психоаналітики трактують як "частини" психіки, а наявність фізичних бар'єрів (наприклад, стін, що розділяють полонених різних камер) розцінюють як вияв "перешкод між частинами свідомості" [17, с. 53], то в цілому маємо натяк на внутрішній конфлікт особистості;

б) приховане бажання позбутися розладу, об'єднати різні частини психіки в цілісну злагоджену систему (характерною є спрямованість на майбутнє). Символічною формою вираження архетипу "самоті" є образ серця [2, с. 429], "вогневої нитки" [2, с. 433], "єдиного полум'я" [2, с. 435], "єдиної душі" [2, с. 439], "єдиного червоного вогню" [2, с. 444], побічно на нього вказують й образи деяких героїв твору (хмари Життя [2, с. 428], "одного чоловіка з пучком ключів за поясом" [2, с. 432], "кучерявого хлопчика" з рум'яним личком [2, с. 433]) [21, с. 194, 216].

Глибинний рівень аналізу дає можливість наблизитися до розуміння значення утаємниченого для читача образу **"жінки в кайданах"** завдяки визначенню його архетипної основи. Цей загадковий персонаж є персоніфікацією такої частини чоловічої психіки, як "аніма" (або "душа"), що виявляється неодмінно в образі протилежної статі і є витісненим жіночим началом, до якого належать "невиразні почуття та настрої, пророчі осяяння, чутливість до ірраціонального, здатність любити, потяг до природи і ... здатність контакту з підсвідомим" [21, с. 175]. Незмінними характеристиками персонажа, за яким криється архетип аніми, вважаються: молодість, "прихована таємниця мудрості", відношення до землі та води, "хаотична потреба життя" (що виявляє належність до інстинктивного та зв'язок з Тінню), а також можливість зосередження в її руках могутньої влади [23]. Саме такими рисами наділена Винниченкова полонянка, про що вже йшлося в нашому дослідженні (с.13).

Ще однією особливістю "душі" є унікальна здатність бути "посередником" між свідомістю та безсвідомим, виконувати роль "провідника" "внутрішнім світом Самості": "коли логічне мислення людини не здатне розрізнити приховані в підсвідомості факти, аніма допомагає розкрити їх", вона "налаштовує розум на одну хвилю з внутрішніми цінностями", відкриваючи "шлях до потаємних глибин внутрішнього "я"" [21, с. 180, 182]. На відміну від переважної більшості героїв, персонаж загадкової жінки не займає чітко визначеного місця в просторі. Автор зображує її в русі такою, що долає межі між світами, перетинаючи кордони минулого, сучасного та майбутнього. Вона з'являється у *дверях* в'язниць-скрині і зникає в її *воротах*, *виштовхана* людьми *Назада*. У художньому світі казки *жінка в кайданах* з'являється тільки на мить, проте лише згадки про неї достатньо, щоб змінити оточуючий світ. *Грім* її кайданів провокує виникнення *вітру*, який остаточно розвіює *дим* у *грудях* полонених. Саме дим був перепоною на шляху до заданої мети Героя – довести, що в душах людей Впереді і тепер палають *червоні жарини* колись *єдиного вогню*.

Як бачимо, для того, щоб відобразити зміни, що відбуваються на рівні внутрішнього буття, письменник звертається до *символічної форми зображення*:

Образи-символи

змістове наповнення

Двері, ворота

вказівка на кордон між світами (об'єкт, що розділяє простір), на психологічному рівні – межа між частинами свідомості (психіки) [17, с. 49–50].

Грім ("громом гриміло"), *блискавка* ("блискавками блищали очі")

в українській міфології має безпосередній зв'язок з *Перуновим днем* та *"першим весняним громом"*, що символізував воскресіння землі, пробудження сонця, тепла та знищення темних сил (зокрема Мари) [4, с. 365]. На архетипному рівні – ключовий момент в розвитку індивідуації, пов'язаний з пробудженням свідомості, пізнанням істини [17, с. 93].

Жінка як джерело породження грому та блискавок (атрибути Громовержця)

має подібність до образу *Додоли*, нареченої Перуна, Діви Вогню, що "уособлювала спраглу Матір-Землю", богиню, "яка прагне шлюбу з Небом, аби запліднитися його дощем-сім'ям" [4, с. 159, 336].
Архетипи *Аніми*, *Великої Матері Самості*.

Вітер

символ змін, непостійності, невловимості, свободи.
Дає життя *вогню*, контролює його.
Психосемантика: "переворот в індивідуації" [17, с. 41].

Дим (у грудях)

контекстуально означений символіко-алегоричний образ, формальний варіант символу *туман* (натяк на незвідане, таємницю, перехідність, місток між людським та потойбічним).
У сполученні з деталлю *груди* викриває психологічний зміст символу: "приховування істини" (витіснення), тривожний стан, внутрішньоособистісні зміни, вказівка на перехідний стан між несвідомим та усвідомленим ("ситуація переходу до спроби усвідомлення власних мотивів") [17, с. 133].

Вогонь ("єдиний червоний вогонь")

контекст твору активує такі семантичні відтінки символу, як: "перемога світла та життя над смертю та мороком"; "оновлення та народження в новій якості"; це єдине джерело двох начал – *світла*

(інтелекту, контролю свідомості)
та жару (неконтрольованих емоцій),
символ єднання протилежностей,
цілісності (у протиставленні
вогники, жарини – єдиний вогонь),
містичний центр (вогонь – єдиний,
червоний; текстуально
співвідносний із символом душа,
серце, що є знаком любові,
пристрасті [22].

Психосемантика: досягнення
цілісності, інтегрування психічних
структур за рахунок зміцнення
позицій его, новий етап індивідуації.
Високий рівень емоційної напруги.
Актуалізація архетипу "самості".

Фінал казки досить оптимістичний, проте не зрозумілим для читача (а можливо, й для самого автора) є той факт, що жінка, яка володіє неймовірною силою впливу, залишається безпорадною перед людьми Назада і не здобуває бажаної свободи. Відкритим постає й таке питання: чому Вперед залишається байдужим до подальшої долі рятівниці і не вживає ніяких заходів, щоб звільнити ув'язнену?

Відповідь криється в глибинних структурах тексту. Відбувається більш важлива подія – **знайомство** з досі невідомою частиною власного "я" (образним втіленням якої є загадкова жінка в кайданах), визнання, а отже, **прийняття** факту існування жіночого начала в середині себе, неймовірної сили його впливу на психічне життя в цілому та прагнення пригнітити, здолати це в собі. Оскільки в основі твору лежать принципи класичного психоаналізу, то логічно бачиться перемога Впереди, а також те, що жінка так і залишається не визволеною з полону (досягнення психотерапевтичного ефекту відбувається за умови усвідомлення істинної причини розладу та подальшого оволодіння "сферою низьких інстинктів" [8, с. 30].

Соціальний аспект Аніми

Аніма – архетипічне явище, тому не може бути проекцією рис конкретної жінки, проте її усвідомлення і вияв у реальному житті відбувається через призму образів інших жінок, серед яких провідне місце займає *образ матері* в різних її іпостасях.

Письменник акцентує на двох складових образу *жінки в кайданах*: 1) статі (*жінка*), що вказує на природне покликання та соціальну роль – материнство, продовження роду, а також "безумовну", або ірраціональну любов, яка не потребує взаємовіддачі (напроти вагу батьківському логізованому еросу) [7, с. 269]; 2) ступені обмеженості свободи (*в кайданах*), що, виходячи з контексту твору, може поціновуватись як метафора стримування основного призначення жінки, фемінного начала в цілому.

Поглиблений аналіз образу виявляє прихований страх письменника перед несвідомою жіночою сутністю власного "Я", наслідком чого є прагнення знищити її або обмежити її свободу. Проте за умов утиску або ігнорування будь-яких проявів несвідомого не можливий подальший психологічний розвиток індивіда, виникає загроза руйнації всієї психічної будови. Соціальною формою вираження цієї ідеї є звернення до образу жінки в кайданах (ширше – уярмленої Матері-України). Намагання позбутися жінки-матері наражає на небезпеку знищення майбутнього роду (нації, держави). Усвідомлення цього дає можливість прийняти конструктивне рішення та змінити ситуацію.

На рівні *національно-психологічного* обширу ця ідея виявляється у пригніченні материнського еросу у зв'язку з батьківським страхом смерті через народження несвідомого сина від несвідомої матері [7, с. 270].

Отже, архетипний сюжет казки виходить за межі індивідуального світу і є своєрідною мікромоделлю душевного буття української нації на межі століть.

Підсумовуючи, варто зазначити, що В.Винниченко переосмислює жанрові доміанти казки в новій, психологічній, якості, а саме під кутом фрейдівського психоаналізу.

Казка як вияв індивідуальної фантазії оповідача постає специфічною формою вираження душевного буття невротичної особи в динаміці внутрішніх змін: від тотальної подвоєності до цілісності психічних структур, що досягається за рахунок зміцнення позиції Его в результаті усвідомлення витісненої інформації – істинної причини розладу (страху смерті, першоджерелом якого є страх перед неконтрольованою силою Ід).

Заявлена в казці морально-етична проблематика набуває виразного психологічного забарвлення. Ідея одвічного протистояння добра і зла стає образною формою вираження внутрішнього конфлікту.

Характерною особливістю твору є те, що зображення внутрішнього буття особистості (оповідача) відбувається не прямо, а опосередковано, через підтекст, маскуючись за подвійною художньою оболонкою (подвійний психологічний паралелізм). Антитетичний принцип світобудови, символіко-метафорична та символіко-алегорична форми – слід розглядати як специфічні додаткові засоби художнього психологізму казки.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. II: Репринтне відтворення видання 1920 року. – К.: Видавництво політичної літератури в Україні, 1990. – 328 с.
2. Винниченко В. Краса і сила. Повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 1989. – 752 с.
3. Винниченко В. Щоденник. 1911–1920. – Т. 1. – Едмонтон; Нью-Йорк. – 2004. – 288 с.
4. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
5. Гинзбург Л. О психологической прозе. – Ленінград: Л.О. изд-ва "Советский писатель", 1971. – 464 с.
6. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – початку XX століть. – Львів, 2003.
7. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
8. Зборовська Н. Психологічний аналіз і літературознавство: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
9. Кичигіна Н. Соціалістична концепція В.К.Винниченка крізь призму 90-х // Віче. – 1996. – №10. – С. 112–123.
10. Костомаров М. Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І.П.Бетко, А.М.Полотай; вступна ст. М.Т.Яценка. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
11. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н.Николюкина. Институт научн. информации по общественным наукам РАН. – М.: НПКи "Интелвак", 2001. – 1600 стб.
12. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.
13. Новикова М., Шама І. Символіка в художественном тексті. Символіка пространства (на матеріалі "Вечеров на хуторі біля Диканьки" Н.В.Гоголя і їх англійських перекладів): Учеб. пособие. – Запорожжє: СП "Верже", 1996. – 172 с.
14. Павличко С. Теорія літератури / Передм. Марії Зубрицької. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002. – 679 с.
15. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок / Худож. оформ. Д.В.Мазуренка. – К.: Твім Інтер, 2004. – 288 с.

16. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К.: Український письменник, 1993. – 63 с.
17. Самохвалов В. Психоаналитический словарь и работа с символами сновидений и фантазий. – Симферополь: СОНАТ, 1999. – 184 с.
18. Ткаченко А. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2003. – 448 с.
19. Фрейд З. Я и Оно: Сочинения. – М.: Изд-во "Эксмо"; Харьков: Изд-во "Фолио", 2006. – 864 с.
20. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Сост.: В.Андреева и др. – М.: Локид; Миф, 2000. – 576 с.
21. Юнг Карл Густав, фон Франц М.-Л., Хендерсон Дж.Л., Якоби И., Яффе А. Человек и его символы / Под общ. ред. С.Н.Сирено. – М.: Серебряные нити, 1997. – 368 с.
22. www.liveinternet.ru/users/1758119/post59288597/
23. www.msclub.ce.cctpu.edu.ru/school/Jung/Jung255.htm

В.М.Пащенко

Народнорозмовна основа байок Л.І.Глібова

Творчий доробок Л.І.Глібова – це своєрідна живомовна, народнопоетична стихія, яка є естетично-образним осмисленням життя. Байкар зумів майстерно, з відчуттям міри наповнити свої твори глибинним національним змістом. Сто сім його байок окреслюють ареал національного буття українського етносу ХІХ століття.

Персонажі Глібова репрезентують представників різних верств українського суспільства. "Вони виступають у характерних побутових і соціальних ситуаціях, зумовлених повсякденними перипетіями життя українців, виявляють своє, здебільшого селянське, ставлення до конфліктів, які з'являються повсякчас, до їхнього розв'язання, дають їм суто народну побутово-психологічну оцінку" [9, с. 55]. Герої у конкретних життєвих ситуаціях діють по-різному, але завжди залишаються українцями, мислять по-українськи, що виявляється у характерному мовленні, де органічно переплелися побутовий та фольклорно-поетичний стильові струмені з їхньою колоритною лексикою, фразеологічними висловами.

Кожна мова є унікальною системою, ідеально прилаштованою до життєдіяльності етносу. Вона містить у собі величезну інформацію про історію народу. А мова байок Л.І.Глібова є одним із найчистіших усно-побутових ярусів української літературної

мови. Він увібрав у себе багатство повсякденного мовлення селян східнополіської системи діалектних мікросистем української мови, яке характеризує національний менталітет українця.

Нашу увагу привертає передусім лексичний рівень байок, основою якого є лексеми живої народної мови, що характеризують побутові сторони життя українського села. Найпоширенішими і найзагальнішими для мови байок є такі групи загальноживаної лексики:

1. Назви частин сільської хати та її обстановки: піч, сіни, двері, вікно, припічок, лава, полиця, скриня і т.д.

Аж двері рип у хату із сіней.
Вернулась Баба із гостей [1, с. 82].

Він скочив на полицю –
І з миски ковбасу під припічок поніс [1, с. 82].

Швиденько свічку засвітила,
Сама на лаві сіла [1, с. 82].

Неначе пані на перині,
Лежить Торбина в гарній скрині [1, с. 77].

Б.Грінченко у "Словарѣ української мови" коментує зміст цих лексем так: припічок – "шестокъ (въ кухонной печи). Лежанка" [2, т. III, с. 432]. Лава – "неподвижная скамья въ хатѣ вдоль стѣны" [2, т. III, с. 337]. Полиця – "полка" [2, т. III, с. 283]. Скриня – "сундукъ" [2, т. IV, с. 143]. Ця група невелика, бо здебільшого дія у байках відбувається у лісі, у садку, у полі, а не в хаті. Любить українець природу, простір, волю.

2. Назви речей хатнього побуту: каганець, свічка, рогаці, макогін, шаплик, торбина, ряднина, віник.

Пішов я з каганцем до коней у повітку,
Бодай би й не ходить [1, с. 58].

Піймали щуку молодці
Та в шаплиці.
Гуртом до суду притаскали [1, с. 67].

Каганець – "плошка, ночникъ" [2, т. II, с. 206].

Шаплик – "перерѣзь, невысокая широкая бочка безъ дна, чанъ" [2, т. IV, с. 485].

3. Назви страв і напоїв: борщ, каша, пироги, вареники, сметана, ковбаса, горілочка, вишнівочка, варенуха, дулівочка, капуста, рулі, кулага та ін.

Поліз у погріб я дулівочки ще вточити,

Дулівочка – первак така смачна була [1, с. 58].

Вишнівка, варенуха, дулівочка – різновиди горілки. Б.Грінченко дає такі пояснення, як вишнівка – "вишневка, вишневая наливка" [2, т. I, с. 201]; варенуха – "водка, сваренная съ медомъ, плодами и пряностями" [2, т. I, с. 126]; дулівка – "наливка на грушахъ – дуляхъ" [2, т. I, с. 455].

Нізчимний борщ йому обрид,

Капуста і рулі.

Та ще й кулага тая [1, с. 148].

Кулага – "родъ кашанья из муки" [2, т. II, с. 322].

Борщ нізчимний – "безъ всего, безъ приправи" [2, т. II, с. 566].

Поставили на стіл вареників макитру,

І пляшку-свашку всіх мирян [1, с. 71].

Необхідно зазначити, що сюжет байки "Вареники" запозичений Л.Глібовим із байки І.Крилова "Демьянова уха", але назви страв, манера частування та розмови господаря з гостем передають національний колорит.

4. Назви тварин. У цій групі ми можемо чітко виокремити такі підгрупи:

а) назви хижаків – Вовк, Лев, Ведмідь, Лисиця ("Вовк і Вівчарі", "Вовк і Лисиця", "Ведмідь-пасічник", "Лев та Вовк", "Лев-дідуган", "Лев і Комар", "Лисиця й Виноград", "Лисиця й Осел" та ін.);

б) назви домашніх тварин: Вівці, Цуцик, Кундель, Ягнята, Кіт, Осел і т.д. ("Вівці та Собаки", "Цуцик", "Вовк і Кіт", "Вовк та Ягня", "Вовк і Кундель");

в) назви комах і плазунів: Жаби, Бджоли, Мухи ("Жаби", "Орачі і Муха" та ін.).

5. Назви риб: Щука, Лящі, Карасики, Ярші.

Так Лебідь рветься підлетіть,

Рак упирається, а Щука тягне в воду [1, с. 18].

Життя Лящам,

Мов тим панам [1, с. 72].

6. Назви птахів: Чиж, Голуб, Півень, Шпак, Зозуля, Горлиця, Гуси, Гава, Снігур, Синичка.

Снігур, в гаю гуляючи,

Синичку кохав [1, с. 116].

Зозуля Горлиці жалілась,
Що доля їй недобра судилась [1, с. 169].

7. Назви рослин:

а) дерева: Дуб, Осика, Клен, Береза, Верба і т.д.

Нехай як хоче дме – не поклонюсь!

І гордий Дуб від сміху захитався [1, с. 152];

б) назви квітів: Троянда, Барвінок, Кручені Паничі, Волошки, Красоля.

Щоб Крученії Паничі боялись

І до Троянди не чіплялись [1, с. 18];

в) назви злаків та інших рослин, що вирощує людина: Горох, Виноград, Жито, Пшениця, Просо.

8. Слова на позначення трудових процесів, звичайних в умовах тогочасного села. Це дієслова *орати, сіяти, волочити, возити снопи, молотити, рубати*.

За допомогою цих семантичних груп Л.Глібов у байках відтворив риси національного характеру свого народу, став активним споглядачем життєстверджуючої дійсності, пізнав людину як носія етнічних понять, трудової моралі. "Народність Л.Глібова продиктована самим життям" [4, с. 21].

Рядки байок вражають нас звичною і, на перший погляд, буденною лексикою, простотою вислову думки. Від байки до байки Л.І.Глібов міг змінювати, доповнювати лексику своїх творів, все ж основа їх залишалася незмінною. Це була загальноновживана лексика, яку байкар уміло використовував, створюючи неперевершені персонажі та алегорії.

Народнорозмовна мова, усна народна творчість – основне джерело синонімічного багатства творів Л.Глібова. Лексична синоніміка – один з найбільш активних засобів відтворення багатогранної дійсності та вираження внутрішнього духовного світу народу. Відчувається залежність явища синонімії від жанрової природи байок: непідробний гумор, який характеризується влучним народним дотепом; сатира, сарказм, наприклад: бити, кусати, тріснути, стусонутися, мордувати, дати наминачки, дати прочуханки, з'їсти (вбити), упороти, драти, задавити, звести та ін.

Л.Глібов використовує синонім з домінантою "говорити" переважно у значенні – передавати словами думки, почуття. У байках можна простежити 24 лексичні одиниці: балакати, шептати, базікати, варнякати, розмовляти і т.д. Байкар вживає лексему "цвенькати", яка не фіксується словником.

У байках Глібова яскраво виділяється синонімічний ряд із дієсловом іти-робити кроки, пересуватися у просторі. Із живої народної мови байкар добирає понад 30 відповідних дієслів – синонімів та лексикалізованих словосполучень: ходити, сунути, брести, попхатися, поплестися, почухрати, блукати та ін. Найрозгалуженішим є синонімічний ряд, який складається з 31 лексичної одиниці, із значенням їсти – приймати їжу.

Це явище ще раз доводить, що Л.Глібов знав українську мову, народне життя. Синоніми відіграють важливу роль у доборі лексичного матеріалу для передачі думки, для створення алегоричного образу, зумовленого ідейним спрямуванням твору, обдарованістю байкаря; використовуються для вираження ставлення мовця до відповідного факту дійсності, для пожвавлення та урізноманітнення байок.

Працюючи над жанром байки, Л.І.Глібов розвиває і вдосконалює його, максимально наближає свої твори до народної першоснови, змальовує у них життя тогочасного суспільства в його найрізноманітніших проявах, майстерно використовує для цього багатий арсенал образних засобів народної мови. Серед них є поліські діалектизми, які відіграють важливу роль у пізнанні глибини живого мовного творення народу.

У статті ми хочемо коротко охарактеризувати північноукраїнські діалектизми, яких у творчому доробку байкаря нараховується близько 110.

Найпомітніше представлені територіальні діалектизми, серед яких є лексичні, що охоплюють сфери життя, пов'язані з побутом, родинними стосунками та ін. У їх складі ми можемо знайти такі предметно-тематичні групи, що у байках Л.І.Глібова використовувались на означення:

1) назви тварин і птахів (кундель – "вівчарка", ятіл – "дятел");

2) понять рослинного світу (фасоля – назва квітки "красоля", трандафіль – "троянда");

3) назви людей за їх статтю, віком, зовнішністю, рисами вдачі, родинними стосунками (парубіка – "парубок", красовиця – "красуня", цвеник – "хвалько");

4) назви абстрактних понять (романія – "любезність", проява – "пригода");

5) назви органів і частин тіла (банька – "очне яблуко", клик – "ікло");

6) назви речей побуту (кабза – "гаманець", силанка – "дерева яна тара для зберігання зерна", глек – череп'яна з вузькою

шийкою посудина, в якій носять воду, коли йдуть працювати на поле"). Ці локальні назви обумовили прагнення байкаря писати для народу мовою близькою до розмовної.

Привертають до себе увагу й дієслова діалектного походження, які стоять на межі діалектної і розмовної лексики загальнонародного вживання, наприклад: гомоніти – "розмовляти", хвинтити – "гуляти", буритися – "хвилюватися", нагибати – "знайти", гайсати – "бігати, скакати".

Лексичні діалектизми є серед прикметників (вирлоокій – "вирішуватий"), прислівників (хазяйственно – "ощадливо", охвітніш – "приємніше"). Усі ці діалектизми, зрозумілі без коментування або ненав'язливо і тонко пояснені контекстом, надають змісту відтінку невимушеної розмови.

У систему загальнонародної лексики творів Л.І.Глібова увійшли етнографічні діалектизми, що охоплюють назви страв місцевої народної кухні (галун, рулі, русает, кулага, кладниківка).

Цікавими, на наш погляд, є і семантичні діалектизми, значення яких зумовлене контекстом байки. Наприклад: "Є і пиво, і мед бравий, і ренського вволю" ("Перекотиполе"). Прикметник бравий вжито у значенні "добрий". Велика заслуга Л.І.Глібова у розширенні значення слів, що етимологічно і семантично споріднені з однозвучними словами загальнонародної мови. Наприклад, діалектний омонім плуг виступає як одиниця міри, число. ("І коники були, і пари три коров, і плуг волів, і овечат чимало, за огородом млин молот" ("Пеня"). Прикметник висока вживається у значенні "поважна". ("Аж дивиться – іде по полю Висока Правдонька і стала перед ним" ("Кундель"))).

Наявні й фонетичні діалектизми, які виявляються:

1) у заміні губного [ф] звукосполученням [хв] (хвейверок, охвіцер, хвалш);

2) у відхиленні від закономірності чергування [о], [е] з [і] (лебеда, коров);

3) у випадках помірною чи слабкого "укання" (кумпанія, ружевий, сувати, уп'ять);

4) у явищі метатези (калавур).

Словесним вкрапленням у лексичне багатство творів славетного байкаря є конструкції із сполучником "да" ("... візьмеш вареник, устромиш – він так стирчить, виймеш його да пречудесно скушаєш" ("Веселые люди, или кровь – не вода"); конструкції з прийменником "к" ("Та ще к тому така голота"

("Гуси"). "Мовчить язик, прильне к гортані " ("Танці"); прислівники згодя, покіль, докіль, підсилювальна частка бак.

У творчому процесі Л.І.Глібов, мабуть, не завжди відчував різницю між діалектними і розмовними словами. Проте треба мати на увазі, що не всі діалектні слова з погляду сучасної літературної норми сприймалися в той час діалектизмами. Байкар, як і багато інших українських письменників, деякі діалектні елементи, особливо в лексичі, міг вважати просто розмовними словами.

Лексика діалектів збагачена й русизмами: оп'ять, прозваніє, фамілія, шитать, скушать, прилнуть. що свідчить про взаємопроникнення одних говірок в інші.

Усі ці діалектизми гармонійно поєднуються з живою мовою і є тими компонентами, за допомогою яких автор прагне надати мові розмовного забарвлення, наблизити свої твори до народу, розкрити світосприймання, своєрідну індивідуальність простого народу, його характер, склад думок, убоління, звичаї.

Слово Л.І.Глібова живе, народне, емоційне, барвисте. Влучні висловлювання "живий живе гада", "прясти на тонку", "жуки в голові", "сльозами каравай не бгать", "катма ходу", "та що утяв", "як по воді пливе", "тепер мовчи та диш", "чого не тямиш – не берись", "вигадливий язик", "суччя копійчане", "частувати палюгою", "лиха голова", "тиха доля", "крутити розумом", "зробити з мухи бугая" та інші виражають найтонші відтінки народних думок.

Коригуючи мовне втілення свого задуму, шукаючи і знаходячи потрібне слово, Л.І.Глібов писав байки – жанр повчальної літератури, репрезентант етичних і психологічних норм поведінки людини. Адже однією з найяскравіших рис національного характеру українців, разом із працьовитістю, глибокою емоційністю та поборжністю, є оптимізм, уміння з усмішкою дивитися на всі життєві випробування і негаразди. Саме це уміння (не втрачати сили духу) в найважчі хвилини допомагало нації пережити лихоліття. Сміх має потужну життєствердну силу. Байки Глібова – це та криниця, у якій, чим глибше у неї пірнатимеш, тим більше можна знайти народних перлин української мови, творчого польоту думки.

Вивчаючи спадщину славетного байкаря, ми розширюємо і поглиблюємо наше уявлення про світогляд письменника, його оцінку суспільного життя; розуміємо народнорозмовну основу його творів, які пройняті вірою у невичерпну моральну силу народу, пригнобленого, але невтомного у своїх пошуках добра і правди.

Література

1. Глібов Л. Твори: У 2 т. – Т. 1. – К., 1974. – 240 с.
2. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – Т. 1–4. – К., 1907–1909.
3. Марценюк С. Слово і час Леоніда Глібова // Дивослово. – 1996. – №9. – С. 60–62.
4. Пільгук І. Леонід Глібов: До 150-річчя з дня народження. – К., 1977. – 48 с.
5. Ратушна Н.М. Байка як жанр літератури. Творчість Леоніда Глібова // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2007. – №1. – С. 23–29.
6. Саливон К.Д. Ідейно-естетична функція народнопоетичних образів правди і кривди в байках Л.Глібова // Українське літературознавство. – 1986. – Вип. 47. – С. 95–100.
7. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов: Дослідження і матеріали. – К., 1969. – 289 с.
8. Степанишин Ю. Розвиток українського байкопису: Від Г.Сковороди до Л.Глібова // Українська література в загальноосвітній школі. – 2000. – №3. – С. 58–62.
9. Хропко П. Національна основа творчості Леоніда Глібова // Дивослово. – 2002. – №3. – С. 55–58.

В.І.Хомич

Теоретичні дискусії щодо позначення терміном функціональних переходів у системі другорядних членів речення, виражених прийменниково-відмінковими формами

У сучасному мовознавстві актуальним є дослідження процесу використання однієї мовної форми у функції іншої [1; 3; 4; 5; 8; 11; 18; 21; 29; 31; 32] – її протичлена, тобто семантичного інваріанта, при цьому значення форми може й не зазнавати змін. Вона охоплює всі рівні мовної структури й пов'язана з виражальними можливостями не лише граматичних одиниць, а й граматичних категорій. Отже, метою наукового пошуку є дослідження та аналіз термінів, якими послуговуються при фіксації функціональних переходів у системі другорядних членів речення, виражених прийменниково-відмінковими формами. Дослідивши розвідки, вказуємо на ще не опрацьований належним чином матеріал з цього питання. Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що на основі зібраного та проаналізованого матеріалу можна виділити найбільш вдалий термін, охарактеризувати його та запропонувати

вати для більш загального вжитку. Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання їх у навчальному процесі вищої школи у викладанні курсу синтаксису сучасної української літературної мови, підготовці спецкурсів і спецсеминарів із синтаксису простого речення для студентів філологічних факультетів; для написання підручників, методичних посібників.

Можливість функціонального заміщення одних синтаксичних одиниць іншими, зокрема позицій атрибута прийменниковими конструкціями, була помічена ще В.В.Виноградовим. Так, аналізуючи функціональне переміщення синтаксичних одиниць на матеріалі російської мови (а відповідна синтаксична проблема безпосередньо стосується й української мови), науковець звернув особливу увагу на процеси, пов'язані з активізацією протягом ХІХ–ХХ століть субстантивних словосполучень із залежними прийменниково-відмінковими формами. Перебуваючи в первинній приприсудковій залежності, ці словоформи внаслідок двох важливих процесів – трансформації вербально-субстантивних словосполучень та контамінації – почали приєднуватися безпосередньо до іменників: *"мандарини, привезені з Грузії → мандарини з Грузії"* [7, с. 244–245]. Такої ж думки був М.М.Прокопович. Появу атрибутів прийменниково-відмінкового типу він пояснює здатністю мови до "економії зусиль", яка виражається в синтаксичному спрощенні одного з компонентів: *"яблука, привезені з Мценська → яблука з Мценська"* [27, с. 140]. І.І.Мещанінов обґрунтовував розвиток атрибутивності в зазначених одиницях, виходячи з теорії зовнішнього членування, за якою в реченнєвій структурі вони можуть виконувати основну чи залежну функцію. Якщо прийменниково-відмінкова форма виступає при дієсловах у ролі другорядного члена речення (але самостійного), то вона виконує функцію прямого чи непрямого додатка. Коли прийменникова конструкція реалізується як залежний член речення, то функціонує як обставина (при дієсловах) або як означення (при іменниках) [20, с. 152]. На думку Н.Ю.Шведової, переміщення синтаксичних одиниць у вторинні позиції слід розглядати як результат відношень "породження", в основі яких лежить явище відриву від дієслова сильнокерованої прийменниково-відмінковими формами та перерозкладу дієслівних зв'язків: *"провести вечір біля вогнища → вечір біля вогнища"* [32, с. 9, с. 14; 29, с. 66].

На наш погляд, проблему похідності синтаксичних одиниць доцільніше розглядати в аспекті функціональної транспозиції.

Теоретичне обґрунтування процесу транспозиції належить швейцарському мовознавцеві Ш.Баллі, який явище транспозиції розглядає як перехід слова з однієї категорії в іншу. Учений виділив два види транспозиції: категоріальний перехід без зміни семантики транспонованого слова, тобто функціональну транспозицію, та категоріальний перехід зі зміною в значенні, або семантичну транспозицію [4, с. 130–131]. Дещо ширше диференціював явище транспозиції чеський лінгвіст О.Лешка, який розрізняв частиномовну транспозицію, транспозицію в системі членів речення, функціональну транспозицію та контрастну транспозицію [34, с. 43–46]. Під частиномовною транспозицією О.Лешка розуміє афіксальне словотворення; під транспозицією членів речення – категоріальний перехід без семантичної зміни; під функціональною транспозицією – використання однієї форми в значенні іншої; під контрастною транспозицією – процес, коли зміст висловлювання не відповідає дійсності, що сприяє створенню експресивності думки й виражається за допомогою інтонації [34, с. 43–46]. Подальший розвиток теорії транспозиції пов'язаний з іменем польського вченого Є.Куриловича. Мовознавець використовує термін "деривація", розрізняючи два її види – синтаксичну та лексичну [19, с. 60–61]. Синтаксичну деривацію трактує як утворення похідного слова з новою синтаксичною функцією без зміни в його семантиці. Пояснюючи механізм синтаксичної деривації, оперує такими поняттями, як первинна і вторинна функції мовної одиниці. За ознакою первинна/вторинна функція розрізняє семантичні та синтаксичні відмінки. Семантичні, за Є.Куриловичем, займають периферійні позиції, а синтаксичні відмінки та прийменниково-відмінкові форми перебувають у центральній позиції [19, с. 182–202]. Первинні та вторинні функції, пов'язані із групуванням суб'єктно-об'єктних і обставинних відношень. Семантика відмінкової флексії при первинній функції є лише синтаксичним показником, і тому вона дорівнює нулю, а при вторинній функції набуває різних змістових відтінків. Умовою вживання прийменниково-відмінкової форми у вторинній функції є контекст [19, с. 184]. Лексична деривація передбачає зміну лексичного значення похідного слова при незмінності його первинної синтаксичної функції. У цьому ж напрямку свого часу працював В.М.Мігрін. Модифікації в структурі простого речення чи перехід слів з однієї граматичної категорії в іншу, що пов'язується зі зміною їх синтаксичних функцій, учений називає трансформацією.

"Відповідно процеси перехідності на рівні членів речення можна назвати суб'єктацією, предикатацією, атрибутацією, об'єктацією і т.п." [22, с. 41]. На основі цього В.М.Мігірін виділяє два типи функцій: трансформаційні (певною мірою співвідносні зі вторинною функцією, за Є.Куриловичем) і нетрансформаційні (частково співвідносні із первинною функцією, за Є.Куриловичем). Трансформаційна функція властива тій граматичній одиниці, яка трансформувалася в інший член речення; при нетрансформаційній функції цього не відбувається [22, с. 41–53]. Французький лінгвіст Л.Теньєр позначає транспозиційні процеси іншим терміном "трансляція". Сутність трансляції, зазначає автор, полягає у тому, що "вона переводить повнозначні слова із однієї граматичної категорії в іншу" [30, с. 378]. Категоріальна транспозиція диференціюється за формальними засобами на живу трансляцію, що послуговується службовими частинами мови, та неживу, при якій використовуються афікси. Ще однією особливістю, на яку вказує Л.Теньєр, є розмежування трансляції першого ступеня (зміна категорії) і другого ступеня (зміна функції) [30, с. 378]. Крім того, учений виділяє "субстантивну, ад'єктивну, адвербіальну чи дієслівну трансляцію, залежно від того, у який граматичний клас [повнозначна лексема] транслюється" [30, с. 381–401]. Заслугує на увагу дослідження В.В.Бабайцевої, яка вказує на наявність серед мовних одиниць елементів із подвійними семантико-синтаксичними ознаками. На позначення цього явища вона використовує термін "синкретизм". Транспозиційні переміщення, або синкретизм, за В.В.Бабайцевою, – це суміщення диференційних структурних і семантичних опозиційних одиниць, пов'язаних явищем перехідності [3, с. 236].

Питання походності мовних одиниць розглядалося в українському мовознавстві у працях І.І.Ковалика [16], Б.М.Кулика [18], В.І.Кононенка [17, с. 31–41], М.Я.Плющ [26], О.Ф.Пінчука [25], І.Р.Вихованця [8; 9; 10], А.П.Грищенка [13], К.Г.Городенської [12], Я.М.Чопика [31] та ін.

Так, І.Р.Вихованець виділяє три види транспозиції: синтаксичну, морфологічну та семантичну [9, с. 19]. Синтаксична транспозиція обмежується лише переходом слова в нетипову для нього синтаксичну позицію при збереженні його морфологічних ознак. Заповнення мовним елементом нетипової для нього позиції може завершуватися морфологічною чи семантичною модифікацією. Морфологічне завершення функціональної синтаксичної

деривації буває повним (коли синтаксичні деривати набувають морфологічних ознак тієї категорії, функції якої вони виконують) та частковим (коли синтаксичні деривати набувають частково морфологічних ознак тієї категорії, у функції якої виступають). Розвиток семантики тієї категорії, у яку транспонується слово, є ознакою третього ступеня переходу, тобто семантичного [9, с. 20]. К.Г.Городенська, ураховуючи кореляцію морфологічних і синтаксичних категорій, виділяє чотири види синтаксичної деривації: субстантивну (уживання категорії в позиції іменника), ад'єктивну (заміщення категорією позиції прикметника), дієслівну (уживання категорії в позиції присудка) та адвербіальну (здатність категорії заступати прислівникову позицію) [11, с. 152–213].

Із вивченням транспозиційних явищ пов'язані дослідження російських мовознавців Г.Н.Акімової [1, с. 16–17], Н.Д.Арутюнової [2], В.А.Белошапкової [5], В.В.Богданова [6], О.О.Земської [14], Г.О.Золотової [15], Т.П.Ломтева [20], О.І.Москальської [23], Л.М.Мурзіна [24], О.С.Снітко [29] та ін.

Отже, на наш погляд, доцільніше послуговуватися терміном "функціональна транспозиція" (або "синтаксична деривація"). Саме теорія функціональної транспозиції допомагає з'ясувати похідність синтаксичних одиниць та диференціювати первинні (обставинні) й вторинні (атрибутивні) ролі приєднаних конструкцій, оскільки "похідні структури базуються на вихідних конструкціях, без розуміння останніх неможливо вникнути в механізм функціонування похідних" [10, с. 100].

Література

1. Акімова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. – М.: Высш. школа, 1990. – 168 с.
2. Арутюнова Н.Д. Синтаксис // Общее языкознание: Внутренняя структура языка. – М.: Наука, 1972. – С. 259–343.
3. Бабайцева В.В. Явление переходности в грамматике русского языка. – М.: Дрофа, 2000. – 640 с.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
5. Белошапкова В.А. О понятии синтаксической производности // Рус. яз. за рубежом. – 1983. – №6. – С. 49–53.
6. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 204 с.
7. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 558 с.
8. Вихованець І.Р. Приєднаникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.

9. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
10. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 255 с.
11. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
12. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
13. Грищенко А.П. Синтаксис // Украинская грамматика / Отв. ред. В.М.Русановский. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 252–280.
14. Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
15. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
16. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львівс. ун-ту, 1958. – 78 с.
17. Кононенко В.І. Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису // Мовознавство. – 1978. – №3. – С. 3–12.
18. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. II: Синтаксис: Підр. для фак. мови і літер. педінстит. – 2-е вид., перер. і доп. – К.: Радянська школа, 1965. – 283 с.
19. Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. ст. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – 456 с.
20. Ломтев Т.П. Парадигматика предложения на основе конвертируемости отношений // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. – С. 104–115.
21. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – М.; Л.: Наука, 1945. – 322 с.
22. Мигирин В.Н. Процессы переходности на уровне членов предложения // Филологические науки. – 1968. – №2. – С. 41–53.
23. Москальская О.И. Синтаксическая парадигматика и синтаксическая деривация // Проблемы общего и германского языкознания. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 184 с.
24. Мурзин Л.Н. Синтаксическая деривация. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1974. – 170 с.
25. Пінчук О.Ф. Субстантивні двочленні словосполучення з віддієслівним іменником у ролі головного компонента // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 170–186.
26. Плющ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення: Навчальний посібник. – К.: КДПІ, 1978. – 102 с.
27. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1966. – 400 с.
28. Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2: Синтаксис / Под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
29. Снитко Е.С. Деривация и её виды в русском языке // Русский язык. – 1982. – №4. – С. 84–89.

30. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. И.М.Богуславского и др. – М.: Прогресс, 1988. – 655 с.

31. Чопик Я.М. Зони атрибутивності у структурі простого речення (семантика і засоби вираження): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / КДПІ ім. О.М.Горького. – К., 1991. – 22 с.

32. Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (Словосочетание). – М.: Просвещение, 1966. – 156 с.

33. Leška O. K otázce tzv transpozice // Ruskočeske studie. Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze. Jazyk a literatura. II. – Praha, 1960. – S. 43–46.

Л.М.Мельник

Перший вітчизняний славіст – Осип Максимович Бодяньський

З дитинства нас, українців, привчали думати, що український народ, його історія, культура є ланкою історії Росії і що російська культура мала позитивний вплив на українську, а не навпаки. Три народи – український, білоруський і російський – "гойдались в одній колиці" [11, с. 44], а сталося так, що росіяни були старшими, мудрішими, досвідченішими, прийняли нас під своє крило: зігріли, просвітили, вивели в люди і повели нас, українців, у світле майбутнє. Мета була одна – привласнити українську історію і "розчинити" в собі український народ.

До середини XVII століття, тобто до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, російська культура, освіта значно відставали від української. Розумних людей, боялися, звинувачуючи їх у відьмацтві. Михайло Грушевський з цього приводу писав: "В московських кругах скося дивились і на українських духовних і на їх школи та письменство." Проте обходитися без українських духовних мужів у Москві не могли. Цю проблему у свій час досліджував письменник, який майже все своє доросле життя живе у Москві, – Іван Шишов, який писав: "У травні 1649 року цар Олексій Михайлович листовно просив київського митрополита Сильвестра Косова, який став наступником Петра Могили і рішуче був проти возз'єднання України з Росією, відрядити до Москви для перекладу біблії випускників Києво-Могилянської академії..." [11, с. 46]

Треба віддати належне українцям, які у свій час піднімали освіту і культуру і зробили суттєвий внесок у розвиток російської

культури та просвітництва. Як приклад, багато російських учених навчалися грамоті саме за граматику Мелетія Смотрицького.

Навіть перший навчальний заклад у Москві був організований у 1687 році, через сімдесят років після відкриття Києво-Могилянської академії.

Іван Шишов відмічає: "Російська урядова й церковна верхівка охоче відчиняла свої двері нашим культурно-освітнім діячам та при цьому ревниво ставилась до українського впливу на московський спосіб життя. Та хоч би яким відчайдушним був той супротив, а вплив української культури виявився досить потужним. Своєю діяльністю в Москві українські вчені зробили справжній переворот у світогляді росіян, примиривши їх із західною наукою та суто українським православ'ям".

Історико-культурне коріння українського народу дуже глибоке. З упевненістю можна сказати, що "неодноразово ставлячи українство на терези найсуворіших випробувань, Бог залишив йому можливість на виживання. Для становлення й розквіту російської імперії український ґрунт був чи не найсприятливішим. "Запозичивши" історію, назву народу й держави, вона набирала звідси людські ресурси, найрізноманітнішу сировину і продовольство, нарешті, таланти і розум" [11, с. 45].

У самому центрі імперії, в Москві, котра ставила собі за мету викоринити все українство, українці виживали і захищались як могли, "беручи в полон" її, Москву, своїм професіоналізмом.

Московська україніка – питання історичне, складне, глобальне і майже не досліджене, хоча є деякі монографії, посібники, підручники. Московську україніку, за словами Івана Шишова: "не обійти, не об'їхати", бо так склались обставини, що вижити можна було не на рідній землі – на чужині, і не лише вижити, а й творити нашу духовність.

Вважаю, що дуже важливо і необхідно поновлювати відомості про московських українців, які присвятили себе науці, вносячи великий внесок у розвиток вітчизняних наук.

У історії кожного з народів є постать, з ім'ям якої пов'язаний розвиток історії, мови, культури нації. В Україні, однією з таких постатей, є Осип Бодянський, який першим на теренах Москви почав досліджувати українознавство (історію, мову, літературу) як науку. У його житті від народження до смерті відбився творчий, але складний шлях зародження розвитку цієї науки. Діяльність Бодянського в історії України малодосліджена. Враховуючи те,

що українознавство як наука тільки за часів незалежності України почала розвиватись бурхливими темпами, то треба віддати належне таки йому, Осипу Бодянському, який почав цю справу ще в XIX столітті, живучи і працюючи в Москві. Роль та значення його діяльності в історії України – вагома. На мій погляд, ця постать настільки національна, що це дає привід сформувати нові погляди на саму незалежну Україну, українознавчі науки, які довго забороняли державні режими і не давали їм розвиватись самостійно і в повній мірі. Внесок українського науковця і дослідника у розвиток українознавчих наук неоціненний, і його неможна замовчувати. Для нас – українців – важливо знати і розповісти про це якомога більше.

XIX століття – вчитися тут є в кого. Взяти, наприклад, наших славних діячів, того ж Осипа Бодянського і Михайла Максимовича. Обидва були професорами Московського університету. Максимович навіть видав у Москві свій перший збірник українських народних пісень. Дуже влучний вислів Максима Рильського в одному з віршів, де він писав, що Максимович пригощав Пушкіна золотою українською словесністю. Але, якщо про Максимовича сучасні покоління ще щось чули, то, на жаль, про Бодянського майже не знають, навіть на його рідній Чернігівщині.

А саме йому, Осипу Бодянському, належить почесне місце у плеяді видатних учених XIX століття.

Восени 2008 року виповнюється двісті років з дня його народження – першого вітчизняного славіста.

Осип Максимович Бодянський (1808–1878) – видатна та маловідома історична постать жила і займалась науковою діяльністю в складний для України час – час національного усвідомлення, час, який розпочався з ліквідації козацької державності і тривав до Першої світової війни. У цей період у Європі формувалися нації. Це був період так званого відродження слов'янських народів, обумовлений розвитком капіталізму, могутнім підйомом національно-визвольної боротьби південних і західних слов'ян. Закономірний інтерес до мовної спорідненості і до тих елементів культури, які зближували слов'янські народи між собою, і обумовив зростання їх національної свідомості. Піднесення соціального та національного руху слов'ян на початку і в середині XIX століття поставило в центр уваги діячів науки і культури ряд злободенних питань, пов'язаних із розвитком національних культур і міжнаціонального культурного єднання. Як

зазначав Кравцов М.І., "це була епоха формування і розвитку слов'язознавства: вивчення історії, культури, мови, літератури і фольклору слов'ян" [6, с. 358–359]. У цей період проходив бурхливий розвиток слов'янської філології. У кожного слов'янського народу були свої вчені, які вивчали рідну мову, вітчизняну історію та літературу.

Національне усвідомлення українців почалося з появи нової української літератури, прикладом є твори Тараса Шевченка, які у свій час стали культовими; книга М.Костомарова "Книга буття українського народу", що проникнута українською національною ідеєю. Заборонами та арештами царський уряд намагався приховати факт формування української національної свідомості, але він не зміг це зробити. Український рух, який був чітко виражений у просвітництві, літературі, історії, культурі, політиці, вже не можливо було зупинити. У різних куточках Росії створювались українські громади, земляцтва. З'являлись яскраві представники української інтелігенції, які боролися за розвиток україніки.

Перші систематичні спроби досліджування народної поезії й справжні етнографічні праці починають з'являтися вже у середині ХІХ століття, особливо з розквітом романтичного напрямку в літературі.

У той час ще не було можливості вивчати слов'янські мови. У науковому відношенні суттєвою перешкодою у справі вивчення слов'янських мов була відсутність в університетах спеціальних слов'янських кафедр. Лише в Московському університеті недовго (з 1811 р.) існувала кафедра слов'яно-російської словесності, на якій не було спеціалістів з україністики.

Мови південних і західних слов'ян, історія слов'янських народів, їх культура стали предметом університетського викладання і вивчення в Росії у І пол. ХІХ ст.

На російське суспільство дуже впливали успіхи чеської науки в галузі філософії й історії слов'янства, які мали великий вплив. У 20-ті роки розробляється план запрошення на службу до Росії чеських учених П.Шафарика, Ф.Челаковського і В.Ганки, встановлюється обмін науковими відкриттями. Царський уряд, переслідуючи мету збереження самодержавно-кріпосної держави, вимушений був рахуватись із національно-визвольним рухом слов'янських народів і їх культурним відродженням. У 1835 році вступив у дію новий університетський статут, згідно якого були

засновані кафедри "Історії і літератури слов'янських нарід". Як відомо, спроби залучити до Росії видатних зарубіжних славістів із різних причин не були здійснені. Нові кафедри потребували молодих і здібних сил.

Російські університети повинні були представити людей, які виявляли б інтерес і здібності до вивчення слов'янознавства, надати їм матеріальну підтримку для підготовки до професури.

На той час багато талановитої молоді з України жили, навчалися, працювали, займалися науковою діяльністю в Росії, зокрема в Москві. Та вибір впав саме на них.

Московський, Петербурзький, Харківський і Казанський університети відгукнулися на пропозиції міністерства і відібрали по одному кандидату.

Цими кандидатами для заміщення кафедр слов'янознавства були вихідці з України: О.М.Бодяньський (1808–1877), П.І.Прейс (1810–1846), І.І.Срезневський (1812–1880) і В.І.Григорович (1815–1876). Вибір виявився вдалим. Усі названі кандидати пройшли попередню підготовку, зайняли потім професорські кафедри і, створивши кадри славістів і особисті праці, започаткували солідну базу слов'янознавства в Росії.

У цей період видатні українці – Михайло Щепкін, Максим Максимович, Пантелеймон Куліш, Микола Гоголь – давали високу оцінку науковій, видавничій та просвітницькій діяльності вихідця з Чернігівщини – Осипа Бодяньського.

Це говорить і про те, що, перебуваючи в Москві, українські науковці підтримували зв'язки один з одним, тісно спілкувалися, допомагали одне одному, були членами наукових товариств при вузах Москви.

Бодяньський, живучи в Москві зі студентських років, уже відомим славістом захоплювався українством і через усе життя проніс відданість своїй батьківщині, зробив вагомий внесок у дослідження слов'янознавства, у розвиток українознавства, просвітництва Росії, виступав із науковими доказами на захист української мови.

Бодяньського цінували як науковця і товариша не тільки українські науковці, високу оцінку його діяльності давали, також російські вчені, російські державні діячі.

Можна навіть говорити про те, що він був одним із перших, хто почав розвивати українознавство як науку в ХІХ столітті.

Наукова, дослідницька й видавнича діяльність Бодяньського ще раз дасть можливість зрозуміти нинішнім і майбутнім поколінням, що саме з України наука прийшла до Москви...

Осип Максимович Бодянский народився в 1808 році в сім'ї українського священика в містечку Варва Лохвицької волості Полтавської губернії (нині Варвинський район Чернігівської області). Середню освіту він отримав у Полтавській духовній семінарії, яка знаходилася в ті роки в місті Переяславі (нині місто Переяслав-Хмельницький). У семінарії Бодяньський отримав глибокі знання з історії і літератури і добре володів стародавніми мовами. Уже на той час він відрізнявся своєю допитливістю, рідкою наполегливістю в оволодінні знаннями, звичкою до терплячої й стійкої праці. За свідченнями своїх товаришів, Бодяньський захоплювався літературою, із задоволенням брав участь в "комедійних дійствах"; "Малоросійські пісні", видані М.А.Максимовичем (1827 р.), заохочували до збирання і вивчення українського фольклору, будили в ньому бажання до занять з поезії та історії нашої рідної України [3, с. 11].

Молодого Бодяньського не приваблювала духовна кар'єра, його приваблював Московський університет. Закінчивши Полтавську духовну семінарію, він подав прохання про звільнення від духовного звання. У 1831 році успішно склав іспити і був зарахований студентом слов'янського відділення Московського університету. "В університет він прийшов уже свідомою людиною і був відмічений як один з достойних поваги слухачів" [1].

У роки навчання в університеті Бодяньський знайшов притулок у домі свого земляка Михайла Максимовича, який з того часу з увагою стежив за творчістю починаючого науковця. У домі Максимовича відбулася перша зустріч Бодяньського з Миколою Гоголем. У грудні 1832 року в листі до Максимовича Гоголь посилав уклін землякові, який жив із ним і бажав Бодяньському успіхів у науковій діяльності. У студентські роки Бодяньський приєднується до гуртка Миколи Станкевича. Відомий російський письменник Іван Гончаров згадував про дружню групу сучасних йому студентів університету: "Аксаков, Станкевич, Бодянский... Они составляли одну группу и занимая один угол в обширной аудитории, собирались друг у друга, читали, менялись мыслями..." [9, с. 470]. Костянтин Аксаков свідчив: "Бодянский был одним из самых дельных студентов, серьезно занимался историей и теперь занимает в области науки всем известное почетное место" [9, с. 470].

У 1834 році Бодянський закінчив університет. Цим роком датується перший його помітний виступ у пресі – рецензія на "Малоросійські повісті" Григорія Основ'яненка, в якій Бодянський висловив упевненість у великому майбутньому української мови і літератури. У 1835 році вийшла збірка віршів "Наські українські казки", яку Бодянський присвятив "... матері моїй рідненькій. Ненці старенькій, коханій, любій Україні". Цікаво, що на цю збірку відгукнувся Віссаріон Белінський, який писав, що твір відзначається "найчистішою малоросійською мовою", що до появи праці він уже чув про Бодянського як про людину, яка присвятила себе науці. "Наські українські казки" Белінський назвав свідченням любові до своєї батьківщини. З юнацьких років Бодянський захоплювався мовою, історією і поезією України. Микола Сумцов у статті "Бодянський Осип Максимович", яка вийшла у Санкт-Петербурзі (1897 р.), також відзначав, що Бодянський зберіг українські симпатії протягом усього свого життя в галузі наукового вивчення української історії та народної поезії.

У 1837 році Бодянський захистив магістерську дисертацію про народну поезію слов'ян і в 1838 році став першим у Росії магістром слов'янської філології. У своїй дисертації молодий учений писав, що пісенність народу створює "найправдивіший образ його життя, його долі в дану епоху буття його". Бодянський наголошував, що "пісня – щоденник українця", його душа. З цього приводу він влучно використав у дисертації народне прислів'я: "Москаль – до читання, ляшок – до сказання, а наш брат козак – до співання" [2, с. 137]. Важливо відзначити, що в своїх працях Бодянський, на відміну від інших учених того часу, вважав українську мову не наріччям, а повноправною мовою.

У магістерській дисертації Бодянський вказав на несумісність ідеї народності зі схиланням перед іноземщиною. Він писав, що "минула вже пора звабних ідей космополітизму, пора мавпування і наполягав, що всякий народ хоче залишитися тим, ким він є, ким він може стати, хоче бути собою, жити своїм серцем, бажати своєю волею, діяти сам собою безпосередньо й, таким чином, жити всіма силами свого буття" [8, с. 63].

Бодянський обґрунтував також думку про залежність змісту й характеру народної поезії від участі її творців у громадському житті та історичних подіях. Зокрема, він пояснював відсутність у народній поезії творів про князівські усобиці тим, що вони були байдужими для народу. Особливу роль народної поезії Бодянсь-

кий убачав у розвитку національної літератури та створенні літературної мови.

Що стосується поезії російського народу, Бодянський характеризував його, як такий, що в громадянській діяльності нікому не поступиться, але відзначав консерватизм росіян, вірогідданство, відданість "вінчаним главам" царям. Він указував на перевагу сімейних пісень у російському фольклорі та наголошував на ідеалістично-меланхолійній вдачі російського народу. У радянські часи Бодянський взагалі піддавався жорсткій критиці за "поляризацію російських та українських народів, їх пісень".

З 1837 до 1842 року Бодянський був у науковому відрядженні за кордоном, де вивчав історію, літературу, фольклор слов'янських народів – чехів, сербів, словаків, хорватів, поляків. Після повернення очолив слов'янську кафедру на історико-філологічному факультеті Московського університету, вперше налагодив викладання славістичних дисциплін, став засновником наукової славістики в Росії [8, с. 64]. Як свідчить історія Московського університету, видана в 1855 році, Бодянський викладав "історію і літературу слов'янських нарід". Читав багато лекцій за працями Павела-Йосефа Шафарика, якого вважав своїм учителем. "Він для мене – ціла академія, – писав Бодянський. – Йому я більше всіх зобов'язаний... Це ціла бібліотека, жива енциклопедія всіх відомостей про слов'ян" [7, с. 17].

У той же час Бодянський сам забезпечував Шафарика багатьма матеріалами, зокрема пов'язаними з українською мовою, що лягли в основу деяких наукових праць чеського вченого. Відомості, що стосувалися української мови, надіслані Бодянським Шафаріку, той якось назвав "прекрасними".

З наукового відрядження за кордон Бодянський привіз чимало книг, він накопичував їх упродовж усього життя, зібравши серйозну слов'янознавчу бібліотеку. У 2000 році видано каталог "Славянская учебная библиотека О.М.Бодянского".

У 1842 році Бодянський почав професорську діяльність на кафедрі, де не тільки не було керівництва, але навіть визначеної думки про склад, об'єм і послідовності читання курсів. Було зрозуміло, що викладач повинен допомогти своїм слухачам у вивченні основних слов'янських мов і ознайомити їх із зарубіжними слов'янськими літературами. Поряд з цим стояло питання про необхідність вивчення історії слов'ян, надання етнографічних свідчень, ознайомлення зі слов'янськими старожитностями, вив-

чення старослов'янської мови і т.д. Міністерство не турбувалося про надання будь-яких настанов і програм. Не був організований навіть обмін програмами курсів між університетськими викладачами слов'янської філології. Кожен та розробляв особистий план і методику викладання.

Не дивлячись на вказані труднощі, перший професор слов'янської філології успішно справився з дорученою справою, були створені кадри славистів, написані особисті праці, тим самим було покладено початок заснуванню слов'янознавства в Росії. Деякі російські науковці не сприймали серйозно цього починання, не розуміли важливості цієї науки. Були вчені, які із-за свого нерозуміння даної науки, наприклад І.В.Ягич, принижував значення діяльності перших славистів.

Між тим, сам Бодяняський, уперто продовжував почату справу, бо добре розумів поставлені перед ним завдання.

З першого року викладання, вчений свої вступні лекції присвятив пояснювальному читанню зразків чеської, сербської і польської мов. Ці читання при активній участі слухачів були дуже корисні і давали можливість студентам підготуватися до самостійної роботи. Після короткого граматичного введення в одну зі слов'янських мов професор і слухачі переходили до читання літературних пам'яток цією ж мовою [3, с. 29].

Серед учнів Осипа Бодяняського відомими стали: Є.П.Новіков, який закінчив університет у 1846 році, і у майбутньому знаний дипломат; Ап.А.Майков займався проблемами сербської мови; А.Ф.Гільфердінг збагатив слов'янознавство дослідженнями з історії південних слов'ян і т.д.

Його учнями були й вихідці з України: славист, філолог й етнограф Олександр Котляревський (1837–1881), який народився в Кременчуці Полтавської губернії. Котляревський назавжди зберіг вдячну пам'ять про свого вчителя, про що писав у некролозі після смерті Бодяняського. Йому ж, як "першому своєму вчителю слов'янознавства" Котляревський присвятив одну з наукових праць.

Ще одним учнем Осипа Бодяняського був Олександр Кочубинський (1845–1907), який довгий час працював у Новоросійському університеті в Одесі, де став наступником відомого слависта В.І.Григоровича на кафедрі слов'янської філології.

У 1892 році Кочубинський надрукував статтю "Осип Максимович Бодянянский", у якій зокрема писав: "Кто из студентов верховного нашего университета Московского 50-х и 60-х годов не

сохранил в своей памяти любезное воспоминание о профессоре Бодянском...". Коли професор з добрими очима, широким хохляцьким носом і великими настовбурченими вусами з'являвся перед студентами, "перед слушателями был настоящий "запорожский казак" на кафедре" [5, с. 511].

Свою копітку працею Бодянський досяг мети – вивчив слов'янські мови як ніхто. Він іноді говорив про себе: "среди какого бы славянского народа я ни находился, я говорю его языком, только с сильной малорусской окраской" [7, с. 17].

Вчений з відкритою душею навчав учнів усьому, що знав сам. Намагався передати всі свої уміння і знання зі слов'янознавства наступним поколінням і вчити студентів так, щоб вони були продовжувачами його справи, і перевершували свого вчителя. Це приклад мудрості, поваги, людяності.

Наведені вище факти свідчать про його українські національні риси, як-от: свідомість, упертість у досягненні поставленої мети.

Так і сталося. Бодянський, за чверть століття викладацької діяльності створив у Московському університеті школу славистів. Виховав цілу плеяду учнів, які не тільки отримали освіту у свого вчителя, але й обрали для своєї подальшої діяльності саме ту спеціальність, якою він займався. І старше, і молодше покоління учнів зобов'язані вчителю не тільки основами знань, а й пробудженням інтересу до спеціальності.

З 1845 року Бодянський був секретарем "Імператорського Товариства історії і старожитностей російських" при Московському університеті (з десятирічною перервою з 1848 до 1857 року) до своєї смерті. Це Товариство було засноване при Московському університеті у 1804 році, і отримавши право знімати копії зі всіх літописів і документів, зосередило свою увагу на виданні старовинних актів. Коли обрали Бодянського секретарем, почався новий період у видавничій діяльності цього Товариства, дуже важливий для історії України. Бодянський став також редактором нового періодичного видання під назвою "Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских", які видавало Товариство. В них було опубліковано його власні дослідження і підготовлені їм до видання пам'ятки слов'янської, предусім української, писемності з його ж передмовами й примітками, переклади творів слов'янських учених і т.д. Журнал "Киевская старина" (1903, №12) відзначив: "И.М.Бодянскому принадлежит

несомненна громадська заслуга перед малоросійською історичною наукою в тому, що він так широко відкрив сторінки "Чтений" систематичному виданню малоруських матеріалів і дав можливість дослідникам користуватися важливими історичними джерелами, які до того лежали під спудом". Дуже високо цінував Гоголь "Чтения", редаговані Бодянським, і видавничий досвід історика.

"Чтения" були дуже відомими в наукових колах у Росії та за кордоном.

Олександр Кочубинський писав, що кожен, хто згадає про сто томів виданих ним "Чтений", не може не схилитися перед подвижницькою працею Бодянського [4, с. 478]. Так само Іван Франко, оцінюючи значний внесок Бодянського у випуск "Чтений" зазначав: "Сто томів цього видання – це найкращий, справді величезний пам'ятник його невсипущої діяльності" [10, с. 14]. Про глибоке розуміння вкладу вченого в українознавство переконливо свідчить стаття Миколи Василенка "Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии", опублікована в 1903 році в "Киевской старине".

Значне місце Бодянський відводив вивченню історії України, фольклору, вчений пояснював недостатню дослідженість цієї галузі науки: "Південна і Західна Русь – ось поле, яке в нас пустує, хоч такої неосяжної важливості для нас. Для першої працюю майже в кожній книжці свого журналу... Я сам її син" [8, с. 72].

"Чтения" склали безцінну бібліотеку, що дозволила досліджувати вітчизняну історію та писемність, тим паче, що на той час ще не було спеціальних періодичних видань. Діяльність Бодянського в Імператорському Товаристві на посаді секретаря і редактора "Чтений" мала велике значення для розвитку всього слов'янознавства, дякуючи йому, молода наука мала солідний орган, який був потрібен для її становлення та росту. Висловлюючи демократичні і прогресивні погляди та проводячи велику роботу в галузі слов'янознавства, Бодянський піднявся до рівня передових людей свого часу. Довгі роки він був з'єднуючою ланкою між російською і західнослов'янською наукою. Він з великою симпатією ставився до боротьби українського народу проти царського режиму. Про це свідчить його науково-видавнича діяльність і дружба з Великим сином українського народу Т.Г.Шевченком.

До останніх днів життя Бодянський підтримував дружні стосунки з М.Гоголем, які були започатковані в 30-х рр. XIX ст., вони плідно співпрацювали в галузі науки і літератури.

Українського вченого добре знали і високо цінували у всьому світі. 6 вересня 1877 року Осип Бодянський помер. Його поховано на кладовищі Ново-Дівичого монастиря в Москві.

Восени 2008 року виповнюється двісті років з дня народження першого вітчизняного славіста. Через усе життя О.М.Бодянський проніс любов до своєї батьківщини, присвятив їй літературну, наукову і видавничу діяльність. Це один із найзаслуженіших діячів на полі дослідження українки в Росії в XIX столітті.

Література

1. История славянской филологии. – СПб., 1910. – 312 с.
2. Бодянский О.М. О народной поэзии славянских племен. Рассуждения на степень магистра философского факультета первого отделения, кандидата Московского университета. – М.: Московский университет, 1837. – 137 с.
3. Кондрашов Н.А. Осип Максимович Бодянский. – М.: Московский университет, 1956. – С. 11, 29.
4. Из истории наших университетов 30-х годов. Кочубинский А.А. Граф С.Г.Строганов // Вестник Европы. – СПб. – 1896, июль-август. – С. 478.
5. Кочубинский А.А. О.М.Бодянский в его дневнике // Исторический вестник. – СПб., 1887. – Т. XXX. – С. 511.
6. Кравцов Н.И. Роль межславянских литературных связей в период романтизма. – М.: Московский университет, 1973. – С. 358-359.
7. Медовичева Т.А. О.М.Бодянский. Дневник 1852–1857. – М.: Жизнь и мысль, 2006. – 17 с.
8. Мельниченко В.Ю. Тарас Шевченко "Моє перебування в Москві". – М.: Олма-Пресс, 2007. – С. 63, 64, 65, 72.
9. Попов Нил. "Осип Максимович Бодянский" // Русская старина. – М., 1879. – Т. XXVI, ноябрь. – 470 с.
10. Франко І. Осип Бодянський. Наскї українські казки. – Л.: Наукове Тов. імені Шевченка, 1903. – 14 с.
11. Шишов І.Я. Самозахист на чужині // Українська діаспора. – К.; Ч. – 1992. – №1. – С. 44, 45, 48.

Гендерна маркованість українських фразеологічних одиниць

З'ясування засобів фіксації гендерного компонента в структурі стійких словосполук є досить актуальною проблемою для сучасних лінгвістичних досліджень.

У семантичній структурі фразеологізмів дослідники виділяють граматичні семи, які складають макроелементи та мікроелементи граматичного значення (І.В.Зикова, О.В.Кунін та ін.). До перших належать категорійні семи узагальненого значення, наприклад, певна дія або стан. Мікроелементи визначаються числом, родом, відмінком і т.ін. Звичайно, найбільший інтерес являють собою мікросеми, що вказують на рід, який може виражатися експліцитно та імпліцитно. Проте більша частина фразеологізмів не розрізняється за стосунком до статі, відображаючи не номінацію осіб, а їхню характеристику, процес, дію або стан. Тобто їхня внутрішня форма може розкривати діяльність індивіда будь-якої статі. Серед стійких словосполук, що мають гендерну маркованість, можна виділити такі групи:

– фразеологічні одиниці, що вживаються лише стосовно чоловіків: *гарбуза дістати (з'їсти)* (Ол., Сид., с. 41); *ясний сокіл* (Ол., Сид., с. 226); *закладати (заливати) за галстук* (ФСУМ, с. 309); *без хазяїна чужі руки – кочерга* (УПП, с. 267); *учений муж* (Ол., Сид., с. 204);

– фразеологічні одиниці, що стосуються лише референтів-жінок: *принести у приполі* (СУМ, т. VII, с. 709); *скриню дбати* (СУМ, т. IX, с. 318); *синя панчоха* (ФСУМ, с. 607); *без жінки, як без рук* (УПП, с. 267). Ця група досить велика, тому в її складі можна виділити й окремі підгрупи:

– фразеологічні одиниці, що характеризують особливості подружнього життя референтів-жінок: *бути і вдома і замужем* (ФСУМ, с. 67);

– фразеологічні одиниці, що характеризують поведінку жінок, особливості їхньої вдачі: *баба з воза – велика зрада: на возі легше, кобила рада* (УПП, с. 140);

– фразеологічні одиниці, що характеризують передусім референтів-чоловіків, але можуть використовуватися й стосовно жінок для позитивної характеристики останніх: *чоловічий розум* (Ол., Сид.,

с. 198); *бути (ставати, стати, робитися і т.ін.) хазяїном становища* (СУМ, т. XI, с. 9); *діло майстра боїться* (Уд. 1, с. 168).

Серед стійких словосполук особливою експресією позначені фразеологічні одиниці, що ґрунтуються на конкретних праобразах (біблійних, історичних, літературних і т.д.): *джентльменська угода* (Ол., Сид., с. 52); *лицар без догани і (й) страху* (СУІ, с. 185); *невелика/велика пані* (СФА, с. 203); *дама серця* (ФСУМ, с. 161); *блудний син* (СУІ, с. 26); *Адамове ребро (реберце)* (СУМ, т. VIII, с. 468). Приклади свідчать, що вони мають чітку референтну локалізацію.

Експліцитне вираження граматичної категорії роду зумовлює наявність у структурі фразеологічної одиниці іменника, що вказує на особу чоловічої або жіночої статі (*дівчина (-ка), хлопець (п), жінка, чоловік і т.д.*). Імпліцитне вираження семи роду стає зрозумілим після декодування змісту, який розкриває діяльність, особливості зовнішності і т.ін. конкретної статі.

Отже, гендерно маркованим в українських фразеологізмах може бути і план змісту, і план вираження. Маркерами виступають структурні слова-компоненти та змістові елементи семантики стійких словосполук. Розглянута вище двоплановість обґрунтовує принципи семантичного та структурного добору фактичного матеріалу для дослідження гендерного компонента фразеологічних одиниць.

За основу добору фактичного матеріалу можна брати як структурний, так і семантичний принципи. Семантичний підхід привертає увагу своєрідністю засобів фіксації гендерних маркерів плану змісту. Іпостасі чоловіка та жінки актуалізуються завдяки словосполученню або іменнику, які розкривають різноманітні якості, ролі, стани, притаманні конкретній статі. Гендерними маркерами плану змісту виступають слова із семантичною домінантою культурно-національної ознаки чи діяльності. Наприклад, згаданий фразеологізм "*скриню дбати*" ілюструє давню традицію українських дівчат готувати добро до весілля. Відомо, що такий повний ящик із кришкою на завісах і з замком для зберігання речей є неодмінним атрибутом справжньої української господині. І сьогодні, поряд із поняттям "сватання", люди широко використовують словосполучення "піти на розглядини", оскільки колись батьки молодого (разом зі своїми родичами та знайомими) ходили роздивлятися надбане молодою добро, з кількості та якості якого робили висновки про заможність майбутньої нареченої. Враження присутніх після такої події традиційно фіксує народна мудрість:

красна молода, бо багата; у багатій молодій горба не видно (ЗУЕ, с. 375).

Про три обов'язкові справи, які повинен здійснити за своє життя справжній чоловік, знають усі. Життя в чужій хаті – гірке: *у приймах собака був та й то хвоста збув* (ЗУЕ, с. 480). Для сильної половини людства воно прирівнюється до собачої долі, де заробляють не хліб насущний, а хліб "собацький": *доля приймака – доля собацька; приймацький хліб – собацький* (ЗУЕ, с. 480). Домінантами словосполук є іменники з назвами істот та неістот. Зіставлення людини з собакою, в згаданому фразеологічному звороті передає народний погляд на умови життя чоловіка в приймах.

Гендерно марковані фразеологічні одиниці, дібрані за структурним принципом, містять лексеми, що позначають осіб чоловічої або жіночої статі. Маркований план вираження стійких словосполук репрезентують такі групи:

- антропологічні лексеми, що характеризують людину за статтю та віковими особливостями (дівчина – хлопець, жінка – чоловік);
- лексеми, що вказують на ступінь родинних стосунків (мати – батько; дочка – син; невістка – зять; тітка – дядько; кума – кум; теща – тесть; свекруха – свекор; бабуся – дідусь; мачуха – вітчим);
- антропометричні лексеми з власними іменами;
- іменники з агентивним значенням (хазяїн – хазяйка (господиня); вдова – вдівець).

Регламентована кількість гендерно-опозиційних пар свідчить про закритість системи опозицій перших двох груп. Антропометричні лексеми з власними іменами та іменники з агентивним значенням складають відкриту систему опозицій.

Ситуація живого спілкування допускає заміну того чи іншого власного імені: *бігає як Хвеська (Хівря) по ярмарку* (КСЗК, с. 52); *розумний як Оверкові (Беркові) штани навиворіт (як Федькова кобила)* (КСЗК, с. 15).

Фразеологізми, що містять чоловічі та жіночі імена постійно поповнюються завдяки входженню до різноманітних сфер суспільного життя нових особистостей, діяльність яких є загальновідомою, а тому не може лишатися не поміченою: *пишна як Руслана Писанка* (КСЗК, с. 102).

Гендерна маркованість українських фразеологічних одиниць реалізується через систему дихотомії "чоловік" – "жінка". Стійкі

словосполуки, що містять іменники з агентивним значенням, складають об'ємнішу групу, оскільки популярна сьогодні політика егалітаризму дозволяє розглядати значеннєві плани фразеологізмів із нового погляду. Наприклад, вислів *хороший майстер як гроші: ходить із рук в руки* (КСЗК, с. 30), з одного боку, фіксує стереотипну суспільну думку щодо вправного чоловіка-майстра, а з іншого – розкриває сучасне мислення соціуму, коли жінка може реалізувати себе майже в будь-якій діяльності, тобто може бути вправним майстром своєї справи.

Свідомість українців фіксує оцінну лексику, вживану або щодо обох статей, або тільки однієї, наприклад: 1) *як богиня; як весна; як зірниця; як зозулька водяна; як крашанка на Паску; як лялька; як майова роса; як маківка в лузі; як пташка; як півонія; як рожа у травні; як яблуна в цвіту* та ін. (КСЗК, с. 78) і 2) *як дуб; як покупаний; як соняшник у цвіту; як травень; як місяць ясний; як рай; як образок; як молодик; як явір; як ленок; як огірочок* та ін. (КСЗК, с. 79).

Зазвичай краса молодості в українській фразеології порівнюється з представниками рослинного світу. Такі номінації репрезентують іменники категорії неістот. Унікальність народної мудрості українців полягає в доборі іменників категорії істот, які репрезентують гендерне маркування фразеологічних одиниць: *як пташка* (КСЗК, с. 78); *як лебедонька* (КСЗК, с. 81); *як мегера; як пантера; як зміюка* (КСЗК, с. 35); *як телиця* (КСЗК, с. 102); *як Баба Йожка; як Кікімора болотна* (КСЗК, с. 82); *як лебідь* (КСЗК, с. 79); *як голуб* (КСЗК, с. 120); *як півень* (КСЗК, с. 71); *як індик* (КСЗК, с. 11) та ін.

Отже, гендерно маркованими у структурі фразеологізмів можуть бути окремі слова, співвідносні з особою певної статі. Кореляція між лексемою та певною статтю дозволяє розкрити своєрідність культурно-національного світобачення, оскільки кожен народ оперує специфічною комбінацією понять для побудови компаративних одиниць.

Унікальність фразеологічного складу будь-якої мови полягає у специфічному, самобутньому баченні позитивних та негативних рис особи. Гендерна маркованість українських фразеологічних одиниць відображена на кількох рівнях: семантичному (експліцитного та імпліцитного вираження) та структурному (із чіткою вказівкою на певну стать), отже маркованим може бути і план змісту, і план вираження стійкої словосполуки.

Аналізовані рівні є провідними під час добору фактичного матеріалу. Такий підхід дозволяє простежити реалізацію гендерного компонента у структурі фразеологізмів, забезпечує можливість виявляти своєрідні гендерні маркери у складі власне українських фразеологічних одиниць.

Література

1. Бажан В. О тайне пола. Книга для супругов и молодежи. – М., 2006. – 384 с.
2. Кунин А.В. Внутренняя форма фразеологических единиц // Слово в грамматике и словаре. – М.: Наука, 1984. – С. 183–188.
3. Малышевская Д.Ч. Базовые концепты культуры в свете гендерного подхода (на примере оппозиции "Мужчина/Женщина" // Фразеология в контексте культуры, 1999. – С. 180–184.
4. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. – 228 с.
5. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

Список умовних скорочень

ЗУЕ – Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

КСЗК – Добролюбова Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Ж.: Волинь, 2003. – 160 с.

СФА – Калашник В.С. Словник фразеологічних антонімів / Калашник В.С., Колоїз Ж.В. – 3-є вид., допов. – К.: Довіра, 2006. – 349 с.

Ол., Сид. – Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Рад. школа, 1978. – 446 с.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

Уд. 1 (2) – Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. – К.: Вища школа, 1984.

СУІ – Удовиченко Г. Словник українських ідіом. Понад 2200 ідіом. – К.: Рад. письменник, 1968. – 461 с.

УПП – Українські прислів'я та приказки / Упор. Т.М.Панасенко. – Х.: Фоліо, 2006. – 351 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / Укл. В.М.Білоноженко та ін. – К., 1999.

А.И.Николаенко

Ленора

(из творческой истории стихотворения Н.Кукольника)

Я притрагиваюсь к самой сокровенной теме, теме конкретной любви в жизни Н.Кукольника. Тема очень сложная по разным причинам. И не только потому, что в разных публикациях находим, что Кукольника по каким-то не совсем понятным обстоятельствам называли "старый нежинский ловелас" (Золотусский) [1], что он писал салонные стихи о какой-то таинственной женщине (Киселев-Сергенин) [2], что он даже не способен был любить (Лернер [3], И.Черный [4]). Наверное, все это соответствует действительности, если рассматривать вопрос абстрактно, но все-таки будем помнить, что живым "ничто человеческое не чуждо".

1

Если рассматривать стихотворения Н.Кукольника в целом, как жанр, нетрудно заметить, что в нем имеется отдельный цикл, посвященный Леноре [5]. Естественно, это женское имя, которое желательно расшифровать. Возможно, это даст ключ к разгадке, ибо наиболее вероятно, что весь цикл есть как бы страницы единой интимной истории, внушенной чувством к некоей таинственной особе. Причем, хронологически эти чувства возникли у автора в 1835 году, не раньше.

То, что Кукольник изложил свои чувства в стихах, описал их любовные признания некоей Таинственной даме, надо понимать, что он признает за женщиной право "высшего нравственного критерия", каким оно было для Кукольника [6].

Я долго пытался расшифровать имя лирической героини стихотворного цикла. Естественно, единственным источником информации для меня были библиотечные фонды г.Таганрога, так как другой возможностью я просто не располагал. В 1995 году

я наткнулся на книгу "Поэты 1820–1830 годов" [7]. Здесь в комментариях к стихотворениям Н.Кукольника я обнаружил, что все его стихотворения, обращенные к Леноре, адресованы к Е.Т.Лазаревой. Имеется ссылка, что на это указывает сам Н.Кукольник на собственноручной копии его письма к Лазаревой от 24 ноября 1835. Здесь же уточнялось, что автограф хранится в ЛГК – Ленинградской государственной консерватории [8].

На мое обращение в библиотеку Консерватории был получен ответ, что "все материалы Н.В.Кукольника, хранившиеся в отделе рукописей Научной музыкальной библиотеки С.-Петербургской Государственной Консерватории были переданы в Рукописный Отдел Института русской литературы (Пушкинский дом) Российской Академии наук, где они присоединены к основной части архива Н.В.Кукольника". Письмо датировано апрелем 1996 года. Поэтому параллельно с обращением в Пушкинский Дом я продолжил и собственные поиски, тем более, что в Пушкинском Доме мне дали понять, чтобы я не писал, а приезжал сам и искал, что меня интересует. А что, собственно искать? И где?

В середине 1996 года мое внимание привлекла книга "Летопись жизни и творчества М.И.Глинки" [9]. Здесь я нашёл отрывок из разыскиваемого мною письма. Автор, музыковед А.А.Орлова, цитировала извлечение из этого письма.

"24 ноября 1835. В письме Е.Лазаревой в Николаев Кукольник сообщает: "По музыке у нас готовится истинное чудо. Это музыка М.Глинки "Ив. Сусанин"; необыкновенно русская музыка, необыкновенно занимательная. Другие наши композиторы молчат, отговариваясь недостатком программы"

И все. Указателя имен в книге не было. Не было их и в первом издании, которое нашлось в библиотеке Ростова-на-Дону. А разыскать часть II указанного издания мне так и не удалось.

И, тем не менее, я немного продвинулся вперед. Мне стало ясно, что в 1835 году Е.Т.Лазарева жила (была) в Николаеве. Но что это дает?

Конечно, проще всего было заглянуть в биографию адмирала М.П.Лазарева (1788–1851), который как раз в это время был губернатором Николаева. Я, было, попытался предпринять такой поиск, а потом остановился. Если мои предположения верны, то Е.Т.Лазарева, которая выступает в поэзии Н.Кукольника, как Ленора, должна быть его ровесницей.

Тогда М.П.Лазарев по возрасту и ей и Н.Кукольникову приходится фактически отцом. По этой причине я прекратил поиск в этом направлении.

Я обратился ко многим другим источникам. Фамилию "Лазарева" я встречал в ряде изданий. У меня даже появились добровольные помощники, с которыми я поделился целью своих поисков. А цель была проста. Если удастся действительно установить, что за именем Ленора (Элеонора – в других стихах) стоит конкретный живой человек, и с этим человеком у Н.Кукольника связаны глубокие искренние чувства, то все предъявляемые Н.Кукольникову нашим отечественным литературоведением обвинения в увлечении его романтикой, где главную роль играли героические итальянские сюжеты, рассыпаются как картонный домик. Но как доказать это? Не секрет ведь, что в драме "Торквато Тассо" одна из героинь носит имя Леоноры. Она влюблена в Торквато Тассо, и из-за этого он терпит серьезные страдания. Его даже заключают в сумасшедший дом.

Именно подобные любовные коллизии в судьбе Т.Тассо вдохновили Н.Кукольника на написание драмы и позволили создать ему стихотворные шедевры, отвечающие требованиям поэзии того времени. Да, кстати, Н.Кукольник был не один. Та же идея вдохновила и Байрона, и Гете, и польского поэта П.Кохановского (1618), а в русской литературе еще и Батюшкова, Мерзлякова и Шишкова. Естественно, это вдохновение мог Н.Кукольник перенести и на цикл стихотворений к Леноре. Но одно дело вдохновляться чужой любовью, пусть и трагической. А другое – размышлять о своей собственной, налагая ее на действительность и ощущая полнейший разлад с идеалом, чем проникнут весь цикл, адресованный Леноре. А именно эта тема буквально пронизывает всю поэзию Н.Кукольника. Видимо он не так относился к интимному чувству, чем, скажем, тот же А.Пушкин, буквально забросавший нас стихами типа "Я помню чудное мгновенье" и по-обывательски, на практике, оценивавший это "мгновение" в своих письмах к друзьям.

У Н.Кукольника этого не было. Но чтобы это доказать что было, надо было прежде всего найти, кто скрывался за именем Леоноры, а потом выяснить, а что же было между Ленорой и автором стихотворного цикла. И почему возник душевный разлад. Ведь в том же "Джулио Мости" есть такие строки:

Любить, любить... Ужасная потребность!
Неужели, без этой тяжкой страсти
Нельзя пройти земной, минутной жизни?
Неужели сам бог определил
Быть миру и любви неразделимо?

Что скрывается за этими словами? Сочувствие Торквато Тассу и его окружению (Джулио Мости относится к этому окружению) или личная душевная драма? Ведь драма "Джулио Мости" посвящена все той же Леноре!

В письме своему другу, чиновнику Министерства финансов Ф.Т.Фан-дер-Флиту Кукольник упоминает имя Ленера, но уже как героиню. Во вступлении к письму Кукольник пишет, что "будет сообщать очерки некоторых знакомых ... лиц. Не именуя их; они составляют умственный мой альбом". Письмо датировано 21 ноября 1834 г. Второе на эту тему не датировано, но видимо оно относится также к тому времени. Здесь упоминается имя Ленера, но эта находка мне ничего не дала. Оказывается речь идет о героине романа немецкого писателя Бюргера, которую зовут Молли. Бюргер стал так любезен Кукольнику, – пишет он в письме. – Он так любил свою Молли, он так удивительно был убит смертью своей Молли.

И далее следует: "Боже мой, какое ужасное сходство этой Молли с Леонорой; представь знаменитая Леонора, по-немецки Молли, принадлежит Бюргеру; представь какого друга нахожу я в толпе художников, зане бездушных, скорее сближающихся" [10].

Известно, что в этот период Кукольник работает над романом "Бюргер", но не оканчивает его, а из написанного остается только романс М.Глинки "К Молли", но поставленной задачи на основании этой информации я не решу.

Правда, если внимательно вчитаться, то чувствуется, что в письмах речь идет не просто о любви Бюргера, но и о любви самого Кукольника. Описывается внешность Леоноры, она называется еще Аспазией, говорится о ревности автора письма, но ответить на вопрос: о ком идет речь я не смог.

И ответить на этот вопрос оказалось не так уж просто, ибо ни одна из встречавшихся мне в литературе особ с фамилией Лазарева не имела инициалы "Е.Т.". Правда, надежда промелькнула, когда я просматривал академическое издание сочинений Н.В.Гоголя. Выяснилось, что Н.Гоголь был знаком с двумя Лазаревыми. Фамилия эта упоминается в переписке Н.Гоголя с Виельгорскими [11]. Лазарев Лазарь Иоакимович (1807–1871) был женат

на племяннице Виельгорских. Имя ее не указывается. Правда, в письме к А.Толстому от 16.09.1844 Гоголь пишет: "Все вместе едут во Франкфурт, где находится Лазарева. Завтра же думают все двинуться, и я также". Инициалы и здесь тоже отсутствуют.

Я даже начал бредить этой Лазаревой. Но все было не с места, как будто кто-то заколдовал. А может так и было? Виельгорские же к г.Николаеву никакого отношения не имели. Скорее с Римом или Парижем. А Николаев – Вы уж извините! И в то же время:

Ты далеко, Ленора! – Земля там и воздух – иные.

Это из посвящения Н.Кукольника к "Джулио Мости". И дальше следует не менее многозначительное:

*"Нет! Благородным и честным струнам страдальческой лиры
Можно доверить тайну святого страданья – и только!
Тайну расскажут добрые струны – кому? Неизвестно!
Богу, Святым – но не людям; а люди с земным любопытством
Слух напрягут безуспешно, утешатся ложной догадкой!*

Обращаясь к лирике А.Пушкина, М.Лермонтова, Н.Некрасова, А.Блока и других русских поэтов я вольно или невольно связывал их отдельные произведения с конкретными именами. А как же Н.Кукольник? Он что, всю жизнь писал какой-то о Леноре просто так? Действительно, литературоведы так и считают:

"Художественное дарование Кукольника не стоит на высоте его плодовитости. Он стремился больше к занимательности, чем к глубине психологической и бытовой разработки".

Это из энциклопедического словаря "Гранат" [12]. Ленора – это просто прием, преследующий цель создать занимательность, увлечь читателя.

В декабре 1996 года благодаря помощи Н.Н.Журавлевой, директора таганрогской библиотеки им. А.П.Чехова, я получил доступ к описи фонда Н.Кукольника, хранящегося в Пушкинском Доме. Здесь, в разделе "Письма Кукольника" я нашел "письма к разным лицам", среди которых значилось и упоминающееся Н.Киселевым-Сергениным письмо к Лазаревой Е.Т., урожденной Фан-дер-Флит.

Фан-дер-Флит – фамилия для меня знакомая. Я говорил о письмах Кукольника к Федору Тимофеевичу Фан-дер-Флиту. Письма, между прочим, начинаются словами "Дорогой Федя!". У И.Панаева в его "Воспоминаниях" есть даже такой эпизод:

" – Хочешь ли познакомиться с Кукольником? – сказал мне однажды один из моих приятелей, Ф.Т.Фан-дер-Флит. – Завтра вечером он читает у Гижиллинского свою новую драму. Приезжай ко мне. Мы поедем вместе. Я тебя познакомлю с Гижиллинским, а Гижиллинский познакомит нас с Кукольником. Говорят, новая драма Кукольника – чудо!"

А в примечаниях сказано: "Фан-дер-Флит Федор Тимофеевич (1810–1873) – приятель И.И.Панаева; впоследствии – директор канцелярии Министерства финансов" [13].

Итак, еще одно уточнение. По-видимому, Е.Т.Лазарева – это сестра Ф.Т.Фан-дер-Флита, и отчество ее Тимофеевна. Но как ее имя? Елена, Элеонора? Где-то, видимо искать надо здесь, ибо уменьшительное "Леноре" вряд ли можно создать от имени "Евдокия", "Епраксия" или, того хуже, от имени "Евфимия"? Впрочем, чего только не бывает! Но ведь в стихотворениях "Из записок влюбленного" (1837) прямо сказано "Элеонора". Так что искать, искать и искать!

Пыл как-то охладил старший сотрудник таганрогского музея-заповедника Е.Г.Покатилова. Она обратила мое внимание на одну книгу. Здесь написано буквально следующее:

"На 1 января 1853 г. в Государственном Совете состояло 59 членов, 11 из них – министры и главноуправляющие ведомством (на правах министров) – являлись членами Совета по занимаемой должности. Трое были членами императорской фамилии, и об одном (Фон-дер-Флите) данные отсутствуют, так как формулярный список не сохранился" [14].

Опять тупик! Хотя, почему тупик? Если Ф.Т.Фан-дер-Флит в 1853 году был Членом Государственного Совета, то рано или поздно, но информацию о нем я найду. А поскольку любовная лирика Н.Кукольника адресована конкретному живому человеку, сестре Ф.Т.Фан-дер-Флита, то о какой романтике и итальянской тематике в поэзии Н.Кукольника может идти речь? Имеющие уши, да слышат! Тематика что ни на есть подлинно русская, ибо кто способен так любить и страдать, как русский? И я продолжил поиск. Правда, меня предупредил сам Н.Кукольник:

*Но вече чувств – особенный язык,
И редкому он может быть понятен!*

Но что поделаешь? Еще в Писании сказано: "Ищите, и обрящете". И вот что произошло дальше. В конце 1996 года я познакомился с потомком Н.Кукольника Натальей Григорьевной Жиркевич-Подлесских. Мы обменялись письмами, разговаривали по телефону. И естественно, я спросил о Е.Т.Лазаревой. Ответ и тут был не утешительным.

Но в феврале 1997 года Наталья Григорьевна любезно сообщала мне, что, работая в одном из московских музеев над дневником своего деда А.В.Жиркевича, она нашла запись, проливающую свет на интересующую меня историю. Когда в апреле 1997 года я был в Москве, мы встретились с Натальей Григорьевной. Она ознакомила меня со сделанными ею выписками из "Дневника". Но прежде чем рассказать об этом, несколько слов об А.В.Жиркевиче.

Фотография А.В.Жиркевича с дарственной надписью А.Чехову хранится в таганрогском литературном музее. А.Жиркевич писал под псевдонимом Нивин, и одну из своих книг прислал А.П.Чехову. Опубликовано также несколько писем А.Чехова Жиркевичу, относящихся к 1895 году. Здесь А.Чехов благодарит за присланную фотографию и книгу, которая тоже сегодня хранится в таганрогском музее.

Сам А.Жиркевич (1857–1927) – полковник юстиции, коллекционер, человек, находившийся в добрых отношениях с Л.Н.Толстым, И.Е.Репиным, В.В.Верещагиным, М.В.Нестеровым, А.Н.Апухтиным и другими известными деятелями русской культуры. Все свое собрание он подарил Ульяновскому художественному музею в 1920-х годах. Дневник его сегодня хранится в одном из московских музеев. Оказалось, что Наталия Григорьевна Жиркевич-Подлесских длительное время работает над дневником своего деда, результатом чего являются публикации о его переписке с И.Е.Репиным, М.В.Нестеровым и др. Здесь, в альбоме №7 Наталия Григорьевна разыскала автограф стихотворения "К Леноре" и комментариев к нему И.А.Пузыревского (1826–1892), племянника Н.Кукольника, который я и публикую с ее согласия:

"Н.В.Кукольник в молодости был идеально влюблен в Екатерину Тимофеевну Фан-дер-Флит; но, по своей застенчивости и нерешительности, очень долго собирался сделать ей предложение, несмотря на видимую взаимность со стороны Е.Т. Пока он собирался и изливал свои чувства во множестве

страстных стихотворений, в доме Фан-дер-Флит являлся знаменитый контр-адмирал, герой Наваринский, Михаил Петрович Лазарев, влюбился и объяснился с родителями. Отец Е.Т. пришел в такой восторг от такой блестящей партии для своей дочери, что тут же дал слово, даже не спрося ее согласия. Н.В. и Е.Т. были в страшном отчаянии: любовь между ними возгорела еще сильнее, но в смысле чисто платонической. В это время Н.В. написал собственно для нее драматическую фантазию "Джулио Мости", и посвящение это обращено к ней под именем Леноры, как он ее и называет во всех своих стихотворениях..." [14].

Нахождение этих документов в "Дневнике" А.Жиркевича не случайно. Жена его, Екатерина Константиновна Снитко, приходилась племянницей И.А.Пузыревскому, мужа сестры Н.Кукольника. Следовательно, она была в родственных отношениях с Н.Кукольником.

Как видим, чувства были взаимными. Мешала юношеская робость, и все находило выход в стихах:

О, боже мой, как я ее люблю!...

Следовательно, М.П.Лазарев был тот самый, кого я по своей неопытности не стал принимать во внимание в начале моих поисков. Печаль влюбленных была, конечно, безмерна:

*Но едкий света блеск, но шум его забав
Но лезть бездумных душ, притворство и бесстрашие
Обезобразили естественный твой нрав...
Зато – ты обрела свое ЗЕМНОЕ СЧАСТЬЕ.
О, будь ты счастлива!...*

Судя по всему, эти чувства любви и сострадания в дальнейшем прошли с Н.Кукольником через всю его жизнь. Так что, считать его любовную лирику простой данью традициям романтизма, подражанием итальянским поэтам эпохи Возрождения, как это делается до сих пор, безосновательно. А установленные на основании документов факты позволяют посмотреть на все иначе, и, прежде всего на оценку Н.Кукольника и его лирики.

После того, как мне стали известны описанные выше сведения, я обратился к биографии адмирала М.П.Лазарева. В книге Островского "Лазарев", изданной в серии "Жизнь замечательных людей", я нашел, что искал. Здесь подробно описана вся

история женитьбы адмирала. Разумеется, о Н.Кукольнике ни слова. Судя по всему, брак этот был благополучным. Е.Т.Лазарева находилась при муже даже в последние минуты его жизни, в Вене, куда он, уже безнадежно больной, поехал на лечение [16].

В издании "Петербургский некрополь" (Спб., 1912) я нашел такую запись: "Лазарева Екатерина Тимофеевна, вдова генерал-адъютанта адмирала Лазарева, р. 24 февраля 1812 – ум. 7 мая 1877 (Александровская Лавра. Никольское кладбище)" [17]. Правда, в Интернете в 2006 году я разыскал, что могила Е.Т.Лазаревой утрачена, и сегодня никто не укажет, где она находилась.

В 1953 году был выпущен трехтомник документов "М.П.Лазарев". Как следует в пояснении "От составителя" – "при отборе документов для Сборника главное внимание обращалось на материалы, характеризующие М.П.Лазарева, как крупнейшего деятеля русского флота, поэтому переписка с родными и с частными лицами, не отражающая его деятельность, в Сборник не включена" [18].

Пока это все, что я сумел найти. Не представилось пока найти изображение Е.Т.Лазаревой, ни ее писем, ни писем к ней, ни сведений о ее детях. Думаю, эти находки еще впереди...

Я хотел закончить все сказанное строками из последнего стихотворения Н.Кукольника, опубликованного в 1888 году по автографу, найденному в его бумагах после смерти:

*Нет! Бог с тобой! Любвью безыменной
Доволен я – мне нечего желать:
Есть слезы у меня, твой образ вдохновенный
Живою памятью так верно сохраненный
И горькое умение страдать.*

2

Но потом я понял, что этого делать нельзя. И вот почему. Мне удалось найти, что это, считающееся "посмертным" стихотворение, из которого я привел выдержку, было опубликовано еще в 1837 году [19]. И называлось оно "К Леноре". В посмертной публикации название "К Леноре" было автором снято. Отличие между стихотворениями сделано только в трех словах. Между этими двумя стихотворениями (первым – 1837 и посмертным) целая жизнь; 30 лет переживаний, тяжких душевных мук, ибо речь идет о неразделенной любви, о том, что составляет смысл чело-

веческого существования. Но к одному ли человеку была эта любовь? Или может быть лица, к которым обращается поэт, были разными? Сразу на этот вопрос и не ответишь. Но разобраться в нем все же стоит.

Во времена Н.В.Кукольника имя Ленора (Леонора) часто разные авторы давали героиням своих драм; это имя носит, например, героиня драмы К.Лафоно "Ролла во Флоренции", опубликованной в первой книжке "Библиотеки художественных и литературных статей", которая была приложением к "Художественной газете" за 1837 год [20]., да и у самого Н.Кукольника в его драме "Торквато Тассо" одна из героинь, сестра герцога, которая влюблена в поэта – Леонора. В письме к Ф.Фан-дер-Флиту Кукольник упоминает Ленору, героиню романа Бюргера (Германия), называя ее Людмила (по немецкому Леонора) или коротко Молли (письмо к Фан-дер-Флиту). В письме Кукольник перемежает переживаемое им (письмо датировано 1834 г.) со ссылками на произведения Бюргера, упоминает Аспазию, а также Молли, ставшую позже героиней его романа "Где она и кто она?" [21]. Поэтому, все это приводило к созданию впечатления, что коль скоро это имя – своего рода отвлеченный символ, то никакой жизненной основы под описываемыми событиями там, где используется это имя, быть не может.

Так, например, П.В.Быков, известный библиограф, автор биографий многих русских писателей, в статье, посвященной столетию со дня рождения Н.В.Кукольника пишет: *"Идеалист", долгое время бредивший искусством, он (Кукольник – А.Н.) с энтузиазмом воспевал эпоху Возрождения с неизбежным культом салонной любви, выдвигая и восхваляя ее идеалы пластики; особенно вдохновлялся он итальянскими трагедиями и пользовался мотивами их..."* [22].

В.С.Киселев-Сергенин в уже упоминавшейся антологии 1973 года выражает это еще более определенно: *"Облик человека с огромными претензиями и малыми возможностями проглядывает и в лирике Кукольника. Многие его стихотворения 30-х годов – это как бы страницы одной интимной истории, внушенные чувством к некоей таинственной особе. Лирический герой Кукольника нисколько не претендует на счастливый исход и довольствуется почтительным созерцанием своей избранницы. Но банальность этого "мечтательного романа" выдается за "дерзость" героя. Дело в том, что предмет его*

страсти – знатная дама, существо отличное от всех по своему высокому положению, имя которой не произносимо в устах простого смертного. Не довольствуясь намеками на это обстоятельство, заключенными в самих стихах, Кукольник разжигал любопытство к ним и к своему засекреченному роману в доверительных беседах с приятелями" [23].

Однако тот же В.С.Киселев-Сергенин в комментариях к стихам Н.Кукольника замечает:

"Под именем Леноры в этом и других стихотворениях, обращенных к ней, Кукольник воспевал Е.Т.Лазареву" [24]. Но, зная об этом, В.С.Киселев-Сергенин все же почему-то не отказывается от обвинения Кукольника в банальном "мечтательном романе" и в том, что в лирике поэта отчетливо проглядывают его малые возможности. Считая все это безосновательным, я поставил перед собой задачу как можно больше узнать о романе Кукольника с Е.Т.Лазаревой.

Удалось разыскать также письмо адмирала П.Нахимова к Е.Лазаревой (1855 г.) да два письма А.Корнилова (1839 г.), присланными мне из Николаева из музея судостроения и флота. Письма содержат отдельные упоминания о Екатерине Тимофеевне, но практически новых сведений мне не дают. Не указывается и источник, откуда взяты эти письма, ибо в музее данных этих нет. Копии прислал какой-то любитель истории в музей. Позже я узнал, что есть такая книга. "Письма Андрея Петровича Корнилова 1834–1845. Для семьи" (СПб., 1884).

А.Корнилов, судя по письмам, племянник Корнилова, пишет письмо какому-то другу Феде, и рассказывает о дяде, который живет с семьей в дом Лазарева, о самом Лазареве. Есть несколько слов и о Екатерине Тимофеевне.

"Катерина Тимофеевна, – пишет А.Корнилов в письме от 22 июля 1839 года, – всё также любезна и приветлива; дочь ее Танечка – премилый ребенок. Михаил Петрович чрезвычайно ласков, и его письмо доставило мне приятное знакомство в Севастополе".

"У Лазаревых гостила Анна Тимофеевна (родная сестра. – **А.Н.**); она очень переменялась, – пишет А.Корнилов в другом письме, – но жизнь у сестры принесет ей пользу. Все находят, что Екатерина Тимофеевна после замужества похорошела".

Удалось разыскать автограф письма Н.В.Кукольника к Е.Т.Лазаревой. Письмо действительно оказалось адресованным в г. Николаев. Датировано оно 24 ноября 1835 годом.

"Признаюсь, однако же, – пишет Н.В.Кукольник, – меня крайне огорчали затруднения, не допускавшие воспользоваться милостивым дозволением Вашего превосходительства – иногда беспокоить Вас моими письмами; – затруднения заключались в моей совестливости". Далее Кукольник рассказывает петербургские новости о живописи и музыке, рассказывает о написании драмы "Джулио Мости", которую посвятил ей "под псевдонимом Ленора". Пишет о своем положении среди коллег по перу ("избегаю общества сохудожников"). К письму прилагается "тетрадошка стихов "Зимнею ночью" Семенова и стихотворениями Бенедиктова" [24].

Второе письмо, о котором я уже вспоминал, написано Кукольником к Ф.Фан-дер-Флиту. Есть еще одно письмо, направленное в Рим А.Бакуниной [25]. Письмо датировано 14 апреля 1836 годом и содержит одну загадочную (по крайней мере, для меня) фразу: "Почтенное и любезнейшее семейство в Петербурге – семейство Флитов просит Т.Е. и Ан.Е. заменить на 5 или 6 месяцев. Они едут к Ек. Там, готовящейся стать матерью **еще одного** (выделено мной – А.Н.) прекрасного без сомнения существа". Вразумительного объяснения выделенных слов "еще одного" я не смог дать. Зато в письме 24 января 1836 года оказалась фраза, уточнившая родственные связи Екатерины Тимофеевны. Кукольник сообщает, что К.Брюллов написал "портрет капитан-лейтенанта Корнилова, двоюродного брата Ек. Т.". Следовательно адмирал Корнилов, герой Севастополя, погибший здесь в 1854 году, был двоюродным братом Екатерины Тимофеевны. Действительно в письмах В.А.Корнилова Ф.П.Корнилову есть упоминание о Кукольнике. Воспоминания чисто деловые. Касается "Художественной газеты", которую начал издавать Н.Кукольник [26].

На этом все мои поиски по Екатерине Тимофеевны закончилась.

Было выяснено также, что в эти годы у Кукольника были любовные отношения с другой девушкой, о которых я подробно расскажу дальше. Они, однако, проливают определенный свет и на интересующий нас вопрос.

В Н.В.Кукольника в юности была влюблена дочь художника, вице-президента Академии художеств Ф.Толстого. Но любовь не

сложилась. Почему? Объяснение дается в одном дошедших до нас стихотворений Н.В.Кукольника:

*"...иную чествует Мадонну
Богоотступная мечта".*

Но Н.О.Лернер, комментируя приведенные строки (см. с. 333–334), так интерпретирует поведение Н.В.Кукольника:

"У наивной девочки закружилась голова, и она беззаветно полюбила Кукольника. Но он не увлекся ею, да едва ли мог, холодный и рассудочный, искренне увлечься кем бы то ни было" [27].

Комментатору явно невдомек, что "холодный и рассудочный" Н.В.Кукольник переживал в это время большую душевную трагедию. Но Н.О.Лернер даже не принял во внимание и тот эпизод, который есть в самом тексте "Воспоминаний" (см. с. 268) и который отнюдь не свидетельствует о холодной рассудочности поэта:

Однажды "Нестор Васильевич Кукольник [...] вдруг, неизвестно почему и зачем, тихо, горько всхлипывая, начал ползать на коленях рядом с папенькой", который в это время стоял перед дочерью на коленях и умолял ее: "... я глубоко тебя уважаю, Маша, голубушка; не уходи от меня никогда! Я без тебя жить не могу..."

Н.В.Кукольник, видимо, не считал возможным посвящать 17-летнюю девушку в свои переживания (она, возможно, сама догадывалась о них), но то, что он причинил страдания влюбленной в него девушке, он понимал и пытался хоть как-то загладить свою вину.

Но отрицательное мнение о Н.В.Кукольнике как о поэте и о человеке сложилось прочно, и для подтверждения этого можно приводить еще много высказываний его современников. Так, например, А.И.Герцен в работе "О развитии революционных идей в России" [28] писал:

"В поэзии петербургской, или, еще лучше, в Василеостровской, в этих истерических образах, порожденных Кукольниками, Бенедиктовыми, Тимофеевыми и др., не было ничего жизненно-го, реального. Подобные цветы могли расцвести лишь у подножия императорского трона да под сенью Петропавловской крепости".

И ничего не меняет сноски автора, что "Васильевский остров – нечто вроде Латинского квартала, где живут главным образом литераторы и артисты, не известные в других частях города". Не будем касаться вопроса о степени известности перечисленных писателей, а вот жизненность "истеричных

образов" хорошо подтвердила драма самого А.Герцена, настойчиво пытавшегося проникнуть в существо взаимоотношений жены его Натальи Александровны с неким Георгом Гервегом. Но в свете рассматриваемой проблемы стоит подчеркнуть, что эти попытки не носили такого же уважительного и трогательного характера, как у Н.В.Кукольника, о котором Герцен судит так резко и безапелляционно. Нужно также отметить, что собственные переживания заставили, в конце концов, А.Герцена повторить вывод Н.Кукольника: "Можно беречь тайну, не вверяя ее никому, но только никому" [29].

И, наконец, уже совершенно бестактны воспоминания И.Панаева о Н.В.Кукольнике, которые постоянно цитируются и фактически положены в основу критического мнения о нем [30].

Полагаем, что выполненное нами исследование с полным основанием позволяет сделать вывод о том, что толчок для любовной лирики Н.В.Кукольника, глубоко личную, реальную основу для нее дал тот трагический по своей сути роман самого поэта, который он пронес через всю жизнь и который вынес на суд читателя отнюдь не ради того, чтобы просто заинтриговать окружающих. Лучшие лирические произведения Н.В.Кукольника, многие из которых посвящены Леноре, – это размышления о мучительном разладе идеала и реальной действительности в самом интимном и важном для человека – в сильных одухотворенных страстях. И самой яркой особенностью этих лирических размышлений является их романтический характер, выражающийся, прежде всего в повышенном внимании к внутреннему миру человека. И как итог этих размышлений эмоционально-напряженный вопрос поэта:

Неужели сам Бог определил
Быть миру и любви неразделимо?

3

Но на этом поиски нельзя было считать законченными, хотя достигнутые результаты можно было считать удовлетворительными. Стоит сказать несколько слов и о муже Екатерины Тимофеевны, адмирале Лазареве как о человеке.

В 1998 году издательство "Армада" (Москва) в проекте "Россия" серия "Русские полководцы" выпустило роман об адмирале Лазареве [31]. Здесь кратко изложена история женитьбы адми-

рала. А женой адмирала по роману и была та самая Е.Т.Фан-дер-Флит, с которой у Н.Кукольника и завязалась в 1834 году любовь.

Вот выдержка из одного письма М.Лазарева (в это время он жил в Николаеве и являлся командующим), датированного февралем 1835 года:

"Собираясь в Петербург, получил разрешение приехать на короткое время. Думаю выехать дня через четыре и постараюсь пробыть в дороге все праздники, чтобы избавиться в Петербурге от придворных хлопот, – я же еду за делами, а не гулять, у меня большие заботы насчет устройства нового в Севастополе Адмиралтейства, и потому, собрав все материалы, везу их с собой. Может быть, что царь одобрит мое предложение, и тогда Севастополь будет один из лучших портов в свете".

Дальнейшее изложение продолжим, цитируя И.Фирсова:

"Прошло два с небольшим месяца. Лазарев возвратился, и весь Николаев был взбудоражен. Приехал главный командир не один, а с... молодой женой".

Прервем ненадолго цитирование и приведем выдержку еще из одного письма М.Лазарева к другу А.Шестакову. Письмо написано в Твери, на обратном пути в Николаев. Вот что пишет М.Лазарев:

"Письмо твое последнее получил, хотя в Петербурге, но прошу извинить, что оттуда не отвечал. Занятия были гораздо важнейшие, и, как расскажу тебе, то верно не рассердишься. Я женился, любезный друг Алексей Антипович, на девице, дочери бывшего некогда морским Тимофея Ефремовича Фон дер Флита... Событие сие все еще кажется мне сном! Не прошло и двух месяцев, как прибыл в Петербург несчастным холостяком, нелюдимом, теперь возвращаюсь с любезною сердцу моему добренькою женкою! – скоро повернулся я и счастливо".

Продолжим цитирование И.Фирсова:

"Оказывается, по приезде в Петербург он <Лазарев> добился лично у Николая I денег, и все пошло своим чередом. Михаил Петрович навестил своих друзей, и его пригласили на бал к одной знатной особе, где и произошло то, о чем он меньше всего думал.

Во время танцев его познакомили с молоденькой девушкой, в которую он влюбился, как говорится, с первого взгляда. Катенька оказалась дочерью отставного моряка, скромно жившего на пенсию. Не мешкая, на следующее же утро Лазарев был у

него дома, объяснил отцу цель визита, просил руки дочери и ставил единственное условие – дать ответ не позднее следующего дня. Все свершилось быстро, "по-лазаревски", а уже через неделю с молодой женой он уехал в Николаев."

Основываясь на дате – февраль 1835 года, мы и считаем, что знакомство Е.Т.Фан-дер-Флит с Н.Кукольником произошло в 1834 году, скорее всего в начале года. Но что означает поступить: "по-лазаревски"? Внимательному читателю вопрос покажется совершенно странным и даже не совсем корректным. Я сам так думал, пока не поставил его и не попытался найти ответ. А ответ оказался интересным.

В 1996 году в Николаеве вышла книга "История Николаева" [32]. Здесь я нашел по интересующему меня вопросу следующее: *"До последнего времени советские и русские историки создают одностороннее представление о Лазареве, шлифуя и лакируя его, как монумент. Да, Лазарев был [...] моряк "до мозга костей". И далее следует "но" со ссылкой на воспоминания Д.Завалишина, сослуживца Лазарева. А здесь, между прочим, приводится и такая констатация: "Я пользовался таким уважением и таким расположением Лазарева, что для того, чтобы произнести тот справедливый приговор, которого он заслуживает, надо было глубоко проникнуться полным сознанием обязанности беспристрастия к истории."*

Лазарев был человек с неоспоримыми способностями и характером, но имел несчастье [...] воспитаться под влиянием Екатерининских нравов. Он был человек положительно безнравственный [...]. Даже честность его была условная, все человеческое достоинство, по его понятиям, заключалось только в том, чтобы быть отличным моряком. Невежество его по предметам общего образования было даже изумительное, он ничему не придавал значения вне своей специальности, да и в ней был знаток только практической части".

"Религия, по понятиям Лазарева, была только необходимое политическое орудие для невежественного народа, и он даже доказывал, что, кто хочет быть хорошим морским офицером и даже вообще военным человеком, тот не должен быть христианином, и что, наоборот, христианин не может быть хорошим офицером."

Он предавался разврату всякого рода, был жесток по системе и с деспотическими привычками, поэтому любил льсте-

цов, имел наушников и фаворитов, но был нетерпим к открытым заявлениям..."

Мы не собираемся здесь перечислять все, что приводит Д.Завалишин в подтверждение сказанному. Напомним, что М.Лазареву в описываемое нами время было 46 лет, а Н.Кукольнику – 25. Поэтому и отношение их к возникшей любовной коллизии не могло быть адекватным. И если даже Д.Завалишин в чем-то и преувеличивал, то М.Лазарев был опытен и не так наивен, как Н.Кукольник. О Лазареве ходили разные слухи. Утверждали, что в молодости он без ума был влюблен, но его отвергли. Говорили, что в него одно время была влюблена фрейлина царицы, но он отверг ее. О Н.Кукольнике тоже говорили всякое, учитывая, что в 1834–35 годах его имя было у всех на устах. Но вот что я нашел в дневнике Кукольника за 1834 год:

"Больно пылкому сердцу начинать кровавые ноты любовного концерта; но еще больнее не найти слушателей и на первых нотах. Остановив жаркую игру, встретить досадными слезами ни презрение, ни злобу и ненависть, а холодное равнодушие.

Послушайте! Ради бога, послушайте! Я слил мое сердце, ум, познание, надежды, желания в очаровательное созвучие. Послушайте! Если внутренность Ваша уже покрывается морозным инеем бесстрашного и бессмысленного света – я согрею Вас, выгоню мороз..." [33].

Увы! Не согрел, не выгнал.

25 ноября 1835 года он пишет письмо Е.Т.Лазаревой. Из письма видно, что Екатерина Тимофеевна позволила Н.Кукольнику иногда писать ей. Но о чем писать, он и сам не знает. Письмо переполнено различными рассуждениями. Среди них есть и такая констатация:

"Я почти схимник, несмотря на непрерывные выезды; не только не ищущу, но избегаю общество сохудожников. Говорят, я делаю дурно, но Вы меня, верно, оправдываете; я не хочу потерять независимость мышления в паутине мельчайших предрассудков, правил, причуд, которыми себя опутывают художники".

Что было дальше, судить трудно. Очевидно только одно, что Н.Кукольник серьезно страдает. В том же 1839 году написано стихотворение, которое даже не включено в прижизненную библиографию произведений Н.Кукольника. Его мне сообщил И.Черный:

Прошла любовь, стихотворенья
Гремят, как клир о мертвецах,
И в звучных улеглись стихах
Души бывалые волненья.
Не так ли волны-берега,
Беснуясь, режут грудью склянной:
Придет мороз – и в глыбе льдяной
Застынет буйная волна?

Приводимые факты, стихотворение и дневниковая запись (19 декабря 1839 г.) позволяют определенно ответить, что речь в посмертном стихотворении идет не о Екатерине Тимофеевне, а о другой женщине. Любовь к Е.Фан-дер-Флит окончилась неудачно. А к 1839 году все это уже осталось в прошлом, хотя наиболее запавшее в душу чувство тревожит.

4

1–2 ноября 1995 г. по приглашению Российского Черноморского флота делегация городской Думы г. Таганрога находилась в Севастополе. До этого в Севастополе я никогда не бывал, и поездка для меня была полезна хотя бы тем, что в своих поисках по Кукольникову я неоднократно встречал упоминания о Севастополе. А если учесть, что Екатерина Тимофеевна Фан-дер-Флит, жена адмирала М.П.Лазарева, в 1835–1851 годах жила в этих краях, мой интерес можно понять.

Ничего конкретного, к сожалению, по интересующему меня вопросу я, конечно, в Севастополе не нашел. Но фактически каждое место, которое я посетил здесь (и библиотека, и Графская пристань, и Владимирский собор и др.), каждый раз напоминали мне об этой женщине и о ее муже, трудами которого все это было создано на благо Отечества.

Начну с Владимирского собора. Собор этот заложен адмиралом Лазаревым. Здесь находится усыпальница четырех адмиралов: М.П.Лазарева (1788–1851), В.П.Корнилова (1806–1854), В.И.Истомина (1809–1855) и П.С.Нахимова (1802–1855). Как нам сказали, мы первые, кому предоставили возможность быть здесь после реставрации.

Большой напольный черный мраморный крест увековечивает погребенных здесь адмиралов. Вершина креста – адмирал Лазарев, две стороны перекладины – адмиралы Корнилов и

Истомин, а основание креста – адмирал Нахимов. Усыпальница была построена для погребения адмирала Лазарева.

Здесь уместно отметить, что свое место рядом с Лазаревым Нахимов уступил Истомину и обратился к Екатерине Тимофеевне с письмом, где, в частности говорил:

"Лучшая надежда, о которой я со смерти адмирала мечтал, – последнее место в склепе подле драгоценного мне гроба я уступил Владимиру Ивановичу Истомину! Нежная отеческая привязанность к нему покойного адмирала и доверенность Владимира Алексеевича, и, наконец, поведение его, достойнейшего наставника и руководителя, решили меня на эту жертву. Впрочем, надежда меня не покидает принадлежать этой возвышенной благородной семье; друзья – сослуживцы, в случае моей смерти, конечно, не откажутся положить меня в могилу, которую расположение их найдет средство сблизить с останками Образователя нашего сословия" [35].

Собор был еще в стадии строительства, но, отдавая дань адмиралу, город решил похоронить Лазарева именно здесь. Хоронил весь Севастополь, весь Черноморский флот. Траурный кортеж шел от колоннады Графской пристани. Гроб несли только адмиралы. За ними шли супруга и члены семейства.

Это были первые сведения, которые я нашел о Екатерине Тимофеевне в Севастополе. Сведения, скажем, печальные. Более того, когда я беседовал в музее ЧФ и спрашивал о Екатерине Тимофеевне, то мне напомнили высказанную когда-то В.Корниловым мысль, что моряк должен отдавать себя полностью только морю, а не женщине. Да и П.Нахимов всегда восставал против того, чтобы молодые офицеры женились. "Женатый офицер – не служака", – говорил адмирал.

В воспоминаниях Ухтомского, опубликованных в "Русском архиве" в 1881 году, рассказывается, что когда Корнилов был смертельно ранен, то, умирая, он шептал: "Михаил Петрович! Я иду к тебе". Воля умирающего была выполнена. А когда погиб Истомин, принимавший участие в погребальной процессии, П.Нахимов сказал, что он хотел бы быть похороненным рядом с Лазаревым, но уступает место другу, а себя просит похоронить у их ног.

Эта просьба тоже была выполнена. Экскурсовод рассказывал, что когда хоронили Нахимова, скорбели "не только русский флот, не только Россия. Враг счел за честь отдать дань памяти этому человеку". Военные действия на время похорон были

полностью прекращены. Тишина воцарилась в осажденном Севастополе. Необычная тишина.

Не знаю, была ли Екатерина Тимофеевна на этих похоронах. Но в Морской библиотеке библиограф мне подсказал, что письмо П.Нахимова к Екатерине Тимофеевне было напечатано еще в 1880-х годах. Я писал, что нашел это письмо, но ясно, что написано оно было им незадолго до гибели.

С годами возникла легенда, что прикоснувшийся к усыпальнице адмирала Лазарева будет благословен на добрые дела, и удача в них будет ему сопутствовать. Склонив голову перед памятью погребенных, я вместе с коллегами исполнил этот ритуал.

Здесь же рядом, как удалось узнать, погребены: контр-адмирал Павел Александрович Перелешин, бывший в 1865–1866 годах таганрогским градоначальником, и адмирал Иван Алексеевич Шестаков, таганрогский градоначальник 1866–1868 годов. Судя по самому месту погребения, Перелешину и Шестакову в Севастополе отданы были достаточно большие почести, в отличие, скажем, от Таганрога, где об этих градоначальниках вспоминают редко.

Если говорить о других местах, где сохранилась память о семье Лазарева, то, прежде всего надо упомянуть два дома. Первый – это дом на ул. Суворова, где установлена мемориальная доска. Второй дом – это дача в Фаоленте. По недавно найденным планировочным чертежам сейчас идет идентификация здания. Попасть туда не представилось возможным. Мы также нашли обелиск Лазарева, установленный на Большой Морской улице правительственной делегацией Татарстана. А вот памятник адмиралу Лазареву, на открытии которого, надо полагать, члены его семьи были, найти не представилось возможным. Позднее в местной газете "Флаг Родины" я прочел: у Лазарева было несколько потомков – А.М.Лазарев (1964 г.), В.В.Лазарева (Шупинская) (1981 г.) и О.В.Волков (1991, 1993 гг.). Из них сегодня в живых, кажется, никого нет. Правда, в статье Е.Веникеева, опубликованной в местной газете, нашлась одна маленькая деталь. В Галаце перевозка праха Лазарева организована на небольшом пароходике "Силач", который буксировал два катера.

Гроб, покрытый адмиральским флагом, был установлен на первом катере. Второй катер буксировался следом. На нем были только две одинокие хрупкие женские фигурки – жена и дочь Татьяна [36]. Так и осталась почему-то в моем сознании жена

адмирала как просто хрупкая одинокая фигурка во всей многообразной, сложной и напряженной жизни этого прославленного человека. И хотя современники свидетельствовали о ее "нежном влиянии на адмирала", все же в трехтомнике документов (письма, донесения, приказы и т.п.) как я мог убедиться, места для жены не нашлось. Даже те части писем, где адмирал обращался к жене, говорил с ней, в издании были исключены. Ни семейных фотографий, ни упоминания о семье. Ничего.

Вот, например, письмо М.Лазарева к А.А.Шестакову. Речь идет о строительстве Адмиралтейства в Севастополе. Письмо датировано ноябрем 1835 года. После слов "Преданный твой друг" имеется сноска, что приписка, адресованная жене, убрана. Вот письмо к Ф.Т.Фан-дер-Флиту (брату жены) от 17 декабря 1848 года. И тут та же история. Здесь опущен конец письма со сведениями личного характера. И подобных удалений только в одном третьем томе я насчитал семь. Если, конечно, не считать, что наличие приписок может свидетельствовать, что жена в это время, когда адмирал находился в Николаеве или Севастополе, была в Петербурге [37].

Также убраны "несколько слов" о Екатерине Тимофеевне из письма П.Нахимова. Редакция журнала, опубликовавшего это письмо пишет, что сделала она это потому, что они "относятся единственно до семейства Екатерины Тимофеевны".

Оценивая результаты моих поисков, отмечу, что искал я одно, а фактически нашел другое. То ли мало было у меня времени, и я не смог ничего найти, то ли действительно не прав был И.Кант, утверждавший, что "в брачной жизни супруги должны образовать как бы одну нравственную личность, движимую и управляемую рассудком мужа и, вкусом жены", а правы были злые языки, сравнивающие Михаила Петровича с Мазепой, а его супругу с Марией? Кто знает?

У моряков свои обычаи. Говорят, третий тост они всегда пьют "За женщин!". При этом действует особое правило: "Мужчины пьют стоя, а женщины – до дна!". Не знаю, так ли на самом деле, но думаю, что та, одинокая хрупкая женская фигурка, так "нежно влиявшая" на своего строгого к подчиненным мужа при его жизни и сопровождавшая его, покрытого адмиральским флагом, в последнем плавании, которое каждому еще предстоит совершить, и из которого не возвращаются, выпила свою чашу до дна. Даже в указателе имен в уже упоминавшемся трехтомнике

"М.И.Лазарев" имя ее дано как "Елизавета Тимофеевна", в то время как на самом деле она носила "царское имя" Екатерина. Именно такую метафору мы нашли недавно в одном из неопубликованных стихотворений Н.Кукольника.

Но, видимо, Н.Кукольник преувеличивал. Все же по морским правилам, женщины воистину всегда "пьют до дна". И это, наверное, труднее, чем просто пить стоя, даже если имя у тебя царское.

Общался ли Н.Кукольник с Екатериной Тимофеевной после ее замужества? Определенно ответить на этот вопрос пока не можем. Однако все говорит за то, что да. Наши поиски в Севастополе подтвердили, что много времени она проводила в Петербурге. С братом ее, членом Государственного Совета Федором Тимофеевичем Фан-дер-Флитом Н.Кукольник был в добрых отношениях. И, наконец, в тех материалах, что недавно я получил из РГАЛИ есть одно неопубликованное стихотворение, Оно без названия. Вот его первые строки:

Ликуй, пей счастье полной чашей
Святая Русь, родной наш край.
День ангела царицы нашей
Двойною радостью встречай [38].

О какой царице идет речь. О Екатерине? Екатерина Тимофеевне родилась 24 февраля 1812 года. День ангела Екатерины (греч. – всегда чистая) – 24 ноября (ст. стиль). Но почему Святая Русь ликовать должна и радость эта "двойная"? Оказывается, "всевышний князя даровал. То внук царя, то внук царицы". Выходит, не о Екатерине II идет речь. Речь идет о конкретном лице, современнице Н.Кукольника, у которой в день ангела родился внук.

В автографе стихотворения одно четверостишие зачеркнуто, но его можно прочесть. Вот что там написано:

"Расти Владимир и мужайся,
В отца будь сердцем и душой!
Как дед делами украшайся,
Будь чист, как ангел твой святой" [39].

Опять информация к размышлению. Если мои предположения верны и речь идет о Екатерине Тимофеевне, то, подчерки-

вая ее "святость", Н.Кукольник говорит о деде родившегося. Дед этот "делами украшен". Заслуги адмирала М.П.Лазарева перед Россией бесспорны.

Примечания

1. Золотусский И.П. Гоголь. – М., 1979.
2. Киселев-Сергенин В.С. Комментарий // Поэты 1820–1830 годов. – М., 1978.
3. Лернер Н.О. Предисловие к неосуществленному изданию 1930 г. "Воспоминаний" М.Ф.Каменской // В кн.: М.Каменская. Воспоминания. – М., 1991. – С. 333–334.
4. Черный И.В. Драматургия Н.В.Кукольника. – Харьков: Майдан, 1997. – С. 35.
5. Леноре Кукольник посвятил драму "Джулио Мости. Стихотворения – посвящение так и названы "Посвящение Леноре" и "Ленора". Кроме того, у него есть цикл "Из записок влюбленного", стихотворения "К Леноре", и "Леноре", а также много стихов, называемых "К П...", "Просьба поэта", "Охлаждение". Общее количество подобных стихотворений, которые я условно выделил в цикл "К Леноре" составляет 16.
6. Лотман Ю.М. Карамзин. – М.: Молодая гвардия, 1998. – С. 298.
7. Поэты 1820–1830 годов. – М., 1978.
8. В настоящее время это письмо находится в отделе рукописей ИРЛИ, ф. 371, ед. хр. 103.
9. Летопись жизни и творчества М.И.Глинки / Сост. А.Орлова. – Л.: Музыка, 1978. – Ч. I. – С. 88. Позже я все-таки побывал в Пушкинском доме и познакомился с письмом.
10. ОР ИРЛИ, ф. 371, ед. хр. 100.
11. А.Виельгорский – Н.Гоголю. Письмо из Парижа от 12 ноября 1844 // Переписка Н.В.Гоголя: В 2 т. – Т. 2. – С. 208–210.
12. Словарь "Гранат" (седьмое издание). – Т. XXVI. – С.154.
13. Панаев И.И. Литературные воспоминания. – М.: Правда, 1988. – С. 67.
14. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. – М.: Мысль, 1978.
15. Дневник Жиркевича. (Выписка и комментариев к ней И.А.Пузыревского). Получено от внучки Жиркевича.
16. Веникеев // "Флаг Родины" (Севастополь). – 1992. – 8–9 апреля.
17. Петербургский некрополь: В 4 т. – Т. 2. – СПб., 1912.
- 16 Лазарев М. Письма: В 3 т. – Т. 3. – М.: Воениздат, 1961.
19. Кукольник Н. К Леноре // Сын Отечества. – 1837. – Ч. 183, отд. 1, отдел 1. – С. 3.
20. Лафон К. Ролла во Флоренции. Драма в одном акте, в прозе // Художественная газета, 1838. Библиотека литературно-художественных статей. – С. 1–32.

21. Из этого так и не оконченного романа сегодня остался только романс Глинки на слова Кукольника "Где она, и кто она" (авторское название "К Молли").
22. П.Б.Кукольник // Нива. – №24. – С. 433–434. В этом же журнале помещена и статья П.Быкова Н.В.Кукольник.
23. Киселев-Сергенин. Комментарий // Поэты 1820–1830 годов. – М., 1978.
23. Там же.
24. ИРЛИ, ф. 371, ед. хр.103.
25. ИРЛИ, ф. 371, ед. хр. 103 лл. 1–2.
26. В.А.Корнилов. Переписка с Ф.П.Корниловым и А.А.Корниловым // Русская Старина. – 1901. – Февраль. – С. 213–214.
27. Лернер Н.О. Предисловие к неосуществленному изданию 1939 г. // М.Каменская. Воспоминания. – М., 1991. – С. 333–334.
28. Герцен А.И. Собрание сочинений: В 8 т. – М.: Правда, 1975. – Т. 3. – С. 439.
29. Герцен А.И. Указ. собр. соч. – Т. 6. – С. 247.
30. Панаев И.И. Литературные воспоминания. – М., 1988. – С. 135–137.
31. Фирсов И. "И Антарктида и Наварин". – М.: Армада, 1998. – Приводимые ниже письма Лазарева цитируются по этому изданию. Изложенная Фирсовым в романе история женитьбы адмирала Лазарева совпадает с тем, что написано Б.Островским в его книге "Лазарев", (ЖЗЛ). – М., 1966. – С. 160–169. Конечно, ни Фирсов, ни Островский о Кукольнике и не вспоминают.
32. Крючков Ю.С. История Николаева. Николаев М.П. "Возможности Киммерии", 1996. – С. 80–91. Приводимые ниже выдержки из воспоминаний Завалишина даны по этой книге.
33. ИРЛИ, ф. 371, №74, л. 14.
34. К-а Элегия // Новогодник. – СПб. – 1839. – С. 334.
35. Нахимов П.А. – Лазаревой Е.Т. // Русский Архив. – 1868. – №3. – С. 410.
36. Венিকেев // Флаг Родины (Севастополь). – 1992. – 8–9 апреля.
37. М.П.Лазарев. Письма: В 3 т. – М.: Воениздат, 1952–1961
38. Кукольник Н. Стихотворения. – Таганрог: Изд. ТГПУ, 1999. – С. 110.
39. Там же.

**Історико-культурні та літературні передумови
становлення національного канону
в американській культурі ХІХ ст.**

Проблема формування національного канону не належала до умоглядних, поставши з усією складністю і нагальністю в процесі утвердження США як незалежної держави та формування нації, що потребувала власної культури.

1787 року Н.Вебстер закликав до створення такої літератури, споживач якої мимоволі ставав би репродуктором закладеної в нього національної ментальності і пам'яті: "Заледве розтуливши вуста, він повинен проказувати історію своєї країни; він повинен, затинаючись, співати осанну свободі і тим славетним героям та діянням, які привели до революції заради неї" [Цит. за: 1, с. 18]. Література, на його думку, мала бути компендіумом історії революції, хвалебним гімном її учасникам, засобом виховання патріотичних почуттів. Громадянська і просвітницька функції літератури проголошувались у якості головних: "вільний уряд може існувати тільки при рівному для всіх доступі до літератури"; "наших людей треба навчити, що вони належать не собі, але є приналежністю та власністю громади" [Цит. за: 2, с. 72, с. 73].

Остання теза цілковито співпадала з проклямованим пуританами постулатом, що благо кожного важливе лише як складова загального успіху громади. Те, що сьогодні називається протестантською трудовою етикою, було сформульовано пуританами відповідно до вимог біблійного Письма. Йшлося, перш за все, про абсолютну взаємодовіру й порядність, чесність і добросовісність у праці та ділових стосунках, що недвозначно зафіксував біблійний афоризм: "The Lord abhors dishonest scales, but accurate weights are his delight" (Prov. 11:1).

3-поміж інших протестантів американських пуритан вирізняла концепція обраності тих небагатьох, хто буде спасений у час Страшного Суду, що означало неможливість зміни власної долі. Як доречно сказав пуританин і просвітник Б.Франклін: "Deserving has nothing to do with this", тобто заслужив чи не заслужив, про це взагалі не йдеться – є визначеність індивідуальної долі. За пуританами і Б.Франкліном, змінити можна було, засобами навчання і освіти, образ думання, соціальний статус і в такий спосіб

зорієнтувати окрему людину на служіння громаді, успіху якої вона могла прислужитись.

Ця ідея закладалась уже "Новоанглійською абеткою" (The New England Primer, 1803), віршики з якої – "Життя твоє покращити ця книжечка призначена" та "Без книжки моєї, що маю робити?" – стали "визнаним гімном Америки першої половини XIX ст." [3, с. 9]. Щонайменше "п'ять поколінь американців учились читати за цією "Абеткою", засвоюючи разом з іконографією і правописом утілені в них християнсько-пуританські цінності" [3, с. 16]. Абетка була тією технологією, за допомогою якої пуританська культура спілкувалася з наступними поколіннями і, розчинившись у якій, символічно формувала їх. Перший віршик, яким відкривалася "Абетка", асоціював літеру "А" не зі звичним сьогодні "яблуком" ("А" is for an apple), але з Адамом та його гріхопадінням: "In Adam's fall/ We sinned all", витворюючи виразний мнемонічний ланцюжок: перша людина – перший гріх – перша літера алфавіту. Навряд чи можна виразніше втілити доктрину первородного гріха, беручи до уваги репродуктивність, повторюваність, що є іманентною характеристикою вивчення алфавіту як системи. За Я.А.Коменським, знання алфавіту передре знанням про світ, тож свідомі цього "батьки-засновники" бачили в літературі "засіб ширшого розповсюдження знань з метою формування здатної засвоювати знання громади, раціонально мислячої, спроможної керувати і готовою бути керованою" [Цит. за: 1, с. 28].

На початок XIX ст. читання книг стало настільки звичним фактом життя американського суспільства, що популярна поетка того часу Л.Сігурні назвала це "однією з перших необхідностей життя" [4, с. 39]. Втім уже існуючий книжковий ринок був заповнений переважно британською продукцією, яка не відповідала завданню конституювання принципово "нового читацького світу" (Н.Вебстер).

Спорадичні заклики до створення національної літератури набули більш енергійного і масового характеру в 1830–1840-і роки. Цьому сприяли як політичні причини (перемога над Британією у війні 1812–1814 рр., у результаті чого підкреслене протистояння метрополії стало майже синонімом національного), так і світоглядно-естетичні, пов'язані, перш за все, з розповсюдженням романтичної поетики та характерним для неї новим розумінням нації і народу як суб'єкта історії.

"Деанглізація" з 1830-х рр. стала одним із визначальних векторів діалогу американських романтиків з метропольною культурою. Проголошена Емерсоном "Довіра до себе" спонукала "звільнитись від тиранії" "генія старого світу" [5, с. 70], відмовитись від приаманних англійській літературі традицій, стереотипів і образів. В.К.Браєнт суворо виказував брату, який, мешкаючи в Іллінойсі, написав вірша про жайворонка: "Чи бачив ти колись цього птаха? Дозволь порадити тобі брати образи зі світу, який тебе оточує... Жайворон – англійська пташка, і американець, який не бував у Європі, не має права захоплюватись нею" [Цит. за: 6, с. 87].

Британські моделі і теми, "обмежені світським пліткуванням та змертвілими витребеньками Старого Світу", мали відступити перед "величним спокоєм американської Природи" [7, с. 3]. Літератори з різних регіонів Америки були однак у розумінні необхідності формування літератури незалежної та самодостатньої, що ґрунтувалася б на "явищах, ситуаціях, місцях і особистостях, які можна знайти в нашому чудовому рідному краї" [Цит. за: 7, с. 4]. За такої громадської атмосфери загальний ентузіазм викликала виголошена Емерсоном 1837 р. лекція "Американський учений", що закликала до пробудження "лінивого розуму" і створення літератури, в якій би "дух Нового Світу" отримав адекватне втілення. Емерсон був переконаний, що його нація і його доба знайдуть "власну міфологію, символи та релігію" [8, т. I, с. 74].

Ці публічні заяви не заважали встановленню та підтриманню інтенсивних особистих контактів американських і англійських діячів культури. Можна навіть говорити про традиційність такої ситуації в культурному житті обох країн. Починаючи з Б.Франкліна, який зізнавався, що на стиль його письма вплинули Біблія і англійське просвітництво, за три роки до революції називав британську імперію "найвеличнішою політичною структурою, яку створило людство", твердив, що "слава Англії буде і славою Америки", а підписання Декларації про незалежність пережив як особисту трагедію, і закінчуючи Т.С.Еліотом чи Е.Паундом, які все життя розривали пута-кайдани-традиції, що власне були, за термінологією метафізичних поетів, "гумором" їх поетичної тілесності.

У 1840–1860-і рр. сформувалися ті потужні і плідні зв'язки, яким Дж.Сантаяна пізніше дав назву "Genteel Tradition", а, за більш широко вживаною істориками літератури термінологією Д.Холла, – це "вікторіанські зв'язки" (The Victorian connections), до чого ми ще повернемося.

Наголошуючи на принциповій для нього відмінності у світобаченні Старого і Нового Світу, Емерсон стояв на інших, якщо порівняти з Дж.Ловеллом та Г.Лонгфелло, позиціях. Останні вважали американську культуру одним із дериватів світової, а збереження англійської традиції трактували як необхідну передумову неперервності натхнення і наснаги національної літератури. Зокрема, Ловелл так писав Емерсону про Емерсона 22.05.1854: "Я думаю, що Емерсон йде назустріч смакам натовпу, коли говорить про американську літературу. Я не вважаю це правильним. Уявіть собі сучасну французьку реакцію на Чосера, і ви зрозумієте, що я маю на увазі. Француз напевне скаже: "Коли вже ці англійці матимуть власну літературу?" От і вся проблема" [9, с. 54].

Менше ніж через рік після виголошення "Американського ученого", виступаючи у Дартмуті на зібранні місцевих літературних асоціацій з лекцією "Літературна етика", Емерсон заявив про розчарування Європи тим, що встановлення республіки не привело до створення американського мистецтва, адже чекалось, що звільнення від феодальних пут матиме природним наслідком появу титанів думки і творчості. Емерсон порівняв стан сучасного національного мистецтва з "вазою, бездоганна форма якої допоки нічим не наповнена", і закликав шукати натхнення в оточуючому: "Тепер, коли ми тут, ми дамо наше власне пояснення всім речам, і наші власні речі будуть пояснені... Не вірте минулому. Я сьогодні даю вам весь світ недоторканим" [8, т. I, с. 153]. 1847 року в *Massachusetts Quarterly Review* Емерсон писав: "На сьогодні те, що в кожній книзі говориться про цілі і геній Америки, безплідне та негеніальне... Де велике дихання Нового Світу, голос аборигенних націй, що відкривають нові ери гімнами піднесеної бадьорості?" [8, т. II, с. 397]. Зауважимо, що його заклик створити "пісню", яка промовляла б до американських сердець, навряд чи мав політичне підґрунтя: американське національне почуття, на думку Емерсона, було необхідним і важливим для підтримання віри в себе, своє сучасне і майбутнє. Він знав, що національну літературу силоміць не формують, вона народжується часом та великим національним почуттям: "Література не є приватною справою однієї людини, але всього суспільства в процесі його змушнення..." [8, т. XII, с. 260].

Емерсону суперечили ті, хто бачив національну літературу оригінальним продовженням європейського минулого, з якого "виросте велика американська література, перевершивши Валь-

тера Скотта". "Для цього, – зауважив 1841 р. Дж.М.Вортон, – романтичну історію індіанських племен і натхненну боротьбу пуритан необхідно поєднати з зображенням величної краси американської природи" [Цит. за: 7, с. 16]. Р.Грісволд у передмові до антології "Поети і поезія Америки" теж говорив про необхідність включення національної тематики, зокрема індіанської історії та національного природного ландшафту, до широкого простору трансатлантичної літератури [10, с. 7].

Можливо, такі заклики певним чином інспірували мультикультурне підґрунтя "Пісні про Гайавату" Лонгфелло і ту велику кількість забутих сьогодні псевдоіндіанських епосів, що з'явилися у 1840–1850-і роки.

Поступово в американському соціумі формувалася думка про необхідність відображення в національній літературі, перш за все, розмаїття расових, національних, соціальних та культурних ідентичностей на фоні не менш різноманітної природи, власне, мовилось про нативізм і регіоналізм. Оглядачу The Knickerbocker, який 1838 р. писав: "Ми маємо благородні ріки, віковічні ліси, дивовижні гори, сповнені натхненних асоціацій пори року" [Цит. за: 7, с. 11], через десять років (1847) суголосив Н.Портер, президент коледжу в Йелі: "Америка є конфедерацією виразно різних національних звичаїв, тож і слід змальовувати саме цю регіональну розмаїтість" [Цит. за: 7, с. 118]. Так прибирала помітних обрисів категорія національного, необхідним сегментом якої бачилось відображення регіонального колориту.

У той же час, на погляд Ф.Купера, "єдиною особливістю, на яку варто чекати від американської літератури, є висловлення чітких політичних позицій". Цю думку він висловив у XXIII листі з епістолярної збірки "Погляди американців" після тези, що, оскільки американська і англійська літератури мають багато подібного та спільного у смаках та формах, то і створюватись вони повинні за тотожними моделями і зразками [11, с. 101]. Тому для нього національне марковалось як демократичне і республіканське, як наслідок наріжних державницьких та суспільних принципів.

"Життєво необхідним кредо американської національної літератури має бути демократія", – писав редактор створеного наприкінці 1830-х рр. The Democratic Review [Цит. за: 6, с. 118]. Це видання вело послідовну боротьбу за ревізію європейської історії крізь призму американської демократії. В 1840-і рр., коли редактором став Т.Кеттел, у статті "Велика нація майбутнього" за

старою пуританською традицією ідея демократії вже в новий період національної історії була поєднана з концепцією божественного призначення країни: "Америці визначено провидінням продемонструвати людству бездоганність Вищої Мудрості" [Цит. за: 7, с. 16].

Подібні думки на сторінках періодики висловлювали К.Метьюз та В.Г.Сіммс. Виступаючи 1845 р. в університеті Нью-Йорку з лекцією "Вітчизняні письменники, вітчизняна література і вітчизняна критика", К.Метьюз зауважив, що справжній американізм у літературі має бути інстинктом, сформованим спільним із нацією життям, відчуттям дому, наснаженим землею та духом народу. Погляди К.Метьюза трактувалися сучасниками як свідчення його республіканських позицій, про що, зокрема, згадує Е.А.По в "Огляді нових книг. Exordium".

В.Г.Сіммс, переймаючись тим, що сучасні європейські впливи можуть виявитись достатньо потужними, "щоби денаціоналізувати американське мислення", а за тим прихилити до чужих країні ідей, закликав американських літераторів "зануритись у життя і писати не стільки для, скільки з американського народу (not so much for as from the American people), зробити американців живими людьми – наділити їх життям та ім'ям – зберегти їх для історії назавжди" [12, с. 12–13]. Переконалий, що американський народ обдарований особливою здатністю, "абсолютно необхідною, щоб заявити про себе у тій формі, яку він обере сам", Сіммс перераховує впливи, які сформували американськість: це "явища природи, по-дружньому знайомі з дитинства", "потреби суспільства, його традиції та його історія" [12, с. 41]. Сіммс прогнозував і майбутню потужну енергетику американської літератури, що мала стати результатом взаємодії різних рас і наслідком свободи, забезпеченої демократичною державністю: "Ми не можемо сказати напевно, що характеризує національного письменника, але знаємо точно, що якщо він прагне достойно зобразити народ, то повинен взяти за провідну ідею визнання енергійної і несхибною порядності цих людей..." [12, с. 7].

Для інтелектуалів 1840–1850-х рр. безсумнівною була естетична значимість самої природи Америки, її державницьких інституцій та її народу: "Америка – це суцільна поезія". Ці слова, як заклинання, повторювали і забуті сьогодні літературні критики, і визнані метри американської літератури XIX ст. – Емерсон, Лонгфелло, Вітмен. Оглядач *The Democratic Review* настійливо підкреслював існування природного зв'язку між республіканізмом

і поезією: "Розквіт демократії та літератури взаємопов'язані, оскільки обидві плекають почуття самодостатності людини і необхідну для цього силу волі...", тому народжені новою літературою "під сонцем свободи пісні будуть піснями не завойовників, але миротворців" [Цит. за: 6, с.118].

Е.Віппл, можливо, один із найбільш авторитетних літературних критиків 1840-х рр., у серії нарисів, надрукованих у *The North American Review* (1844–1847), досить чітко визначив риси, що мають характеризувати національну літературу. Це, перш за все, нативізм: "ми не потребуємо відлуння Німеччини чи Британії, наш голос має бути суто американським і за тональністю, і за темою", і, по-друге, демократизм, потрактований як синонім патріотичного почуття: "Ми потребуємо поезії, що промовлятиме до нашого народу ясно і голосно; поезії, що посилить нашу любов до рідної землі, представивши облагороджений пейзаж у піднесено інтелектуальних образах; поезії, що надасть видимих форм і життя абстрактним ідеям нашої, зафіксованої на письмі конституції; що надасть доброчесності всю силу принциповості і всю енергію пристрасті; що вивільниться з-під влади поетичних і безглузких гіпербол і передасть красу та велич речей, гідних самопожертви; ... що говоритиме піднесеною мовою мужчин до нації мужчин" [Цит. за: 6, с. 36–39].

Патетика, якої вимагав від національної літератури Е.Віппл, була органічним наслідком бажання адекватного стилістичного втілення Америки як обітованої землі, а демократії як абсолютної, ідеальної, християнської форми врядування. Для діячів культури середини XIX ст., не кажучи вже про їхніх попередників, було безперечним і очевидним, що унікальна американська література має характеризуватись виразними християнсько-пуританськими рисами, оприявленними у морально-етичних принципах та ідеях, візуалізованих поетикою Святого Письма. Акцентований інтенсивний релігійний та етичний сегмент американської літератури розумівся її творцями як виразна національна риса, що відчувалось і по той бік океану. Англійський коментатор видрукованої в Лондоні 1835 р. збірки "Колумбійський бард: Вибрана американська поезія" уїдливо писав у передмові: "Після ретельного вивчення досить великої частини існуючої сьогодні американської поезії, видавець щасливий констатувати, що вона має лишень одну характеристику, що, як він вважає, є особливістю поетичної літератури Нового Світу... це найчистіший моральний характер, а також

підкреслене повторами усвідомлення долученості до божественних одкровенень і Господнього керування життям" [Цит. за: 7, с. 38].

"Християнськість" національної літератури була предметом особливого піклування її творців. Л.Бекон бачив у християнстві силу, що контролює і спрямовує літературну діяльність, а Н.Портер був переконаний, що національне забарвлення американської літератури має бути християнським і акцентовано пуританським, оскільки Америку створили релігійні люди, які залишили нащадкам недвозначний заповіт, яких засад триматися [Див.: 3, с. 34–36].

Розуміння значимості пуританської спадщини для формування національної свідомості і національної літератури стало об'єднуючим націю фактором, "тією національною піснею, через яку народ усвідомив себе єдиним тілом" [10, с. 63]. Як категорично резюмував критик з *The Democratic Review*, "щоб наші читачі не втратили любов до свободи, наші письменники повинні сприяти формуванню і зміцненню християнського характеру, бо найщиріший християнин має бути найкращим демократом" [Цит. за: 3, с. 200]. Зрозуміло, що не йшлося про надання світській літературі релігійного характеру, хоч релігійні мотиви і стилістика вплітались у тканину художнього; увага була звернена на визначення тих складових американської спадщини, тих традицій і засад, що мали конституювати майбутнє за посередництва національної літератури.

У цьому суголоссі промов і декларацій про незалежність та унікальність національної літератури дисонансно, на перший погляд, пролунала заувага Г.Мелвілла про творчість Н.Готорна, в якому він вбачав письменника, достойного порівняння з Шекспіром. Схвальна рецензія Мелвілла на збірку оповідань Готорна "Моховиння старої садиби" з'явилася через чотири роки після її публікації, в 1846. Високо оцінивши твори останнього, Мелвілл водночас зауважив невдатність намагань американських літераторів "внести республіканську прогресивність у літературу, як, до слова, і в життя". За приклад гідний наслідування він обирає Шекспіра, на якого пропонує подивлятися народженням на берегах Огайо. Шекспір для Мелвілла, як і для Емерсона ("Шекспір – геній одкровення"), Торо ("Шекспір – завжди Шекспір, чи то вдома, чи то закордоном"), Вітмена або Дікінсон є беззаперечною канонічною фігурою. Втім, визнаючи авторитет Шекспіра, Мелвілл був переконаний, що Америка потребує не американських Мільтонів і

Голдсміт, але тих, "хто дихає демократичним духом християнства в усьому". Складність позиції Мелвілла полягала в тому, що, закликаючи до незалежності літератури, він розумів її як продовження великого світового процесу і пропонував, як це вже робили Готорн та Лонгфелло, творчо адаптувати літературні набутки минулого для належного втілення американського сьогодення: "Назвіть його американцем, і цим сказано все, бо ви не можете про нього сказати шляхетніше. Але це зовсім не означає, що всі американські письменники повинні старанно чіплятись за національне у своїх писаннях; це означає тільки одне: американський письменник не повинен писати як англієць чи француз; хай він пише як людина і тоді напевне писатиме як американець..." [13, с. 16–17].

Так у процесі безкінечних дебатів і постійного обговорювання народжувалося розуміння того, що вузький націоналізм навряд чи буде сприятливим для національної літератури. Як це висловив Дж.Двайт, прибічник концепції літератури національної і водночас гуманістично-універсальної та відкритої до світу: "Любов не до країни, але до людини і визнання духовної рівності всіх людей є ідеєю нашої конституції" [Цит. за: 14, с. 40]. Принагідно зауважимо, що термін "націоналізм" на початку XIX ст., тим більше в Америці, дещо відрізнявся від його сучасного смислу. Саме слово "націоналізм" з'явилося в англійській мові не раніше 1844 р. [15, с. 11]. Термін "націоналізм" у більшості випадків його потрактування збігався з поняттям патріотизму, яке виникло на століття раніше, у 1738 р. Категорія ж національного і націоналізму як його деривату зросла на ґрунті німецького романтизму та французької революції. 1857 р. звинувачений у "південному націоналізмі" В.Г.Сіммс назвав свої почуття "ревним патріотизмом, благородним відчуттям того, що є по-справжньому величним і благородним у нашій спадщині" [Цит. за: 15, с. 12].

У 1840-і рр. опозиція вузько трактованому націоналізму американської літератури стає все відчутнішою. Вітаючи 1843 р. появу нового видання *The Pioneer*, Ловелл заявив: "Ми все ще далекі від розуміння того, за що так полум'яно молимося, – це національна література: одна і та сама велична ліра людського серця відгукується на дотик майстра в усі часи і в усіх усядах, і будь-яка література, якщо вона національна, обмежена і поверхова, якщо вона апелює до якихось кліматичних особливостей, а не до всезагальної природи... Але ми насправді прагнемо національної літератури (вид. авт. – Т.М.)" [9, с. 103]. Думки Ловелла багато в

чому перегукуються з тезами, висловленими Емерсоном. Зокрема, це стосується побажання Ловелла, щоб "дух нашого народу не був віддзеркаленням Старого Світу, але скоріше відображенням одного з близьких до нас океанів, у якому б втілились не тільки гори і скелі, ліси і червоношкірі, але наші пароплави і залізниці, наші поля і фабрики" [9, с. 104]. Оскільки його поезія і була тематично саме такою, то Ловелл небезпідставно вважав себе справжнім американським поетом, про що гордовито писав у листі до Ч.Бріггса в грудні 1848 р.: "Я – перший поет, який насмілився виразити американську ідею, і я буду популярним хто знає, як довго" [9, с. 148]. За переконанням Ловелла, в центрі поезії має бути людина, адже "вона є архетипом поезії" (man is the archetype of poetry), і тому "націоналізм – це ще вужча форма провінціалізму, подібна до пихатості, блюзнірства і поганих манер. Він тримається на анекдотах, жартах і натяках такого локального характеру, що для більшості публіки вхід до їх розуміння закритий" [9, с. 210]. Ловелл не погоджувався з пропозицією цілковитої відмови від європейської культурної спадщини і сформулював дві тези, які вважав необхідними для американської літературної творчості. По-перше, "хай письменник створить живий образ, і тоді національне саме проявиться в ньому". І, по-друге, "хай письменники використовують власні очі та вуха і, може, тоді почують надихаючі звуки національної пісні" [9, с. 69].

З думками Ловелла багато в чому був згідний Лонгфелло, який послідовно утверджував ідею прилучення американської літератури до існуючої світової літературної традиції і протиставляв універсалізм та всезагальність концепціям нативізму та регіоналізму. 1832 р. Лонгфелло говорив про присутність національного в літературі тільки за умови його природного вияву, а не штучного, насильницьки нав'язаного [16, т. II, с. 19–20]. 1844 року, відповідаючи на пропозицію підтримати видання *Poet's Magazine*, Лонгфелло писав: "Коли ви кажете: "Це прикро, але факт, що досі наша країна не зробила рішучих кроків для встановлення національної літератури", – мені здається, ви повторюєте одне з найбільш помилкових тверджень англійських критиків. Я не поділяю вашої думки. Національна література є виразом національного характеру та мислення; і оскільки національний характер і образ думання не різняться суттєво від англійських, то і література теж. Величні ліси, озера і прерії не можуть сформувати великих поетів. Вони – тільки декорації до п'єси і не так багато

важать для поезії, як це звикли уявляти. Чомусь ні Мексика, ні Швейцарія не народили видатних поетів" [16, т. II, с. 21].

Пізніше Лонгфелло дещо скоригував свою позицію, про що свідчить запис у щоденнику від 6.01.1847: "Багато говориться сьогодні про національну літературу. Чи має це якийсь смисл? Така література є вираженням національного характеру. Ми маємо чи матимемо скомпонований характер, що вбирає в себе французькі, іспанські, ірландські, англійські, шотландські та німецькі риси. Хто має їх найбільше, той і є істинно національним письменником. Іншими словами, хто найбільш універсальний, той і найбільш національний" [16, т. II, с. 73–74].

Мультирасова та мультинаціональна основа нації теж трактувались як свідчення унікальності створюваної культури і літератури. Емерсон у лекції "Цивілізація" (1853), надрукованій пізніше як есей, що було для нього звичною практикою, вважав гетерогенність сприятливим фактором для життєздатності та енергетизму нації – це "нація переможців з дивовижною здатністю до абсорбції та асиміляції", які мають сприяти досягненню головної мети: "нові сфери праці чи нові професії, так само як нові етнічні групи, повинні формувати... новий порядок ідеальних устремлень" [8, т. VIII, с. 210].

Злиття рас на американському континенті, – співав Мелвілл Редберн (Redburn), – народить новий народ, "кров якого, наче потік Амазонки, створили тисячі благородних струменів, що злилися в один". "Ми не стільки нація, – каже Редберн, вербалізуючи ідею нового космополітизму, – скільки цілий світ. Ми – нащадки всіх часів і з усіма націями ми поділяємо нашу спадщину. На цій західній півкулі всі племена і народи формуються в одне об'єднане ціле (federated whole)". Видається, що дослівний переклад "федеральне" був би доречнішим, зваживши на суто американську концепцію державного федералізму. Послідовність Мелвілла у проведенні ідеї відпочаткової гетерогенності нації підтверджує вражаюча строкатість екіпажу, що зібрався на "Пекодї", та й пасажери "Фідель" схарактеризовані як "космополітична впевнена течія".

Ці розрізнені "впевнені течії" і мали сформувати великий потік національної культури, якого потребувала для обґрунтування та верифікації своїх запитів громада нової республіки. Новий Світ для діячів американського ренесансу був немислимий без літератури, яку Емерсон називав "платформою повсякденного життя". Але вибудовує цю "платформу" митець, за романтичною концеп-

цією – "геній", від якого залежить її конструкція: "Творець речень, так само як будь-який інший митець, кидається у безмежне і будує дорогу крізь Хаос і Стару Ніч, і за ним йдуть ті, хто слухають його з якимось шаленим творчим захопленням" [8, т. II, с. 53].

Концепція "генія" у трансатлантичному контексті і вже згаданому "вікторіанстві" як одному з його виявів, набувши додаткової романтичної конотації, стала визначальною у практичній діяльності цього руху. Це не була формальна група, асоціація чи об'єднання. Основою оригінального трансатлантичного "вікторіанства" була приналежність до унітаріанства, форми християнства, що поставила під сумнів доктрину Святої Трійці. "Унітаріанство починалось з ревізії релігійної ортодоксії і неупередженого ставлення до біблійного тексту, але на середину ХІХ ст., завдяки діяльності Д.Мартіно у Британії та Емерсона і Т.Паркера у США, трансформувалось у "релігію здорового глузду" [3, с. 128]. Спільний напрям думання і щира приязнь об'єднали таких різних людей, як: Д.Мілл, Т.Карлайл, А.Клаф, М.Арнольд, Р.Емерсон, Д.Стерлінг та багатьох інших забутих сьогодні, але свого часу надзвичайно авторитетних діячів унітаріанського руху і культури, що стали відомими як "вікторіанці".

"Вікторіанці" не поділялись за національною ознакою на англіїців чи американців. Це була спільнота "найкращих людей", як назвав їх Д.Мілл, що "мали спільну реформаторську мету" [17, с. 567]. Їх турбував стан культури, що в обох країнах, хоч і з різних причин, орієнтувалась на публічну думку, ту "медіократію", яку так запально викривав Г.Флобер. Д.Мілл, поділяючи песимістичні прогнози Емерсона та Карлайла про можливий негативний для культури наслідок зміцнення демократії як утвердження влади більшості (про це першим говорив ще А. де Токвіль), писав: "Сьогодні особистості загубились у натовпі. В політиці майже тривіальним стало твердження, що громадська думка тепер керує світом, а єдина влада, що заслуговує на цю назву, це влада мас... Їхнє мислення скеровується людьми, що дуже подібні до них, вони звертаються до них і говорять від їхнього імені, використовуючи шпальти газет" [17, с. 80]. Зарадити розповсюдженню "медіократії" повинна була політична система, в якій владу мала б меншість інтелектуалів, достатньо сміливих, щоби йти проти більшості. "Вікторіанці" відстоювали необхідність формування політичної та інтелектуальної еліти, спроможної керувати масами. Ч.Нортон, критикуючи популістську демократію, писав, що "хвороба, від якої

страждає країна, ... це недостатнє розповсюдження високої культури, що формує дієздатних та освічених людей" [18, с. 160].

Розвиток друкарських технологій у 1830–1840-і роки, що привів до зниження вартості книг, розширив споживацький ринок і читацьку аудиторію. Достойні, "серйозні" книги для кожної людини, на думку "вікторіанців", мали стати "засобом здобуття знань, освіти і виховання всіх, хто вміє читати" [3, с. 51]. Але публіка віддала перевагу художній літературі, що англійською зневажливо називається fiction, власне, фантазія, фікція, вигадка. "Книжковий ринок заповнили історії про "Демонічного кучера", "Помсту нареченої", "Примхи тирана", різного типу "містика", "жахи" та "чудеса одкровенень" [3, с. 49].

"Вікторіанські" інтелектуали протиставили цій навалі несмаку головний принцип лібералізму – "доступність скарбниці літератури як сину робітника, так і сину мільйонера" [17, с. 17]. Але щоб син робітника хотів зазирнути до цієї "скарбниці", книжковий ринок мав функціонувати "як сходинки, що ведуть читача, хай і манівцями, але завжди вгору [18, с. 118]. Зрозуміло, що "ринок ніколи не поступався своєю здатністю редукувати споживацьку культуру до найнижчого рівня. Тому нову національну літературу, "серйозну" літературу, треба було належним чином сервувати" [18, с. 51].

Розширення книжкового ринку дозволило "вікторіанцям" створити власну мережу журналів і видань. Рівень надрукованих у них творів та літературної критики дуже швидко почав розумітись публікою по обидві сторони Атлантики як мірило-критерій-канон високої художності. Найвпливовішими серед цих видань в Америці були Putnam's (1853), Atlantic Monthly (1857), Nation (1865) та Galaxy (1866), в Англії – Saturday Review (1855) і Fortnightly (1865). Вони стали не тільки визнаними осередками культурного життя, але, як писав редактор Fortnightly Дж.Морлі, "конкурентно спроможним ринком ідей, авторитарність і авторитетність суджень якого формувала духовне та культурне життя нації" [Цит. за: 3, с. 87]. Втім, "вікторіанці", особливо в Америці, свідомі своїх християнських засад і мети, не виходили за ними ж встановлені межі.

Визначення меж-орієнтирів, що допомогли б організувати хаос національного культурного потоку, стало одним із завдань як "вікторіанців", так і всіх діячів американського ренесансу, що мало наслідком означення певних ідеальних зразків, власне, встановлення канону, осередям якого стала Біблія.

Література

1. Burrell B. The Words We Live By. – The Free Press, 1997.
2. Hirsch E.D. Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. – Boston: Houghton Mifflin, 1987.
3. Breaking Bounds: Whitman and American Cultural Studies. – N.Y.: Oxford UP, 1996.
4. Sigourney L. Letters of Life. – N.Y.: D. Appleton and Company, 1966.
5. Sherman S. The Genius of America. – N.Y.: Scribner's, 1923.
6. Spenser B.T. The Quest for Nationality. – Syracuse: Syracuse UP, 1957.
7. Cunliffe M. American Literature to 1900. – N.Y., Sphere Reference, 1986.
8. Emerson R.W. The Complete Works. Centenary Edition. 12 vols. – Boston: Houghton, Mifflin and Co., 1903–1904.
9. Lowell J. R. New Letters of James Russell Lowell, ed. M.A.De Wolfe. – N.Y., Howe, 1932.
10. Griswold R. The Poets and Poetry of America. – Philadelphia, 1857.
11. Cooper F.J. Notions of the Americans. – Philadelphia, 1928.
12. Simms W.G. Americanism in Literature // View and Reviews in American Literature, History and Fiction, First Series. – N.Y., 1845.
13. Melville H. Hawthorne and His Mosses // Melville H. The Apple-Tree Table and Other Sketches. – Princeton, 1922. – P. 11– 38.
14. Miller P. Orthodoxy in Massachusetts, 1630–1650. – Cambridge: Harvard UP, 1933.
15. Busick Sean R. A Sober Desire for History. – Un-ty of South Carolina Press, 2005.
16. Longfellow S. Life of Henry Wordsworth Longfellow. – Boston, 1891.
17. Mill J.S. On Liberty, ed. Currin V. Shieds. – N.Y., Liberal Arts Press, 1956.
18. Norton Ch. Letters of Charles Eliot Norton. – London: Constable, 1913.

Н.А.Ищенко

Культурная память как текстообразующий механизм: к вопросу об историчности текста и текстуальности истории

Интерес науки сегодня сосредоточен на изучении многогранности каждого феномена культуры, на проникновении в ее глубь, где за внешней формой, на уровне архетипов хранится память о других культурных явлениях, связанных с далекими эпохами и традициями. Трудно не согласиться с утверждением У.Эко, что "наша эпоха это не только эпоха забвения, но и эпоха восстановления памяти". Она "управляется одной и той же идео-

логией, а именно идеологией "современности", которая может быть охарактеризована толерантным отношением к ценностям прошлого" [10, с. 225]. Моделирование всеобщей истории, соотнесение современности со всей ее "далью" так или иначе, требует углубления в историю, которое "понимается по-разному: как возвращение к частной или к национальной истории или как обращение к мифу, но во всех проявлениях историческая память становится "доминантой современной культуры" [3].

Понятие "культурной памяти" исследователи в последнее время часто связывают с понятием "текста", понимая текст как "возобновленное сообщение в растяженной ситуации". Типичными областями циркуляции культурного смысла при этом называются обеспечивающие идентичность мифы [1, с. 22]. Позволив себе известную степень упрощения и отождествив память с хранением текстов, Ю.М.Лотман выделил "память информативную" и "память креативную". Как пример креативной памяти он приводит память искусства, в которой активной оказывается потенциально вся толща текстов. Актуализация тех или иных текстов подчиняется сложным законам общего культурного движения и не может быть сведена к формуле "самый новый – самый ценный". "Каждая культура, – пишет Ю.М.Лотман, – определяет свою парадигму того, что следует помнить (т.е. хранить), а что подлежит забвению. Последнее вычеркивается из памяти коллектива и "как бы перестает существовать". Но сменяется время, система культурных кодов, и меняется парадигма памяти-забвения" [5, с. 200–202]. Однако меняется не только состав текстов, меняются сами тексты. Под влиянием новых кодов, которые используются для дешифровки текстов, отложившихся в памяти культуры в давно прошедшие времена, происходит смещение значимых и незначимых элементов структуры текста. Смыслы в памяти культуры не "хранятся", а растут. Значит, память не является для культуры пассивным хранилищем, а составляет часть ее текстообразующего механизма.

Такие тенденции не могли не коснуться и литературоведения. Именно М.М.Бахтину принадлежит мысль о том, что автору объективно дан не только язык, но и внеязыковая действительность, которая является таким же материалом, как и лексический состав языка писателя. Он отстаивал тезис о том, что художественное произведение всегда живет на перекрестке культур, идеологий, мировоззрений. На этой идее строятся различные

современные популярные теории анализа художественного текста, и, в том числе, концепция интертекстуальности, предложенная французской исследовательницей Ю.Кристевой. В понимании интертекстуальности она в целом опирается на идеи М.М.Бахтина, несколько формалистически воспринимая его понятие диалога. Текстом называются буквально все проявления культурной деятельности человека: философия, архитектура, история, политика, кинематограф. Это привело к восприятию человеческой культуры как единого интертекста, который в свою очередь служит как бы предтекстом любого вновь появляющегося текста [8, с. 216].

Французский ученый Ролан Барт в своих работах "От произведения к тексту", "Удовольствие от текста", "Текстовый анализ одной новеллы Эдгара По", "Смерть автора" неоднократно повторяет идею о том, что текст всецело символичен, план содержания бесконечно шире плана выражения. Он определяет текст как материю, ткань, состоящую из множества нитей, подчеркивая, что этимологически "текст" и значит "ткань". Развивая идеи М.М.Бахтина о "чужом слове", Барт утверждает, что текст образуется из анонимных, неуловимых и вместе с тем уже читанных цитат – из цитат без кавычек. Каждый текст является интертекстом, другие тексты присутствуют в нем на различных уровнях в более или менее узнаваемых формах: тексты предшествующей культуры и тексты окружающей культуры.

Интертекстуальность не может быть сведена к проблеме источников и влияний, она представляет собой общее поле анонимных формул, происхождение которых редко можно обнаружить, бессознательных или автоматических цитаций. Р.Барт приходит к парадоксальному, на первый взгляд, выводу о том, что основу текста составляет не его внутренняя, закрытая структура, поддающаяся исчерпывающему изучению, а его выход в другие тексты, в другие знаки; текст существует только в силу интертекстуальности. Он предлагает принципиально новое понимание литературного произведения, утверждая, что оно есть шлейф воображаемого, тянущегося за Текстом. Основная задача литературной критики, по мнению Барта, заключается не в расшифровке смысла исследуемого произведения, а в воссоздании правил и условий выработки этого смысла. Кредо Барта в литературоведческом анализе – вольный полет свободной ассоциативности [2, с. 616].

Закономерен тот факт, что все новые и новые читатели выявляют в тексте новые семантические пласты. Чем больше подобных истолкований, тем глубже значение текста, тем дольше его жизнь. Эта особенность верно и лаконично определена Ю.М.Лотманом: "Текст, допускающий ограниченное число истолкований, приближается к нехудожественному" [6, с. 90].

В последнее время, по мнению Б.М.Гаспарова, особенно популярным становится анализ реминисцентной и аллюзионной фактуры текста: на ранней его стадии исследователям удавалось обнаружить лишь ограниченное число подтекстов, которые интерпретировались как структурные смыслообразующие механизмы, встроенные в текст. Постепенно изучение подтекстов превращается в своеобразную энциклопедию поэтических форм, сюжетов, образов и т.д. Анализируемый текст является уже отправным пунктом, а не собственно предметом анализа [4, с. 318–347].

Пока еще не существует устоявшейся законченной методологии таких исследований. Однако А.Б.Холодов призывает не воспринимать это как слабую сторону новых направлений [9, с. 92]. Он приводит на этот счет интересное замечание Б.М.Гаспарова, который говорит, что эклектизм, непоследовательность, отрывочность описаний, заведомая неокончателность результатов, отсутствие единой позиции и единого концептуального языка перестали быть отрицательными свойствами. Напротив – современный взгляд встречает с недоверием и скептицизмом всякое слишком чистое и последовательное проявление "логоцентрического" порядка в научных рассуждениях, равно как и в художественном стиле. Во всяком феномене в первую очередь ценится его многосоставность, соприсутствие разнородных и разноречивых компонентов, тенденций, голосов [4, с. 32].

Правила и условия выработки смысла художественного произведения в большей степени формируются эпохой, в которую оно создается. Появление в 1980-х годах неисторического литературоведения С.М.Пригодий назвал "закономерным поворотом в литературной ментальности Запада в эпоху постмодерна" [7, с. 251]. В 80-е годы прошлого столетия Г.Линденберг, Дж.Мак Генн, Е.Херш, С.Гринблатт и др. реанимируют историческую критику. "Чего Вы не найдете в наших эссе, – пишет Мак-Генн, – так это положения, которое часто встречается в текстоцентрических разработках всех типов о том, что художественное произведение является самодостаточным вербальным построе-

нием или единым интертекстуальным полем с автономными определяющими (signifiers) и определяемыми (signifieds)". В этих эссе проблема референтности литературы снова выходит на передний план" [15, с. 11]. "Нас не должны беспокоить определенные ограничения историзма, – утверждает Е.Хирш, – и мы не должны считать наивным историко-литературоведческое исследование. Оно далеко не наивное, наоборот, историческая критика является самой новой и самой ценной для нашего студенчества (и нашей культуры) в настоящее время" [14, с. 197].

Однако новый историзм существенно отличается от культурно-исторической традиции. Во-первых, он все же подвержен влиянию новых критик: психоанализа, архетипологии, читательского отклика, феминизма и деконструктивизма. Во-вторых, неоисторики значительно меньше, чем их предшественники начала XX века ориентируются на факт и событие. Они, вероятно, понимают, что так называемая "объективная" историческая истина всегда очень сомнительна. А если так, то они не видят в истории линейного прогресса и поступательного продвижения к настоящему. История, как и литература, представляется текстом, дискурсом, который манифестирует бесконечное количество значений и смыслов.

Новоисторизм, по утверждению Л.Монтроуза, "занимается историчностью текста и текстуральностью истории" [11, с. 27]. Это подтверждается тем, что литература на самом деле не находится в эстетической сфере, независимой от экономики, социума, политики и подчиняющейся только вечным критериям художественной ценности. Тем самым художественный текст является одним из многих видов текстов – религиозных, философских, правовых, научных и т.д. Все эти тексты подчиняются особым требованиям конкретного времени и пространства, в котором художественный текст не имеет ни уникального статуса, ни привилегированного положения. Он репрезентирует диссонансные голоса, выражающие не только доминантные, но и оппозиционные силы эпохи, в которую был создан текст. Более того, художественно завершенный сюжет фактически является обманом, так как это эффе́кт, который по сути используется для прикрытия неразрешимых конфликтов власти, классов, гендера и социальных групп.

История не является однородной и постоянной моделью фактов и событий, которые можно использовать только как "фон" при анализе литературы эпохи. Неоисторики утверждают, что литературное произведение "вмуровано" в контекст истории в

качестве интерактивного компонента наряду с различными общественными институтами, верованиями, культурными и властными отношениями, практиками и произведениями искусства. Все вместе это и составляет "историю". Установленную концептуальную "границу" между литературным и нелитературным произведением неисторики считают выдумкой постренессансных идеологий.

Таковыми же выдумками, идеологическими иллюзиями, порожденными западной культурой, неисторики называют гуманистический концепт героя, гуманную природу человека, позицию автора, который пишет для конкретной аудитории. Сюда же, то есть к иллюзорным, они причисляют и утверждение, что художественное произведение является продуктом вольного "автономного" автора, наделенного целостной и уникальной идентичностью. В эпилоге к книге "Ренессансное самосовершенствование" (1980) С.Гринблатт признается, что он потерял веру в "автономию человека" во время написания своей работы, так как "люди субъект начал казаться достаточно несвободным, заидеологизированным продуктом властных отношений в конкретном обществе". Таким образом, самым дискуссионным для неисториков является вопрос: "До какой степени автор, который является "субъектом", порожденным властью, идеологией и дискурсом конкретной эпохи, может сохранять индивидуальную инициативу?"

Подобно авторам, создающим художественные произведения, их читатели тоже являются субъектами, воспитанными идеологиями и дискурсами определенных эпох. Поэтому все намерения предложить объективную, "незаинтересованную" интерпретацию литературного текста являются очередной иллюзией гуманистического идеализма. На самом деле, насколько идеология читателя совпадает с идеологией автора, настолько читатель натурализует его текст – то есть объясняет культурные представления своей эпохи так, как если бы они были универсальными и перманентными качествами бытия. Когда же читательская идеология отличается от авторской, читатели присваивают текст – то есть трактуют его таким образом, как будто он стал созвучным с их собственными культурными нормами и установками [7, с. 254–256].

Как и других авторов, себя неисторики считают "субъективностями", определяемыми конкретным социумом, властными отношениями и дискурсами. Поэтому в своих критических работах они конструируют текстовые значения литературных и

культурных историй, которые сами исследуют. Чтобы уменьшить риск безапелляционного "присвоения" текстов прошлого, не-историки настаивают на том, что история между прошлым и настоящим не является неоспоримой, а демонстрирует разрывы, замедления, сбои, которые и делают возможным дистанцирование текстов прошлых эпох, освещение расхождений между настоящим и предыдущим дискурсами [13, с. 3–4].

Углубленный экскурс в концептуализацию истории дал в своей работе "Сохранение Порядка через убийство времени в "Сердце Тьмы" (1985) Б.Томас. Анализируя роман неоромантика Дж.Конрада, он указал на то, что на протяжении столетий парадигма истории менялась несколько раз. В Средние века исторические события рассматривались как иллюстрация моральных законов или Истины. В эпоху Ренессанса ситуация существенно меняется: понимая новизну своего времени, ренессансный историк начал резко противопоставлять свою эпоху всем предшествующим, тем самым актуализовав мысль про уникальность каждой исторической эпохи. История теперь мыслилась не только во времени, но и сквозь времена, то есть она стала темпорализованой. Прошлое уже воспринималось не как пример, а как своеобразная историческая данность, которую необходимо интерпретировать с точки зрения современности [12, с. 237–255].

Это понимание исторической темпоральности, временности, скоротечности было расширено в XVIII веке. Гете, например, считал, что каждая генерация людей должна переписывать (переосмысливать) мировую историю. Затем, "научный" XIX век отбросил эту концепцию и утвердил новую – историк теперь не судил прошлое, а раскрывал, что "действительно имело место в ту или иную эпоху". Для этого он полагался на "первичные источники" – документы, созданные в исследуемое время, а не на "вторичные источники" – документы, которые фиксируют интерпретацию прошлого поздними эпохами. И, наконец, на рубеже XIX–XX столетий парадигма истории меняется еще раз: ученые все больше убеждаются в том, что "первичные источники" являются такими же субъективными оттисками действительности, как и "вторичные", а история – это тот самый текст со многими загадками, которые толкуются индивидуально. Очевидец тех или иных военных событий, оставивший потомкам свои мемуары, равно как и создатель исторического романа, является не всезнающим автором, а всего лишь рассказчиком с

"ограниченными знаниями", который припоминает события прошлого довольно импрессионистично и фрагментарно. Это и заставляет читателя трактовать текст "по-разному" [7, с. 260].

Литература

1. Ассман Я. Культурная память. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
2. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.
3. Вилисова Т.Г. Миф как метаязык литературы XX века (новая волна ремифологизации в немецкой литературе 70–80-х // Материалы Международной научной конференции "Изменяющийся языковой мир". – Пермь: Пермский госуниверситет, ноябрь, 2001.
4. Гаспаров Б.М. Язык. Память. Образ. Лингвистика языкового существования. – М., 1996.
5. Лотман Ю.М. Избранные статьи. – Т. 1. – Таллинн, 1992.
6. Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб., 1998. – С. 14–288.
7. Пригодий С.М., Горенко О.П. Американский романтизм. Поли- критика. – К.: Либідь, 2006.
8. Современное зарубежное литературоведение: Энциклопеди- ческий справочник. – М.: Интрада, 1996.
9. Холодов А.Б. Мифопоэтика: мотив и сюжет в системе мирови- дения классика (Ф.М.Достоевский, И.А.Бунин). – Одесса: Астропринт, 2001.
10. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб.: ТОО ТК "Петрополис", 1998.
11. Abrams M.H. A Glossary of Literary Terms. – N.Y.: Rinehart and Winston, 1994.
12. Conrad J. Heart of Darkness: A Case Study in Contemporary Criticism / Ed. by Ross C. Murfin. – N.-Y.: St. Martin's Press, 1989.
13. Greenblatt St. Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakerpeare. – Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1989.
14. Hirsch E.D. Back to History // Criticism in University / Ed. by G.Graff and R. Gibbons. – Evaston, 1985.
15. McGann J. Historical Studies and Literary Criticism. – Madison: The Univ. of Wisconsin Press, 1985.

**До проблеми рецепції поезії Анни Бредстріт
в американській літературі ХХ століття:
поема Джона Беррімена "Пошановання пані Бредстріт"**

Питання діалогізму, різних форм реалізації та вияву діалогічних взаємозв'язків належить до тих проблем, що, попри їхнє концептуальне обґрунтування (починаючи з роботи М.Бахтіна "Проблема змісту, матеріалу і форми у словесній художній творчості", 1924 р.) і закінчуючи розвідками постструктуралістів – Ж.Дерріда, Ю.Крістева, Р.Барт та ін.), утримує провокативний імпульс ще не вивченого остаточно явища. Зокрема, це стосується "інтертекстуального діалогу", що, за У.Еко, означає феномен, "при якому в певному тексті відображаються інші тексти" [1, с. 411]. За цих умов стає вірогідним і можливим діалог концептів і позицій дистанційованих часом й простором митців не тільки в межах художнього світу створюваного конкретного твору, але й взагалі між художніми світами різних творів різних письменників. Прикладом такого інтенціонально візуалізованого "діалогічного взаємозв'язку" (М.Бахтін) вважаємо поему Джона Беррімена "Пошановання пані Бредстріт".

Анна Бредстріт (Anne Bradstreet, 1612–1672), "десята муза" американського поетичного Олімпу, перша поетка і визнана представниця літератури ХVІІ ст., і Джон Беррімен (John Berryman, 1914–1971), ушлюблений поет, драматург, критик США ХХ ст., за примхливою волею останнього зустрілись на теренах його поетико-драматичної сюїти "Пошановання пані Бредстріт" (Homage to Mistress Bradstreet), оприлюдненої 1953 року на сторінках "Partisan Review", а 1956 року надрукованої окремою книгою.

Новаторський експериментальний характер твору, що, безсумнівно, матиме вплив на сучасну літературу, одразу ж відзначив оглядач "Times Literary Supplement", назвавши його "шедевром, який прокладає нові поетичні шляхи" [Цит. за: 2, с. 148]. Для А.Тейта (Allen Tate) та К.Ейкена (Conrad Aiken) було очевидним, що це – одна з найкращих поем, "будь-коли написаних американцем" [Цит. за: 3, с. 230], а Р.Фітджералд уважав її "поемою покоління".

Феномен такого односпійного визнання, з огляду на те, що твір Беррімена досить складний як за формальною структурою, так і за змістом, тим більше гідний уваги, оскільки попередня

збірка поезій Беррімена, "Знедолені" (The Dispossessed, 1948), була заледве помічена критикою. Варті уваги не тільки зміст і поетика твору, але й, думається, ті причини, що спонукали поета звернутися до постаті Анни Бредстріт.

На поверхні лежить пояснення, яке, зваживши на обставини особистого життя Беррімена, широко експлуатують дослідники [4, с. 10]. Йдеться про його заплутані сексуальні стосунки, нестриманість та палкість пристрастей, що, втілені в узагальненому образ Ліз (Lise), визначили зміст відверто еротичних "Сонетів Беррімена" (Berrymen's Sonnets), написаних у 1940-і і вперше надрукованих 1967 року. Ейлін Сімпсон (Eileen Simpson), яка на час створення "Пошановання пані Бредстріт" була дружиною Беррімена, вважає, що імпульсом звертання до образу Бредстріт слугував цілий комплекс причин: і з'ясування витоків власної нестримної сексуальності, і намагання створити в поезії образ ідеальної коханки – несумісний з реаліями життя, а також, вірогідно, і спроба звести рахунки з матір'ю, жінкою сильної волі, яка, зневажаючи чоловіка, батька Беррімена, постійно зраджувала його. Е.Сімпсон певна: "Нестерпне відчуття власного творчого безсилля і відчаю Беррімен намагався компенсувати, шукаючи те саме у жінках" [3, с. 180]. Цей доволі суб'єктивний погляд доповнено властивим Беррімену науковим інтересом до літератури XVII століття: як до американської, так і англійської, в тому числі до творчості К.Марло і В.Шекспіра. Відомо, що після публікації у "The Nation" (1944) критичного огляду, присвяченого проблемі сучасного видання творів Шекспіра, Беррімен отримав грант від фундації Рокфеллера на підготовку нової наукової публікації "Короля Ліра". Ця робота не була завершена, але Беррімен витратив чимало часу і зусиль, досліджуючи літературу доби, і, зокрема, аналізуючи п'єсу Шекспіра крізь призму суперечливих стосунків батьків і дітей, чоловіків і жінок [2, с. 144]. Необхідно згадати про ще один фактор, який видається важливим у контексті з'ясування причин звернення Беррімена до Анни Бредстріт, що, канонізована як суто пуританська мисткиня, здавалося б, не давала підстав для довільного трактування її образу і написаних нею рядків.

Анна Бредстріт, добропорядна дружина губернатора Маса-чусетсу, мати восьми дітей, жила, як здавалось сучасникам, благопристойним і сумирним життям, внутрішню надзвичайну напруженість якого, викликану постійним сумнівом у пуританській

догмі, засвідчили вірші, листи та щоденники, не призначені для оприлюднення. Щоденники і вірші-сповіді, хроніки паломництва її душі, зафіксували хвилини душевної та духовної кризи ("Багато разів Сатана спокушав мене сумнівами у Святому Письмі і неодноразово – звабами атеїзму...", або "І плоть наситить дихання троянд,/ Які мені на ложе клав Христос./ А там пройде не так багато літ,/ І знову я вернуся на цей світ:/ Де був кістяк, зіпсутий до кінця, – / Повстане плоть прекрасніш, ніж була./ Учора в соромі спалюжена,/ Як нині спопеляюча вона" [5, с. 56, 112]). Зрозуміло, що сумніви у вірі чи захоплення красою плоті прямо суперечили пуританській догматиці. Але саме вони, руйнуючи образ святениці, перетворювали Анну Бредстріт на земну жінку, її поезію – на пристрасну ліричну сповідь жіночості, втілення самодостатньої жіночої особистості, гордого людського "Я". Саме це – відвертий, акцентований персоналізм, особистісне начало, думається, теж приваблювало Беррімена. Глибокий знавець літератури, її історії та критики, він категорично не приймав ("my strong disagreement") популярну в 1950-ті роки теорію деперсоналізації, яку Т.С.Еліот, гуру модернізму, вважав необхідною передумовою повноцінної творчості. Прямо опонуючи останньому, Беррімен заявив, що "Пошановання пані Бредстріт" – це антитеза до Еліотової "Безплідної землі", та й взагалі його вірші "ворожі всім очевидним тенденціям американської і англійської поезії". На цій підставі Беррімена з десяток років тому називали опонентом модернізму (В.Муравйов), а сьогодні відносять до числа "ідіосинкратичних поетів" разом з Енн Секстон, Сільвією Платт, Теодором Ретке та ін. Не торкаючись специфіки цієї літературної течії, зазначимо, що Беррімена вирізняла свідомо випрацювана і послідовно реалізована ним у творчості концепція "індивідуального історизму", яку він розумів, як "дослідження неповторної людської душі" на культурно-історичному та побутовому тлі доби. Тож про себе він говорив, що "тільки прикидається письменником. Насправді ж, я – учений". Беррімен був переконаний, що "поезія виростає з особистості", і осмислення подій приватного життя, а головне – життя душі та душевних страждань, як "пошуку нових вимірів американської сповідальності", має стати засобом перетворення літератури на "історію цивілізації" [6, с. 180, 182].

Таким чином, маємо кілька точок зовнішнього дотику обставин життя і творчості Анни Бредстріт і Джона Беррімена, що хоч би частково пояснюють причини його вибору поетки XVII століття

за співрозмовницю, а головне – за жінку, яку він жадає у межах художнього простору свого твору, духовно і фізично. Про це свідчить багатозначність назви поеми Беррімена, всі імпліковані смисли якої заледве можливо донести в перекладі. "Homage", згідно сучасних словників, означає "пієтет", "пошановання", "повага", "принесення феодалної присяги". Так само і слово "mistress" має доволі широкий спектр смислів: від "господарки", "володарки", "майстрині", "пані", "вчительки" до "коханої" та "коханки".

Для американської феміністки і критика А.Річ (Adrienne Rich) назва Берріменового вірша є відверто провокативною: "тоді [XVII ст. – К.Ш.] писали вірші про жінок, але писали чоловіки; так повелося, що чоловіки пишуть вірші, героїнями яких є жінки" [7, с. 39]. На перший погляд, Беррімен ніби-то продовжує цю патріархальну традицію, складаючи пошану Анні Бредстріт і визнаючи себе її васалом, що й передбачає одне зі значень "homage". Зауважимо при цьому, що первісно, згідно етимології терміну, данину (homage) віддавав чоловік чоловікові, що було однією зі складових формування феодалних стосунків. Тож Беррімен спершу натякає на ніби-то рівновелике, хоча б у гендерному сенсі, визнання Бредстріт як поета. Про це вона писала у "Пролозі" ("Prologue"), протестуючи проти визначеного пуританським суспільством місця жінки, згідно якого жіночим "рукам пасує більше голка для шиття", ніж перо письменника. Тобто, встановивши від початку стосунки рівності у поетичному сенсі, далі Беррімен послідовно зводить Бредстріт з п'єдесталу добропорядної дружини до ложа коханки, віртуозно маніпулюючи смислами "mistress".

Його сексуальний потяг до неї втілений уже у перших рядках. Сумлінно повторивши принагідно звичного образу Бредстріт епітети "спокійна – still", "терпляча – patient", "праведна – devout", "лагідна – mild", Беррімен говорить, що такою вона є і у його обіймах: "Ми у руках один одного/ кого це обходить. Твій і мій світи покинули нас. Лежи непорушна (оголена)" ("We are on each other's hands/ who care. Both of our worlds unhandd us. Lie stark") [8, с. 6]. "Starkness", у якій перебуває героїня, може означати як втому кохання, так і застиглість померлого і при цьому "lovers' air – повітря кохання" прямо натякає на можливість сексуального контакту між ними. У четвертій строфі Беррімен згадує, як Анна молодю, життєрадісною, щойно одруженою жінкою плывла через Атлантику. Це до цієї, молоді, Анни він приходиться, щоб "проконтролювати – to check" та "залишитись з нею – stay with".

Починаючи з 5 строфи і далі, Беррімен рясно використовує факти з біографії Бредстріт, поєднуючи їх з цитатами з прозового листа поетеси "До моїх дорогих дітей / To My Dear Children", а також вплітаючи поокремі слова чи фрази з її віршів. Характерні для Бредстріт простота та прозорість письма в межах художнього світу поеми Беррімена формують виразні контури іншого художнього світу – її світу, її тривоги і відчаю, її сумнівів і сум'яття страху перед обіцянками та реальністю Нового Світу. Беррімен у свій текст включив, зокрема, такі рядки Бредстріт: "Їх ліс вмирає, й залишився лише дерен, на пагорбі бирючина та в'язи, де/ соловейкове пульсує горло" ("Their forest dies/ to greensward, privets, elms & towers, whence/ a nightingale is throbbing").

З відібраних Берріменом фрагментів формується відчуття захоплення тими можливостями, які земля і природа Нового Світу обіцяли і з якими Бредстріт почала відчувати свій зв'язок. Подібні до цих емоції зачарування і захоплення Бредстріт пережила при народженні першої дитини, що теж зберігає Беррімен: "Один достойний поштовх відродить Небеса.../ Хоч би які вони не є величні, та жінка не зламається – зігнеться/ Квітнула свого часу Сара, і я/ квітую. Чи та істота ще жива? Я вчуваю голодний крик" (One proud tug greens heaven.../Mountainous, woman not breaks and will bend.../Blossomed Sarah, and I /blossom. Is that thing alive? I hear a famisht howl").

Беррімен ретельно вилаштовує написані Бредстріт слова задля формування відчуття її автентичного голосу, використовуючи для цього суто модерністський прийом "потоків свідомості".

Перипетії жіночого досвіду, репрезентовані крізь призму маскулінного бачення, не відволікли Беррімена від головного, того, що споріднює всіх поетів незалежно від статі, – здатності народити художній твір. Він віддає належне поетичним здобуткам Бредстріт у 12 строфі: "Віршуючи,/ я гублюсь серед династій;/ катрен за катреном, невтомна, я складаю у фрази все,/ що минуло, померло, що є далеким,/ а, може, священним для варварів./ – Це – щоб догодити твоєму сивочолому батьку? Цю відверту, холодну повчальність абстракцій, шокований, я прочитав,/ бентежна твоя слава,/ майстрині не полум'яних і не ніжних віршів, / на колінах стою" ("Versing, I shroud among the dynasties;/ quaternion on quaternion, tireless I phrase /anything past, dead, far,/ sacred, for a barbarous place./ – To please your wintry father? all this bald/ abstract didactic rime I read appalled/

harassed for your fame/ mistress neither of fiery nor velvet verse, on your/ knees").

Так, Беррімен від початку дає зрозуміти, що визнає і пошановує зроблене Бредстріт як поетом. Але надалі, у цьому сенсі, вона його не цікавить. У центрі його художнього світу – виплекана його уявою жінка, об'єкт його поетичного натхнення, його власне художнє творіння.

Поетична тканина поеми формується взаємодією двох поетичних текстів – двох голосів: по-перше, голосу Анни, вербалізованого імпліцитним та прямим цитуванням її рядків, наслідуванням її інтонацій, реконструкцією її світу і, по-друге, голосу поета, що коментує, критикує, сперечається. Так, він, з позицій свого часу, висловлює симпатію і співчуття до Анни Хатчінсон (Anne Hutchinson), яку пуритани, як еретичку, вигнали з Бостону і яка разом зі всією родиною стала жертвою індіанців, що, своєю чергою, були жертвами білих поселенців. Беррімен змушує Бредстріт, попри відсутність історичних даних, поспівчувати Хатчінсон: "... чи можна її виганяти?/ Сестро гірка моя, жертво!"

У цих і подібних поетичних рядках реалізується потужний творчий потенціал Беррімена як поета. Він – творець свого художнього світу, в якому його волі підпорядковане все, і життя Анни у тому числі. Анна спершу благає його: "Зглянься/ Be kind", а потім визнає: "Ти не повинен кохати мене,/ але я не можу змусити тебе перестати". На це поет відповідає, "що заслужив право з тобою бути наодинці". Ці слова пояснюють стратегію всієї поеми: "мораль", "моральні" закони, прийняті суспільством, у межах створеного художнього простору підпорядковуються волі і законам, встановленим творцем – самим поетом. Анна намагається опиратись цій волі, зрештою, згоджується на поцілунок і визнання: "Хотіла б я взяти тебе за коханця/ I want to take you for my lover", хоч все ж намагається утриматися від фізичної, плотської зради, благаючи "співати злагоді наших думок": "згвалтоване, ха, це те, що ззовні, усім помітне, хворе, янголине. Часто, і зараз теж, тебе боюся./ В душі ж сумую; втім./ Хотіла б я, взяти тебе за коханця" (Ravishing, ha, what crouches outside ought flamboyant, ill, angelic. Often, now, I am afraid of you/ I am a sobersides; know./ I want to take you for my lover").

Поет-творець, одного "разу заслуживши право бути наодинці", у фіналі поеми підтверджує його: "ти будеш у світлі моїх кохань завжди чи/ допоки буду я". Так, право коханця і право творця зливаються, формуючи креативні потенції поеми Джона Беррімена, те поле рецепцій, що визначило визнання його твору.

Багато американських критиків ототожнюють ліричне "я" поеми з самим поетом, включаючи контекст його життя у художній світ твору [4, с. 172], що створює можливість розгледіти певну семантичну перспективу, пов'язану з історичними та екзистенційними колізіями, до яких залучається герой діалогом з Анною Бредстріт. Через останнє, а також і співвіднесення з реальністю біографії Джона Беррімена, поема набуває символічного смислу, у тому сенсі, в якому Б.Пастернак говорив: "Життя символічне, тому що воно значиме".

Таким чином, аналіз твору Джона Беррімена "Пошановання пані Бредстріт" дає підстави говорити не тільки про формування оригінального художнього часопростору, в якому, засобами інтертекстуальності, досягнуто ефект повноцінного співіснування та спілкування крізь століття. Беррімен замислив, за його власним зізнанням, поему рядків на 50, яка в процесі роботи переросла у велику поетико-драматичну сюїту з 57 строф. Цього потребувала сама постать Анни Бредстріт, уявний діалог із якою спонукав до створення, так би мовити, просторово-глибинного театрального простору, на якому могло б бути розігране дійство – психологічна драма жінки і чоловіка, яких розділили століття. Тож "Пошановання пані Бредстріт" стало і художнім відкриттям Беррімена, втіленим у поліфонічній поетико-драматичній сюїті, що інспірувала нові пошуки американських майстрів поетичного слова другої половини ХХ століття.

Література

1. Еко Умберто. Поетика відкритого твору // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 1996.
2. Athley, Joel. John Berryman's Life and Career // American National Biography – N.Y.: Oxford UP, 1999. – P. 140–156.
3. Simpson, Ellien. Poets in Their Youth – N.Y.: Farrar, Straus and Giroux, 1982.
4. Haffenden, John. John Berryman: a Critical Commentary. – N.Y.: Macmillan, 1980.
5. The Works of Anne Bradstreet. Ed. by J.Hensley. – N.Y., 1967.
6. An Interview with John Berryman conducted by John Plotz of the "Harvard Advocate" on Oct. 27, 1968 // Berryman's Understanding: Reflections on the Poetry of John Berryman. Ed. H. Thomas. – Boston: Northeastern UP, 1988. – P. 180–186.
7. Rich, Adrienne. On Lies, Secrets and Silence. – N.Y.: Virago, 1980.
8. Berryman, John. Homage to Mistress Bradstreet. – N.Y.: Farrar, Straus and Cudahy, 1956.

Внесок М.І.Лілеєва в розвиток історичної науки та освіти в Ніжині наприкінці XIX – на початку XX століття

Середина XIX – початок XX століття стало часом становлення і бурхливого розвитку історичної науки та освіти в Україні. У цей період відбувається еволюція методологічних підходів і науково-проблемних орієнтацій поглядів представників української історичної науки, відкриваються і починають активно діяти історико-філологічні факультети в університетах України, удосконалюється методика викладання історії у вищих закладах освіти.

Вивчення досвіду попередніх поколінь дає можливість проаналізувати і використати кращі досягнення історичної науки й педагогічної думки того часу на сучасному етапі, поглибити або розвинути наукові проблеми, поставлені чи окреслені вченими минулих століть. Серед тих наукових діячів, науково-педагогічна творчість яких заслуговує, на нашу думку, на більш ґрунтовне вивчення, є Михайло Іванович Лілеєв, який кілька десятиліть віддав служінню історичної та педагогічної науки в Ніжинській вищій школі.

Діяльність науковців Ніжинського історико-філологічного інституту за останнє десятиліття стало об'єктом підвищеної наукової уваги з боку сучасних українських учених [1], разом з тим вивчення наукової спадщини окремих його представників є ще недостатнім. Серед тих науковців, чиє життя і творчий доробок були лише окреслені [2] і ще чекають своїх дослідників залишається М.І.Лілеєв. В історіографії відсутнє комплексне дослідження, яке б проливало світло на науково-педагогічну діяльність цього працелюбного вченого та визначало його місце в історії історичної науки.

Михайло Іванович Лілеєв народився 8 (20) листопада 1849 р. у селі Нікольське Ярославської губернії у родині священика. Як і більшість представників цього стану, освіту отримав у духовних навчальних закладах – Ярославській духовній семінарії та Київській духовній академії, де він полум'яно захопився історією. Після закінчення академії навесні 1874 р. зі ступенем кандидата богослів'я М.Лілеєва було направлено до Чернігівської духовної

семінарії на посаду викладача загальної та російської історії і, одночасно, бібліотекаря, де відразу ж заслужив повагу колег і керівництва завдяки ініціативності та наполегливості. Вже через рік Михайла Івановича обрали (23 квітня 1875 р.) членом педагогічних зборів правління семінарії з правом ревізувати інші духовні училища. Попечитель Київської навчальної округи 28 вересня 1875 р. призначив його ще й на посаду вчителя педагогіки та географії в Чернігівську жіночу гімназію, а 16 вересня 1877 р. – на посаду вчителя історії та педагогіки Єпархіального жіночого училища [3]. М.Лілеєв, віддаючи більшість часу викладацькій роботі, не полишав і науково-дослідницької праці. Вже в перші роки своєї педагогічної діяльності в Чернігівській духовній семінарії він подав до друку розвідки: "Заметки о составе и судьбе печатной и рукописной библиотеки архиепископа Черниговского Филарета Гумилевского", "По поводу первых двух книжков "Братского слова", изданных профессором Суботиным Н.И.", "Краткий исторический очерк царствования Александра I", "К вопросу о народном образовании", які засвідчили про науково-літературний талант молодого дослідника. Значною мірою завдяки цьому, 13 березня 1879 р. вченого обрали членом Київського історичного товариства Нестора-літописця, а 15 травня цього ж року – членом Імператорського товариства історії та давнини російської при Московському університеті.

Восени 1878 р. розпочинається новий, найбільш плідний період науково-педагогічної діяльності Михайла Івановича. Розпорядженням попечителя Київського учбового округу від 17 листопада 1878 р. М.Лілеєва перевели наставником студентів і викладачем педагогіки до Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька [4], але любов до історії не зникла і в цей період. Саме в Ніжині він розкрився як педагог і як історик. Ніжинський навчальний заклад мав досить велику бібліотеку, переважна більшість книг якої носили історичне та філологічне спрямування. Це дозволило молодому викладачу ліквідувати певні прогалини в історичних знаннях, що з'явилися через відмінність у програмах класичних та духовних навчальних закладах, і зосередитись на історичному студіюванні. До речі, М.Лілеєв протягом 1883–1897 рр. займав посаду бібліотекаря, що дозволяло користуватися всією наявною літературою. Наполегливі заняття над історичними дисциплінами дозволили Михайлу Івановичу скласти фахові іспити при історико-філологічному факультеті Університе-

ту Св.Володимира в Києві і 18 січня 1884 р. йому присвоїли звання вчителя гімназій та протогімназій з правом викладання історії. М.Лілеєв у цей час почав друкуватися у багатьох відомих періодичних виданнях гуманітарного спрямування: "Русская старина", "Киевская старина", "Вестник славянства". Тут були опубліковані праці, присвячені різним проблемам російської й української історії та педагогіки: "К вопросу об имени Нежинского святителя", "Киевский воевода Василий Борисович Шереметев" та ін.

За наказом №6005 від 27 липня 1894 р. по Міністерству Народної освіти М.Лілеєву було дозволено складати магістерський іспит з російської історії при одному з університетів Російської імперії без попереднього іспиту на одержання диплома 1-го ступеня з предметів історико-філологічного факультету університетів. Склавши з успіхом усний магістерський екзамен, науковець успішно захистив дисертацію на тему "Із історії розколу на Вітці і в Стародубі XVII–XVIII ст. Вип. 1", за яку Рада історико-філологічного факультету університету Св.Володимира 29 вересня 1896 р. надала Михайлу Івановичу ступінь магістра російської історії.

27 червня 1899 р. у зв'язку з 25-літтям науково-педагогічної діяльності М.Лілеєва за його власним проханням було звільнено з посади наставника студентів, але викладацьку діяльність він продовжив ще на 5 років. Учений активно займався і громадською діяльністю. З 30 вересня 1892 р. до 26 квітня 1899 р. він був членом правління НІФІ князя Безбородька, а з 13 вересня 1894 р. на 3 роки був призначений директором Олександрівського грецького училища в Ніжині. У липня 1900 р. Ніжинське сільсько-господарське товариство обрало його редактором своєї газети "Справочный сельскохозяйственный листок", а у 1904 і 1906 рр. Михайло Іванович обирався на посаду міського голови Ніжина [5].

27 червня 1904 р. М.Лілеєва за рішенням Конференції залишили для читання лекцій на 3 роки, а після цього ще двічі на 2 роки йому продовжували термін викладання в інституті.

Залишивши після себе порівняно невелику наукову спадщину, що нараховує близько двадцяти п'яти друківаних праць, М.Лілеєв, разом з тим, увійшов в історію історичної науки кількома своїми розвідками, що мали для свого часу наукову новизну. Вчений займався, переважно, вивченням російської історії XVII–XIX століття, про що засвідчують його праці: "К вопросу об авторе "Путешествия во святую землю 1701–1703 гг.", "Московском священнике Иоанне Лукьянове или старце Леонтие", "Церковно-

государственное служение Руской земле преподобного Сергия и основанной им обители", "Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии", "О летописной Нежатиной ниве", "Михаил Петрович Погодин как профессор и историк", "Князь А.А.Безбородко" та ін. Але, без перебільшення, головною його працею стало магістерське дослідження "Із історії розколу на Вітці і в Стародубі XVII–XVIII ст. Вип. 1", що вийшло друком у Києві в 1895 р. і було відзначене Товариством історії та давнини російської при Московському університеті Карповською премією. Рецензентами даної праці виступили відомі історики XIX – початку XX століття В.С.Іконников [6] та С.Т.Голубєв [7], які, в цілому, позитивно відгукнулись на зміст і метод дослідження. Як зазначалося в рецензії: "Не смотря на некоторую отрывочность и односторонность этого материала, он (М.Лілеєв – О.С.), – по крайней мере для внешней истории раскола на Ветке и в Стародубе, – имеет большую ценность, и заслуга г.Лилеева, как собирателя и издателя поименованных материалов, – заслуга не малая, – сомнению не подлежит" [8]. Здійснивши повний розбір змісту дослідження, рецензент наголосив, що: "... труд его представляет дальнейшее поступательное движение в разработке трактуемого предмета и, без сомнения, есть труд весьма полезный и ценный" [9].

"Із історії розколу" є своєрідним підсумком багаторічних занять М.Лілеєва над церковною історією, якому передувала ціла низка розвідок з даної проблеми: "Із начальной истории раскола в Стародубе", "Із начальной истории раскола в Стародубе. К вопросу о времени происхождения стародубских раскольничьих слобод", "Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв.", "Очерк миссионерских мер по обращению в православие стародубских и черниговских раскольников до времен Екатерины II". Праця складається із семи розділів, кожний з яких присвячений певній проблемі: часу походження стародубських та чернігівських розкольних слобід; умовам поселень і початковому етапу життя великоруських розкольників у стародубських та чернігівських слободах наприкінці XVII – на початку XVIII ст.; аналізу діяльності перших організаторів розколу на Вітці та в Стародубі; дияконщині, управлінню і урядовим заходам до катеринівських часів і т.п. У цілому завдання – "свести имеющиеся уже данные о Ветковском и Стародубском расколе в одно целое, проверит их строго научным методом исторической

критики, сопоставить вновь открытое с раньше известным, и таким образом представить возможно полную в настоящее время картину событий, относящихся к местной истории раскола, в последовательной связи и с изложением всех подробностей и причин, породивших те или иные явления" [10], автором успішно виконані. Сильною стороною роботи було і те, що вона базується на значному джерельному підґрунті, до того ж, значна кількість джерел була введена в науковий обіг уперше.

Крім науково-теоретичних занять М.І.Лілеєв займався і практичним утіленням своїх знань. У 1898 р. він розпочав самостійні дослідження курганів доби бронзи в Ніжинському та Остерському повітах, прагнучи створити для пошукової роботи міцне наукове підґрунтя, тому виступив ініціатором створення при НІФІ князя Безбородька архівної комісії Чернігівської губернії, на зразок орловської, рязанської, тамбовської та тверської, які були створені в сер. 80-х рр. XIX ст. На думку вченого, ця установа, крім власне занять з розшуку і обробки документів, повинна була б збирати місцеву старовину, різні монети і медалі, речові предмети старовинного побуту, написи на каменях, давні ікони тощо. Заняття розкопками курганів, могил дали б можливість утворити при історичному архіві музей старовини. Важливу роль відводив М.І.Лілеєв архівній комісії і у справі охорони місцевих пам'яток старовини та створення місцевого друкованого органу, який би видавав історичні та юридичні матеріали. "... желатель-но чтобы в Черниговской губернии была организована архивная комиссия, которая бы ведала архивным делом и научными интересами, собирала и охраняла памятники местной старины, занималась и разработкой собираемых архивных материалов. Осуществление всех этих функций ... всего естественнее и удобнее взять на себя высшему учебному заведению в губернии – НИФИ" [11]. І хоча в Ніжині таку комісію створено не було, окремі ідеї М.І.Лілеєва були використані під час заснування при Інституті у 1894 р. Історико-філологічного товариства. У травні 1898 р. М.Лілеєв разом з В.Антоновичем (був почесним членом Історико-філологічного товариства при НІФІ) та М.Бережковим оглянули могили навколо Ніжина [12], після чого він провів розкопки на північ від Ніжина 16 курганів, найбільший інтерес з яких представляють "Остраничний" і "Козацька могила" біля Ніжина, "Трушиха" і "Близниця" на лівому березі р.Остер [13].

М.Лілеєв проводив й археологічні екскурсії зі студентами до Конотопа, Батурина та Крупецького Миколаївського монастиря з метою встановлення часу заснування цих містечок. Під час поїздок учений зібрав для виставки XII Археологічного з'їзду речові та рукописні джерела, серед яких перстень із зображенням оленя, за яким женуться собаки з кургану ранньозалізного віку біля с.Митчинки [14].

У 1900 р. при Історико-філологічному товаристві в Ніжині була створена археологічна комісія, яку очолив професор А.Добіаш, але найбільш активну пошукову роботу здійснювали М.Лілеєв, М.Бережков, а з часом до них приєднався ще й В.Ляскоронський.

Маючи валику родину (4 синів і 2 дочок), останні роки життя М.Лілеєв займався переважно заробітком коштів, пропонуючи свої послуги різним освітнім закладам. Залишаючись професором Інституту князя Безбородька, він з вересня 1908 р. також викладав історію та географію в Київській приватній гімназії Стельмашенка, а з грудня 1908 р. був ще й викладачем історії педагогіки в київській Фундукліївській гімназії. Напружена праця підірвала здоров'я педагога і вченого. Він тяжко захворів і 27 листопада 1911 р. на 63 році життя Михайло Іванович Лілеєв помер у лікарні в Києві.

Смерть не дозволила повною мірою розкритися вченому і завершити свої наукові плани, про що свідчать численні рукописні праці, що так і не опинились у друці ("Курс лекцій по русской историографии" (393 арк.), "Курс лекцій по истории России от древнейших времен до середины XIX в." (304 арк.), "Щапов и его взгляды на раскол" (36 арк.), "О классическом гимназическом образовании" (17 арк.) та ін.) [15], але й той науковий спадок, що залишив після себе М.І.Лілеєв засвідчує про його кропітку роботу на ниві історичної науки.

Література

1. Коваленко А.Б. М.Н. Бережков – историк-краевед // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 104–105; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович, російський історик, активний учасник краєзнавчого руху початку ХХ ст. на Україні // Репресоване краєзнавство /20–30-ті роки/. – К., 1991. – С. 334; Острянюк А.М. Ніжинська історична школа доба становлення (1875–1920) // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 124–131; Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в ХІХ – 1-й чверті

XX ст.: Історико-бібліографічний огляд // Література та культура Полісся. Вип. 6. – Ніжин, 1995 – С. 90–108; Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990. – Нежин, 1993; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ "Аспект–Поліграф", 2005; Ситник О.М. Василь Григорович Ляскоронський: Життєвий і творчий шлях відомого українського історика, археолога і нумізмата // Український історичний журнал. – 1990. – №2. – С. 88–89 та ін.

2. Лилеев Михаил Иванович // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. – Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 43–44; М.И.Лилеев: Биографическая справка // Деятели России. 1906 / Ред.-изд. А.М.Шампаньер. – СПб., 1906. – С. 50; Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2 т. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 40.

3. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 246, 273, 542, 633, 815, 919.

4. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 99. – Про запрошення М.І.Лілеєва. – 128 арк.

5. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 185. Формулярные списки Директора, профессоров и преподавателей Института князя Безбородко в Нежине. – Арк. 71–74.

6. Иконников В.С. Рец. на соч. М.И.Лилеева "Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв.". Вып. 1. (К., 1895) // Киевские университетские известия. – 1897. – Ч. 1. – №4. – С. 1–21.

7. Голубев С.Т. Разбор исследования М.И.Лилеева "Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв.". Вып. 1. (К., 1895) // Чтение в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1898. – Кн. 2, отд. 4. – С. 1–35.

8. Там само. – С. 6.

9. Там само.

10. Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв. – К., 1895. – Вып. 1. – Передмова. – С. XII.

11. Институт рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського, ф. 127 (Архів М.І.Лілеєва), оп. 1, спр. 157. – О необходимости учреждения архивной комиссии в Черниговской губернии. – Арк. 1–4.

12. Там же, спр. 222. – О поездке с Антоновичем В.Б. на могилы около Нежина и о предварительных раскопках на козацкой могиле. 22.VI.1898 г. – Арк. 1, ф. XIII (Архів М.М.Бережкова), оп. 1, спр. 17.-Дневник XI. 1898 г.Нежин. – Арк. 15.

13. Ясновська Л.В. Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства // Література та культура Полісся. Вип. 8. – Ніжин, 1997. – С. 105.

14. Там же. – С. 106.

15. ІР ЦНБ ім. В.Вернадського, ф. 127 (Архів М.І.Лілеєва), оп. 1, спр. 1, 13, 33, 51.

Рациональне світосприймання інтелектуальної еліти Гетьманщини (90-ті рр. XVII – 60-ті рр. XVIII ст.)

Пізнання минулого вміщується поміж визнанням істориком реальності минулого як даності в його чуттях та наполяганням на дійсності тільки його уявлень про минуле. Це особливо важливо для розгляду раціонального світосприймання інтелектуальної еліти Гетьманщини, яке простежується дослідником як з буквального прочитання історичних свідчень, так і з їхнього тлумачення.

Вивчення інтелектуальної історії Гетьманщини відповідного періоду логічно вимагає з'ясування тих явищ, через які виявляється для історика інтелектуальна еліта. З огляду на історичні свідчення та історіографічні джерела, до одного з найголовніших компонентів життя інтелектуальної еліти належало раціональне сприймання світу. Тому, на нашу думку, питання раціонального аспекту світосприймання інтелектуальної еліти Гетьманщини кінця 90-х рр. XVII – 60-х рр. XVIII ст. є надзвичайно актуальним в інтелектуальній історії ранньомодерної України.

Метою статті є вивчення місця раціонального світосприймання представників інтелектуальної еліти Гетьманщини 90-х рр. XVII – 60-х рр. XVIII ст. в історичних процесах, які проходили у козацькому державному утворенні. Опрацювання вищезазначеного буде проведено на основі: друкованих або писаних для широкого вжитку творів, рукописних збірників та приватних листів.

Концептуальною основою дослідження є розуміння "раціональності" в історичному контексті XVIII ст. При цьому раціональне світосприймання як атрибут світогляду представників європейської цивілізації необхідно відрізнити від "всезагальної, позакультурної та позаісторичної властивості людини" [1]. Дефініція "інтелектуальна еліта" в статті розглядається як панівна верства за критерієм належності до здобутків тодішньої середньої та вищої освіти, що включала частини політичної, економічної та церковну еліти.

Раціональне сприймання світу представниками інтелектуальної еліти Гетьманщини XVIII ст. складно вміщується у теоретичні моделі. Проте розвиток богословської та філософської думки вдало відображає модель традиції, а модель раціонального сприймання світу інтелектуальної еліти влучно відбиває ідеї та уявлення панівної верстви суспільства [2].

В історичній пам'яті раціональність чи "схоластичність" мислення інтелектуальної еліти Польсько-Литовської Русі вперше помітили представники московських церковних кіл, для яких було чужим спрощення богословських істин до меж зрозумілого [3]. Але тільки з середини XIX ст., а особливо з кінця цього століття та початку наступного, виникає бачення раціонального світосприймання як великого духовного та інтелектуального повороту Русі у напрямку західної раціональної моделі світосприймання [4]. Г.Флоровський навіть назвав цей процес "західним полоном" руської богословської думки [5].

У рамках української позитивістської історіографії та народницької школи, інтелектуальна еліта Гетьманщини, що містила релігійний та елітний аспекти, майже не помічалася. Навіть О.Лазаревський у цьому відрізку часу бачив передусім соціально-економічні процеси, що проходили в автономній частині Російської імперії [6]. Більш вагомій уваги історія інтелектуальної еліти Гетьманщини природно зазнала в діаспорній історіографії в рамках народницько-державницької школи [7].

У радянській історіографії інтелектуальне життя української еліти вивчалось у тій мірі, в якій могло узгодитися з головними моделями історичного матеріалізму [8]. На такому теоретичному фоні або з його врахуванням написано значну кількість праць, насамперед у 20-ті та 60–80-ті рр. XX ст. [9].

Українська історіографія після 1991 р. поставила нові запитання історичним свідченням кінця XVII–XVIII ст. та історіографічним джерелам. Однією з відповідей на такі запитання є сучасна ще не окреслена міждисциплінарна інтелектуальна історія [10].

Друковані або писані для широкого вжитку твори як тексти для "своїх" та "чужих". Тексти, що відображають суспільно-політичну думку інтелектуальної еліти Гетьманщини, є чи не найкращим об'єктом дослідження світосприймання їхніх авторів. У цих свідченнях чітко виявилися спроби раціональним шляхом довести право на самостійність Гетьманщини (конституція П.Орлика), природність та необхідність української автономії у Московській державі, а потім і в Російській імперії (традиція козацького літописання, суспільно-політичні праці та документи 60-х рр., "Права, за якими судиться малоросійський народ").

Пилип Орлик у своїй "Угоді і конституції" 1710 р. у преамбулі раціонально переосмислює релігійну ідею Божественного права монарха над певною територією. На його думку, Бог схотів

"вивести згаданий козацький народ до першочергової волі". Таким посиланням на волю Бога гетьман в еміграції пояснював повстання Б.Хмельницького, з натяком на відомі історичні події як прецедент у козацькій історії. Під руку московських царів, вважав П.Орлик, козаки піддалися добровільно, сподіваючись, що Московська одновірна держава, "дотримається обов'язків своїх у договорах та статтях". Але Московська держава почала накладати на Україну "невільниче ярмо", що стало причиною виступу Мазепи [11]. Тобто у вищенаведених фрагментах текстів чітко простежується раціональне використання релігійних ідей та уявлень раннього нового часу.

Якщо Пилип Орлик раціонально намагався обґрунтувати самостійність Козацької держави, то козацькі літописці створили образ автономної козацької історії, у центрі якого були козаки, що перебували на військовій службі у польських королів. Згідно традиції козацького літописання, за військову службу королі надали козацькому люду "права", "свободи" та "вольності" (так сприймалися відносини Стефана Баторія з козаками), що підтверджувалися з кожними виборами короля. Такі досить уявні договірні відносини між королями та козацтвом перенеслися козацькими літописцями на відносини з московським царем [12].

Раціональна схема у сприйманні інтелектуальної еліти договірних взаємовідносин між царем та козацтвом чітко прослідковується і в суспільно-політичних творах та документах 1760-х рр. Саме це десятиліття було надзвичайно бурхливим у житті інтелектуальної еліти Гетьманщини і в цей час виявилися різні тенденції у свідомості козацького соціуму. Так, у "Прошенії малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом..." бажання закріпити посаду гетьмана як визначну у державній системі аргументувалося таким чином: "хотя договорными гетмана Богдана Хмельницкого статьями, как скоро гетман умрет, вольное малороссийскому народу избрание другого гетмана дозволено, а вашему императорскому Величеству извещать о том велено... того ради всеподданейше вашего императорского величества просили подтвердитъ вновь вышеупомянутые прежних гетманов статьяи,..." [13]. Останнє можна трактувати таким чином, що верхівка козацького суспільства реалізувала свої політичні інтереси через використання прав старовини.

Після відмови І.Скоропадського від лідерства в делегації від Гетьманщини до "Законодавчої комісії", ідеологом та натхне-

ником автономії Малої Русі у складі Російської імперії, спільної для Великої Росії та Малоросії, стає Г.Полетика. Його першою акцією як голови українських делегатів стала відповідь на наказ Малоросійської колегії. У "Запереченні депутата Григорія Полетики щодо настанов Малоросійської колегії панові депутату Дмитрові Натальїну" Г.Полетика не тільки критикував наказ Малоросійської колегії за порушення місцевих прав, але і прагнув раціональним шляхом обґрунтувати, що викладені в ньому пропозиції не потрібні. Наприклад, прихильник козацької автономії не бачив потреби в іноземній моделі для українських міст, якщо можна було б підтвердити магдебурзьке право та міську автономію [14].

Для узаконення автономних прав Гетьманщини перед царем-протектором, а згодом й імператором, інтелектуальна еліта зверталася, як зазначалося вище, до аргументів давнини та меншою мірою релігії. Однак у пошуках додаткової легітимації представники інтелектуальної еліти спробували внормувати тодішнє автономне життя Гетьманщини в Російській імперії найраціональнішим шляхом – юридичним [15]. Саме це стало однією з причин проведення кодифікації тодішніх правових норм, які мали походження передусім з Литовського статуту. Результатом цієї праці стали "Права, за якими судиться малоросійський народ", які використовувалися на практиці, проте так і не були затверджені імператором.

Раціональне розуміння світу інтелектуальної еліти Гетьманщини природно відобразилося в лекціях, які читалися в Києво-Могилянській академії, Чернігівському та Переяславському колегіумах. Що стосується богословсько-філософської традиції Києво-Могилянської академії, нині існує велика кількість досліджень [16], ми наведемо назву лише одного з курсів лекцій: "Fax rationalis scientiae..." ("Факел раціонального знання, чи діалектика, яка світить роксоланській (українській) молоді, що прагне філософії у дуже славній академії Києво-Могило-Заборовській запалений у 1737 р., квітня 26") [17].

Раціональність світосприймання пронизує і релігійні твори. Так, у праці Стефана Яворського "Камінь віри" – одного з найвидатніших церковних діячів Гетьманщини, а згодом Московської держави та Російської імперії – зустрічаємо своєрідний синтез. "Коли хочеш уздріти істину, дивись "Каталог ересей" від святого Епіфанія, від Дамаскіна, від Августина та інших, просторо написаний" [18], – так обґрунтовує свої гносеологічні пошуки

представник Києво-Могилянської богословсько-філософської традиції. Цю цитату можна неоднозначно витлумачити з контексту, але те, що вона раціонально розглядає спадщину патристики є очевидним. Ще більш "раціональними" є твердження, що були запозичені з католицької теології, в якій сформувався Яворський як мислитель: "Єретиків достойно й праведно віддавати анафемі, достойно також і умертвляти. Більше зло є, коли будуть віддані сатані, аніж мають усілякі муки тілесні перетерпіти" [19].

До іншого аспекту раціонального світосприймання інтелектуальної еліти належить раціональне наповнення богословського та повсякденного релігійного осягнення світу. Цікавим прикладом поєднання та близького співіснування релігійного та раціонального у сприйманні світу інтелектуальною елітою є творчість цілком світського її представника Г.Полетики, який, крім відомої "Історичної записки..." [20] та інших світських праць, також написав "Істинні основи та викладення Православ'я чи настанова язичникам, які прийняли православну віру" [21].

Таким чином, друковані або писані для широкого вжитку твори інтелектуальної еліти Гетьманщини 90-х рр. XVII – 60-х рр. XVIII ст. свідчать, що раціональне сприймання світу було вагомим складником свідомості освічених верств суспільства.

Рукописний збірник як текст для "своїх". Крім зазначених творів, актуально розглянути маловідомі рукописні збірники на наявність у них раціональних схем сприймання світу. Оскільки ці твори були написані у контексті тодішніх релігійних уявлень, особливий інтерес становить зіставлення традиційного релігійного та нового раціонального, що було пов'язано з новоєвропейською наукою.

На початку цікавого анонімного рукописного твору "Роздуми про душу" [22], стилістика та папір якого вказують на належність джерела до Києво-Могилянської богословсько-філософської традиції, розміщена "карта" буття Божого, ангельського та людського. У верхній, світло-жовтій частині цієї карти схематично "розміщений" Бог. Далі до низу розташовані: серафими, херувими, престолі, господьствія, власті, сили, начала, архангели та ангели; місце душ праведних; нерухомі зірки, планети з Землею та Сонцем. У нижній частині – чорним кольором зображені "Вечная ноць и адъ" [23]. Далі слідує пояснення до карти: "Зрелый разумъ, согласуя систему Коперника, съ настоящимъ деломъ (з Божимъ й ангельскимъ світом – як слідує з контексту – К.В.) не-

усомниться, что Солнце есть центр міра, и что все звезды обрашаються вокругъ его: а планеты, въ числе которыхъ есть Земля наша, производять вокругъ его свое особенное теченіе... небеса въ своемъ пространствіи, вечно и постоянно не подвисены суть" [24].

У дусі епохи Просвітництва роз'яснюється "розумність" духів та їхнє призначення: "Оба духовъ оныхъ, есть разумъ въ собственномъ своемъ лице: но разум добрый и разумъ злыи. Закон христіанскій учитъ насъ, что оба рода духовъ оныхъ, сотворены изволеніемъ самого Бога; и по томъ не угодная или противящкаяся ему вся часть, духовъ злостныхъ, низвержена съ небесъ..." [25].

Вказана тенденція у поєднанні релігійного та раціонального у світосприйманні представників інтелектуальної еліти Гетьманщини кінця XVII – середини XVIII ст. підтверджується й іншими свідченнями [26]. Таким чином, рукописні збірники, які писалися і читалися у межах родин та прошарків інтелектуальної еліти Гетьманщини були пронизані раціональними схемами сприймання світу.

Приватний лист як текст між "своїми". Значний аспект світосприймання представниками інтелектуальної еліти Гетьманщини 90-х рр. XVII – 60-х рр. XVIII ст. висвітлюється у приватних листах. Вже сам факт наявності печаток, а в багатьох випадках і підписів у листах до близьких людей без особливих "шляхетських" коренів свідчить про схематичну передачу аристократичної епістолярної традиції у широкі кола суспільства. Так, у листі від 16 серпня 1736 р. Стефан Томара пише до рідної сестри свого батька: "По сему писму покійного отца моего... денги за всю тую горелку чотириста девяносто осмъ золотих уплатит непременно. И на томъ своеручно при печати моей подписуюся" [27].

Своєрідним відображенням раціонального сприймання світу є листи, пов'язані зі сватанням та відмовою від нього. Наприклад, Анастасія Лукашевич у листі від 1760 р. до своєї сестри Скоропадської про виконання доручень останньої писала: "Александръ Петровичъ самъ к нему (потенційному чоловікові вдови Скоропадської – К. В.) теперь отписаль, что вы в замужество итит еще не желаете по неокончанию судних процессовъ, имеющихся з пасинками вашими,..." [28]. А в листі Марка Марковича від 29 травня 1737 р. до Анастасії Скорупи відмову сватати її дочку описано таким чином: "въ бытность мою въ Стародубе в дому вмс. мс. паней, якій разговоръ имель я з за вм(с). м(с). панею о сродстве, ... же тому собитися нельзя, и сіе я вм(с). м(с). паней доношу и пребиваю" [29].

Важливим елементом епістолярної традиції було повернення листів, що мали певні зобов'язання авторів, після того, як вони виконувалися. Тобто відправник зобов'язального листа вимагав повернути його після закінчення певного договору, щоб цей лист навіть потенційно не міг стати засобом шахрайства. Цікаво, що бунчуковий товариш Олексій Симоновський у листі з вимогою боргу до стародубського полкового сотника Семена Галецького сам пише, щоб його партнер забрав листа: "повторе братски и кране прошу вмю мсю пана десять таляре денег ему посланному моему, на нужную потребу мою отдат или през своего з оним же до мене прислати и свое писане, на оніе данное, до себе отобрат" [30].

Безперечно, що дослідження приватних листів вимагає прискіпливого витлумачення усіх історичних обставин, у яких вони писалися. Але, на нашу думку, навіть запропонований у статті розгляд свідчить про значну тенденцію раціонального сприймання світу при викладі думок у листах освіченими представниками суспільства.

З розглянутих історичних джерел слідує, що всі вони більшою чи меншою мірою свідчать про притаманність свідомості інтелектуальної еліти Гетьманщини 90-х рр. XVII – 60-х рр. XVIII ст. раціонального сприймання світу. Раціональність світосприймання інтелектуальної еліти Гетьманщини мала свої особливості, вона була тісно переплетена з повсякденними та православними релігійними уявленнями, а тому й отримала неоднозначні оцінки в історіографії, філософській та богословській думці. Але, як би ми на сьогоднішній день не оцінювали раціональне сприймання світу інтелектуальної еліти Гетьманщини 90-х рр. XVII – 60-х рр. XVIII ст., перед нами постає ціла низка запитань. Як взаємозалежали раціональність сприймання світу представниками інтелектуальної еліти Гетьманщини та богословсько-філософська традиція Києво-Могилянської академії? Що належало до визначального процесу? Як співвідносилися між собою просвітництво, бароко та раціональне сприймання світу носіїв вищезазначених культурно-історичних епох, тобто інтелектуальної еліти? Наскільки визначальними були раціональні схеми сприймання суспільно-політичного життя у творенні суспільно-політичної думки? Якою мірою раціональне світосприймання пронизувало повсякденне життя інтелектуальної еліти? Яке значення мало раціональне світосприймання представників інтелектуальної еліти Гетьманщини

кінця XVII–XVIII ст. в історії українського народу, в його співіснуванні з суспільно-політичними та культурними світами Речі Посполитої та Московської держави, а згодом Російської імперії? Усі ці питання ще очікують майбутнього дослідження.

Література

1. Философский словарь. – М., 1991. – С. 405.
2. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. головн. ред. В.Бусел. – К., 2004. – 2004. – С. 1181; Смолій В. Традиції визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С. 13; Философский словарь. – М., 1991. – С. 487.
3. Флоровский Г. Пути русского богословия. – Paris, 1937. – С. 42–56.
4. Там само. – С. 23–32.
5. Флоровский Г. Пути русского богословия. – Paris, 1937. – С. 56.
6. Повну бібліографію праць О.Лазаревського уклав М.Ткаченко. Див.: Список праць О.М.Лазаревського і праць про нього // Український археографічний збірник. – 1927. – Вип. 2. – С. LI–LXXX.
7. Оглобин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – 454 с.
8. Философский словарь. – М., 1991. – С. 177–179.
9. Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К., 1982. – 287 с.; Титов Х. Стара вища освіта в Київській Україні XVI–XIX ст. – К., 1924. – 284 с.; Хижняк З. Києво-Могилянська академія. – К., 1981. – 234 с.
10. Історія української культури. Т. III. – К., 2003; Plokyh S. Tsars and Cossacks. A study of iconography. – Cambridge, Massachusetts. – 2002. – 102 p. та ін.
11. Цит. за Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні від 1710-го по 90-ті рр. XVIII ст. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2000. – Т. IV. – Кн. I. – С. 9.
12. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 26, 27, 33–39, 44, 45, 92–96; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 66–67; Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – Т. I. – С. 49–50, 136–138.
13. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малоросии / Укл. О.Струкевич // Український історичний журнал. – 1993. – №9. – С. 92.
14. Когут З. Російський централізм та українська автономія: ліквідація. – К., 1996. – С. 161.
15. Сас П. Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового Часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 188–189.
16. Нічик В. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2002; Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. – К., 2002 та ін.

17. Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К., 1982. – С. 97.

18. Яворський С. Камінь віри // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2000. – Т. IV. – Кн. I. – С. 453–454.

19. Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2000. – Т. IV. – Кн. I. – С. 461.

20. Полетика Г. Исторична записка // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2000. – Т. IV. – Кн. I. – С. 276–289.

21. Полетика Г. Истинные основания и изложение Православия или наставление язычникам, которые приняли православную веру. – Спб., 1762.

22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. 160, №74, арк. 49, 53 зв.

23. ІР НБУ, ф. 160, №74, арк. 49.

24. Там само. арк. 50 зв.–51.

25. Там само, арк. 50–50 зв.

26. Там само, №76, арк. 3–19 (Беседа мастера и ученика о природе, ангелах, о сотворении неба и земли и о др. XVIII в.); Там само, №79, арк. 23–26 (Проскомидия. Чин исповедания и др. XVIII в.).

27. Приватні листи XVIII ст. / Підг. В.Передрієнко. – К., 1987. – С. 43.

28. Там само. – С.134.

29. Там само. – С.87.

30. Там само. – С.59.

О.М.Цапко

Особливості розвитку української політичної еліти в другій половині XVII – початку XVIII століття

На сьогоднішньому етапі розвитку української державності однією із найбільш гострих проблем є проблема формування власної національної еліти, яка була б здатна на найвищому політичному і державному рівнях відстоювати інтереси широкого загалу населення України, та давати правильні і науково обґрунтовані відповіді на виклики часу. При цьому, як показують нам останні події, актуальними є і такі проблеми, як наявності у сьогоднішніх політичних лідерів таких якостей, як патріотизму, необхідного для управління державою інтелектуального та духовного розвитку, їхніх моральних якостей, а також державницького мислення. Сучасні проблеми і складнощі, з якими пов'язаний процес формування сучасної політичної еліти нашої держави,

переважною більшістю є результатом скланнощів і труднощів історичного розвитку української нації, зокрема її багатовікового бездержавного статусу, коли історична державотворча традиція носила перерваний характер, унаслідок чого кожному новому поколінню українців у своїх державотворчих потугах доводилося починати все з нуля, не опираючись на досвід попередників. Все це загалом гальмувало політичні процеси, які переважною більшістю носили незавершений характер, а відповідно історія не давала українцям часу витворити із свого середовища повноцінну еліту, яка не лише була б здатною виробити власну державотворчу програму, але й утілити її основні положення на практиці.

У даній статті її автор намагається, опираючись вже на науковий доробок інших дослідників, показати основні тенденції розвитку української еліти одного із найбільш складних і неоднозначних, з точки зору його історичної оцінки, періодів в історії української гетьманської держави другої половини XVII початку XVIII століть.

Питанням формування та розвитку української політичної еліти періоду Гетьманщини присвячено чимало досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, політологів, правників, філософів тощо. Чільне місце в цих дослідженнях приділялося вивченню проблеми формування української політичної еліти поряд з українською національною державою. Серед них особливе місце займають праці з дослідження персонального складу та генеалогії козацької старшини періоду Гетьманщини, зокрема необхідно виділити дослідження О.Лазаревського [1], О.Модзалевського[2], а також праці сучасного вітчизняного дослідника В.Кривошеї [3] та В.Сергійчука [4].

У теоретико-концептуальному плані питання формування та розвитку української політичної еліти періоду Гетьманщини, а також вивченням її світогляду займаються В.Смолій [5] і В.Степанков [5], Т.Яковлева [6, с. 43–53], О.Кресін [7], Н.Яковенко[8] та ін.

Особливе місце у розробці проблеми формування української еліти та визначення особливостей її становлення належить роботі В.Липинського "Україна на переломі", автор якої, на основі вивчення широкого кола першоджерел, розробив власну концепцію процесу становлення української держави періоду Визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом Б.Хмельницького. Даний дослідник уперше в українській історіографії звернув увагу на

проблему правової легітимності у формуванні української еліти всередині XVII століття.

Питанням формування міжособистісних відносин між окремими предстаниками політичної еліти періоду Гетьманщини займався також і О.Оглоблин [9].

Проблемами впливу зовнішньополітичного чинника на процес формування української еліти періоду Гетьманщини займалися П.Голубенко [10], А.Яковлів [11], Т.Мацьків [12, с. 71–82], В.Заруба [13].

Часовий проміжок кінця XVII початку XVIII століття безпосередньо пов'язаний з періодом правління І.Мазепи. Виходячи з контексту досліджуваної теми, важливе місце займають дослідження С.Павленка [14]. Даний дослідник не лише ретельно дослідив найближче оточення І.Мазепи, але й визначив основні чинники, які призвели до формування у світогляді цього діячдержавницької програми, яку від намагався згодом втілити на практиці за допомогою шведського союзника.

Період другої половини XVII початку XVIII століть є одним із найскладніших і суперечливих періодів в історії України, який на сьогоднішній день не має однозначної оцінки в сучасній історичній науці. Даючи загальну характеристику цьому періоду, слід зазначити, що не зважаючи на всю складність, суперечливість, а часто і взаємовиключність політичних процесів того часу, становлення української нації не лише не переривався, а набувало дедалі більшої сили. Одним із найбільших результатів цього процесу стало формування козацько-старшинської еліти українського суспільства, яка в ході Визвольної війни 1648–1657 рр. завдяки зусиллям Б.Хмельницького, в стислі історичні терміни спромоглася сформуватися і очолити національний рух українського народу, направлений на його остаточне визволення і побудову власної держави. З цього приводу є слушною думка В.Кривошеї про те, що національна еліта, "формуючись сама, формувала і національне суспільство і державу" [3, с. 8].

Звичайно, що одним із основних каталізаторів цього процесу стала Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, яка започаткувала новий етап в українській історії, пов'язаний з побудовою української держави, яка в історичній літературі отримала назву Гетьманщина. Величезна заслуга Б.Хмельницького, як справедливо зазначають В.Смолій та В.Степанков, "полягала у визнанні ним соціально-економічних завоювань селянської війни, що ознаменувало її завершення, а відповідно і створило принци-

пово новий фундамент для консолідації української нації" [5, с. 493].

Характеризуючи результати Визвольної війни 1648–1657 рр., вважаємо за необхідне звернути увагу на ряд моментів:

- у період найвищого свого піднесення (літо–осінь 1648 р.) дана війна охопила майже всю етнічну територію України;
- ліквідувала чужоземний національний та соціальний гніт над українським народом;
- знищила старі феодальні відносини на території України, які уособлювали в собі велике феодальне землеволодіння з фільварково-панщинською системою господарства та кріпацтвом;
- спричинила істотні зміни в соціальній структурі українського суспільства, і тим самим пришвидшила процес формування нової української еліти;
- заклала підвалини побудови української державності з полково-сотенним територіально-адміністративним устроєм, на чолі якого стояла влада Гетьмана з чіткою тенденцією до її монархізації (спадковості) [15];
- визначила релігійний чинник (православ'я), як один із найбільш визначальних чинників національної самоідентифікації українців, а також їхню як релігійну, так і національну відмінність від поляків.

Побудована Б.Хмельницьким держава стала універсальним чинником для консолідації української нації, її перетворення у справді державну ("історичну") націю. Характеризуючи значення цього процесу О.Оглоблин справедливо зазначав: "... основне залишається незмінним: Українська держава, в якій влада належала війську Запорізькому, в якому влада належала гетьману Б.Хмельницькому, була здобута вже в перших роках Хмельниччини. Вона з'являється внаслідок національно-визвольної революції, вона будується стихійно з великими труднощами і жертвами, вона ще не має чіткої формули державного устрою. Ця формула з'являється і то не остаточно – лише в кінці гетьманування Богдана, але українська держава ("Малоросійське Государство", як називали її москалі) вже існувала" [16, с. 24].

Однак у силу складності як внутрішньої, так і зовнішньополітичної ситуації, в якій перебував український народ протягом II половини XVII – початку XVIII століття, здобуті в ході національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького позитивні для національного та державного становлення

української нації, тенденції були або знівельованими, або ж мали незавершений характер. Створена Б.Хмельницьким українська держава в силу складної зовнішньополітичної ситуації, а також у зв'язку з несформованістю як її основних структур, так і відсутністю чіткої державницької програми, змушена була піти під протекцію Москви, що було зафіксовано Переяславською угодою і "березневими статтями" 1654 р.

Починаючи з цього часу, московський чинник починає відігравати дедалі більшу роль у політиці української держави. Так, звані "договірні статті", які повинен був підписувати з Московською державою кожен наступний новообраний гетьман України, під політичним тиском Москви все більше обмежували автономію української держави, аж до повної її ліквідації. Крім того, московське керівництво все більше починає втручатися у внутрішні справи Гетьманщини і, таким чином, призводить до ще більшого розколу як у правлячій еліті, так і у самому українському суспільстві. Російський філософ XIX століття В.Соловйов, характеризуючи зовнішньополітичну політику Московської держави, писав, що ця політика нагадує "Сфінкса, в якого жіноча голова і пазурі звіра" [17, с. 38]. Всі спроби таких визначних гетьманів України, як І.Виговського, П.Дорошенка, І.Самойловича відновити здобутки національно-визвольної війни не увінчалися успіхом. Більше того, після смерті Б.Хмельницького в 1657 р. Україна пережила тридцятилітній період нищення і руйнації, за що М.Костомаров назвав це тридцятиліття як період "Руїни".

В цих умовах процес становлення української еліти був досить складним і суперечливим. На ньому знайшли свій відбиток як зовнішні, так і внутрішні чинники, які, в свою чергу, визначили основні напрямки її політичної і державотворчої діяльності.

Насамперед зазначимо, що в другій половині XVII початку XVIII століть українська еліта була досить неоднорідною. В її середовищі на той час сформувалися різні угруповання, співвідношення яких у подальшому і визначило політики Гетьманщини. Так, зокрема в плані зовнішньополітичної орієнтації в розглядуваний період сформувалося три основних угруповання.

Перше і найбільш впливове було угруповання проросійське, яке почало організаційно формуватися відразу після підписання "березневих статей" 1654 р., і вже на кінець XVII століття до нього входила більша частина політичної еліти Гетьманщини, а саме: майже вся полково-сотенна старшина Слобідської України і

частина православної шляхти Правобережної України, яка не втрачала надії остаточно приєднатися до Лівобережної України з метою вступу під російське покровительство. Переважаючими проросійськими силами також характеризувалася і старшина Запорозької Січі, особливо ці симпатії почали поширюватися після підписання "Вічного миру" 1686 р., згідно з умовами якого Запорізька Січ позбавлялася подвійного підпорядкування Московській державі та Речі Посполитій і ввійшла повністю під сюзеренітет Московської держави.

Основна причина цих симпатій, на нашу думку, криється, перш за все, в тому, що на той час козацька старшина намагається підтвердити визнання через жалувані грамоти та інші нормативно-правові акти московського царя, захоплених ще в ході Визвольної війни своїх маєтностей, точніше прагнула зробити легітимним своє панівне становище в українському суспільстві. Здійснити це власними силами вона не змогла, оскільки цьому заважала, перш за все, вже укорінена в глибину українського суспільства козацька виборна традиція, яка у свідомості переважної маси населення України визнавала не лише свою експлуатацію з боку "своїх полковників і сотенників, але й придбані ними багатства, як несправедливі". М.Грушевський, характеризуючи відносини між тодішньою українською елітою і українським суспільством, писав: "Це подразнення має відчувалося правлячим колом дуже живо. Не довіряючи козацькому війську, оскільки козаки поряд із кошовими терпіли від економічної політики старшини, гетьман і старшина завели наймані війська, які набиралися із всіляких покидьків суспільства – так званих сердюків, а при всякій небезпеці народного руху закликали на допомогу московський уряд, вимагаючи від нього військ..." [18, с. 241].

Відповідно, з одного боку, відчуження від українського народу було однією із слабких сторін української еліти початку XVIII ст. і з часом воно все більше поглиблювалося, з іншого боку це знекровлювало саму правлячу верхівку Гетьманщини, підривало її сили і стійкість у захисті власних політичних інтересів, у боротьбі за автономію України, і робило її ще більш залежною від Московської держави.

Друге угруповання складали представники пропольської орієнтації. Щодо соціального походження більшості з них, то вони переважно більшістю являлися нащадками української православної шляхти, яка здобула свій шляхетський титул і маєтності

ще в період Речі Посполитої, однак, яка підтримала Б.Хмельницького у його національно-визвольній боротьбі, і згодом стала одним із джерел формування української еліти того часу. В даному контексті необхідно також зазначити, що це були одні із найбільш освічених осіб, які проявили себе компетентними фахівцями в системі законодавства та державного управління. Тому не дивно, що, починаючи ще за часів Хмельниччини, вихідці із шляхетних родів займали в українській державі досить відповідальні посади. Однак і надалі продовжували тяжіти до польської моделі державного управління, при цьому вони не вважали за необхідне остаточно втрачати зв'язків з Річчю Посполитою.

Особливо пропольські настрої були сильні серед української шляхти Правобережної України, поширенню яких сприяла й часткова зміна у ставленні польського керівництва до українців Правобережної України. Так, зокрема, складні обставини боротьби з Османською імперією і Кримським ханством, а також побоювання, що влада Лівобережної Гетьманщини поширяться і на Правобережжя, переконали польського короля Я.Собеського в необхідності послабити колоніальний гніт на цій території. Видані ним у 1684 р. універсали дозволяли козакам та їхнім родинам поселятися на території Правобережжя, вести власне господарство та жити "давніми звичаями" [19, с. 24]. Поряд з цим, у 1685 р. Сеймом приймається спеціальна постанова щодо Війська Запорізького. Даною постановою, по-перше, всім низовим і городовим козакам, котрі мали поселятися в Україні, гарантувалося повернення "прадавніх вольностей свобод і привілеїв"; по-друге, дозволила козакам поселятися не лише у королівських, а й у шляхетських маєтках; по-третє, надала тодішньому гетьману Правобережної України П.Могилі право видавати "проповідні листи" та формування представникам козацької старшини – полків [13, с. 42]. Крім того, варто зауважити і той фактор, що, перебуваючи і після національно-визвольної війни під владою Речі Посполитої, діти української Правобережної шляхти отримували освіту, свій інтелектуальний, духовний та кар'єрний вишкіл саме навчальних закладах та установах Речі Посполитої, що не могло не позначитися на їхньому світогляді.

Загалом на кінець XVII ст. представники Правобережної козацької старшини, зокрема ті, які розчарувалися в політиці П.Дорошенка і почали масово переходити на бік І.Самойловича, почали відігравати важливу роль у житті Гетьманщини. Сюди

вони переносили, крім власного господарського й адміністративного досвіду, ще й власний світогляд і бачення у вирішенні політичних та соціально-економічних питань. За І.Самойловича політичний вплив цієї групи старшини зріс, ще й завдяки тому, що, як зазначає О.Оглобин, вони "поволі здобувають собі керівні місця в економічному та політичному житті Лівобережної України" [20, с. 16–17]. До таких старшинських родин відносилися Виговські, Немиричі, Лизогуби, Кандиби, Гамалії, Ханенки, Кочубеї, Скоропадські, Мазепи тощо.

Третє угруповання носило протурецьку орієнтацію. Воно було, на відміну від попередніх двох, невеликим. Остаточне організаційне оформлення цього угруповання відбулося після підписання між Росією і Туреччиною в 1681р. Бахчисарайського мирного договору, однією з умов якого було те, що Росія визнавала право Османської імперії на панування над Правобережною Україною. Після поразки І.Мазепи і Карла XII під Полтавою (1709 р.) і перехід частини мазепинців під захист Османської імперії, дане угруповання починає набувати все більшої сили. Цьому також сприяла агітаційна робота П.Орлика, яку він розгорнув на території українських земель і Запорозької Січі [7, с. 124].

Прихильники протурецької орієнтації вбачали в Османській імперії єдину державу, яка реально здатна була протистояти Російській імперії. Яскравим виразником протурецької тенденції на кінець XVII ст. був старший військовий канцелярист Генеральної Військової канцелярії Петро Іваненко (Петрик).

Співвідношення цих трьох старшинсько-шляхетських формувань значною мірою визначало подальший політичний розвиток української держави.

Поряд із цим, у плані бачення внутрішньо-політичного укладу української держави та кінцевого визначення форми правління в ній, українську еліту розривало дві взаємовиключні тенденції, які постійно боролися між собою, зокрема, тенденція монархічна, суть якої полягала у перетворенні влади українського гетьмана у спадкову і надання йому можливості в отриманні владних повноважень, на зразок абсолютних монархій Західної Європи.

У даному контексті вважаємо за необхідне відзначити, що побудова в Україні незалежної держави асоціювалася саме з цією тенденцією. В умовах пізнього феодального суспільства сильна влада монарха значною мірою визначала і міцність самого державного утворення. Більше того, як це ми бачимо на прикладі

історії західно-європейських держав і Росії, монархія, яка уособлювалася і зливалася з поняттям "державність" поряд із відповідними соціально-економічними та інтелектуально-духовними передумовами виступала одним із визначальних чинників формування та консолідації нації. Сторонниками даної тенденції були, в першу чергу, самі гетьмани України з їх найближчим оточенням, які в силу свого суспільного становища були найбільше зацікавлені в укріпленні власної влади.

Друга тенденція була аристократично-олігархічна, яка намагалася перетворити українську державність в олігархічну форму правління, при якій влада гетьмана або носила б суто номінальний і представницький характер, або ж була значно урізана. Особливості становлення української еліти, поряд із значним зовнішньополітичним чинником, який полягав у дедалі більшому втручанні інших держав у внутрішньополітичні справи України, призвів до переваги саме цієї аристократично-олігархічної тенденції, яка і стала найбільш руйнівною для процесу українського державотворення загалом.

Жорстока боротьба за гетьманів і козацької старшини упродовж II половини XVII ст., їх часта зміна, яка здебільшого закінчувалася для них і їхніх членів родин трагічно, пояснювалася, в першу чергу, боротьбою цих двох тенденцій. Кожен наступний новообраний гетьман повинен був підписати чергові договірні статті з Московською державою, при цьому його повноваження щораз більше урізалися. І ця політика була не лише бажанням Москви, але й нагальною вимогою самої української старшини.

Це загалом призвело до згасання та виродження української національної ідеї у свідомості тодішньої правлячої верхівки українського суспільства, яка виражала державотворчий потенціал, і серед неї тип "малороса" набуває, як твердять В.Смолій та В.Степанков, це згасання набуло "особливого поширення" [5, с. 213]. Якщо прослідкувати процес цього виродження національної свідомості серед старшинської еліти, то тут можна виділити 3 етапи:

- перший етап – формування української гетьманської державності під протекторатом могутнього російського сюзерена;
- другий етап – ідея територіального та культурного автономізму у складі Російської імперії;
- третій етап – нехтування будь-якими національними інтересами з метою збереження власних маєтностей та панівного становища в суспільстві.

Правда, на початку XVIII ст. у середовищі української верхівки ще існувала невелика частина, яка сповідувала ідеї самостійництва, однак, за незначним винятком, вона вже не мала волі до боротьби за її реалізацію й при найменшій загрозі власному життю чи благополуччю психологічно була готова поступитися.

Таким чином, вважаємо, що всі ці тенденції в комплексі впливали на політику гетьманських урядів, яка переважно характеризувалася недалекоглядністю, безхарактерністю, вузькоєгоїстичністю, що проводила розкол у середині самого українського суспільства, відвертала від себе широкі народні маси, а відповідно ставала дедалі ще більше залежною від політики інших держав, зокрема Росії.

Не відрізнялася від політики української старшини і політика українського духовенства. Українська православна церква не лише не стала загальнодержавним і духовним центром консолідації української нації, вона дедалі більше перетворюється в замкнуту релігійну структуру, яка починаючи з 1686 року ввійшла до складу московського патріархату, і з часом перетворюється в один із найбільш потужних осередків проведення московської політики русифікації України. Д.Донцов писав з цього приводу: "Коли перестають бути сильними силачі, а хоробрі хоробрими, кріпкі кріпкими, вчителі вчителями, провідники провідниками, коли провідна каста гордить своєю вірою, дбає не про справи, а про власні розваги, тоді за розкладом вищої верстви нехибно йде й розклад нижчої й руїна цілої країни, "пошествіе і междуусобная брань" [21, с. 125].

На кінець XVII ст. українська державотворча програма терпіла кризу, особливо це проявилось в період правління гетьмана І.Самойловича, всі спроби якого щодо поєднання Лівобережної і Правобережної України та розширення меж Гетьманщини до тих кордонів, які були зафіксовані Зборівським трактатом 1649 р., не увінчалися успіхом. Підписаний між Річчю Посполитою і Росією "Вічний мир" 1686 р. поставив крапку у цих спробах. Крім того, намагання Самойловича щодо укріплення вольовими методами своєї особистої влади, як гетьмана, викликали страшенний супротив зі сторони козацької старшини, зокрема тієї її частини, яка дотримувалася проросійської орієнтації. Останньою крапкою у суперництві між І.Самойловичем і козацькою верхівкою став невдалий похід російсько-українських військ на Кримське ханство, в результаті якого авторитет і вплив І.Самойловича було

остаточно підірвано, що закінчилося його зняттям з посади гетьмана і арештом.

Нові політичні розклади вимагали і нових підходів до вибору чергової кандидатури на посаду гетьмана. "На місце воїна, – як пише В.Кресін, – має прийти політик, на місце максималіста – реаліст" [7, с. 84]. Саме такі якості історіографія визнає за І.Мазепою.

Іван Мазепа, як видно із усіх досліджень з даного періоду, дійсно являв собою тип нового політика, який на відміну від своїх попередників, які здебільшого здобували собі авторитет і політичну владу на тлі бою, був "двірцевою" особою. Забігаючи наперед зазначимо, що на його формуванні як особистості відбулися всі складнощі і суперечливі перипетії другої половини XVII ст. Тому він був досить неоднозначною особою, що і породило в українській історіографії цілий спектр думок щодо оцінки його ролі в подіях початку XVIII століття. Його відрізняли також і такі якості, як здобута в Києво-Могилянському колеґіумі і продовжена в західно-європейських університетах ґрунтовна для того часу освіта. Висока освіченість у поєднанні із стриманістю, привабливою зовнішністю перетворюють Мазепу в одного з найбільш спритних інтриганів і кар'єристів. Однак, з іншого боку, ще сучасники визнавали його державну і політичну мудрість, талант оратора і полеміста, глибокого знавця і любителя української культури, людини, яка врешті-решт була здатна мати свою, власну політичну позицію і до кінця її відстоювати.

У даному контексті наведемо лише характеристику І.Мазепи, яку йому дав О.Оглобин, опираючись на слова найближчого сподвижника І.Мазепи П.Орлика. "Ніхто... не міг краще (як Мазепа) обробити людину і притягти її до себе". "Не досягнувши з першого разу мети, – пише П.Орлик, – він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не робив її своєю. Він мав чимало прихильників і мало друзів. Надто високо стояв він над своїм оточенням, над своєю добою" [21, с. 19]. Своєю кар'єрою Мазепа був зобов'язаний передусім самому собі, своїм особистим прикметам і здібностям. Розумний і скритний, за словами С.Величка, "был беглец во всяких речах" [21, с. 25], відважний і тактовний, людина високої культури і освіти з глибоким життєвим досвідом, він знав кілька іноземних мов, мав чи не найбільшу на той час в Україні бібліотеку.

Вищезазначена характеристика І.Мазепи як особистості значною мірою допоможе розібратися у розумінні його подальших

кроків до гетьманської булави. Для досягнення цієї мети І.Мазепа проявив неабиякі здібності як політика та інтригана. Так, у період кримського походу, І.Мазепа відчувши, що позиції І.Самойловича ослабли і його зняття – це справа лише часу, стає на бік старшинської опозиції. Дана опозиція, як зазначає О.Оглобин, "складалася з численної і впливової групи старих політичних противників І.Самойловича – "дорошенківців" [21, с. 26]. До неї входили здебільшого представники правобережної старшини, які склали ядро тодішньої правлячої групи – генеральний суддя М.Відахевич, Я.Лизогуб, Г.Гамалія, В.Кочубей. Згодом до цієї групи також увійшла частина лівобережної старшини, більшість якої була проросійської орієнтації, однак, їх об'єднувала спільна ненависть до І.Самойловича та "авторитарних" методів його правління. Це були Р.Дмитрашка-Райчі, С.Забіла, К.Солонина, генеральний обозний В.Борковський та генеральний писар С.Прокопович. Важливим політичним фактором було й те, що дану групу підтримав командувач російських військ князь Голіцин, який, з метою виправдати себе за поразку в кримській компанії, намагався звалити основну провину на І.Самойловича, звинувативши його у зраді.

І.Мазепа, як вказують нам на те більшість досліджень, поведив себе особливо обережно. Так, він не став відкрито звинувачувати І.Самойловича, як це зробила більшість старшини, крім того, у колективній старшинській скарзі до московського царя на Самойловича не було підпису І.Мазепа, він і надалі намагався дотримуватися нейтралітету. Мазепа чудово розумів всю складність тодішнього становища, адже І.Самойлович, відвернувши від себе козацьку старшину, користувався авторитетом і підтримкою серед козацьких низів і їх позицію щодо зняття його з посади гетьмана було важко передбачити.

23 липня 1687 р., коли російсько-українські війська перебували на р.Коломак, нарешті було оприлюднено московський указ про зняття з посади Гетьмана і арешт І.Самойловича. Цього ж дня в ряду козацьких полків було піднято повстання. Талант дипломата і політика і тут зіграв свою роль. Підтриманий Голіциним, І.Мазепа був головним кандидатом на гетьманську булаву, окрім підтримки російським керівництвом його кандидатури, в обранні Мазепа гетьманом зіграв свою роль і той чинник, що генеральна старшина хотіла бачити на цій посаді слабку і невливову особу, яка не користувалася авторитетом і повагою серед широких мас, а відповідно могла б бути підконтрольною і

підзвітною лише одній старшині, що давало б їй і надалі зберігати власні привілеї, права і маєтності.

Звертаючись до особи самого І.Мазепи, йому, як пише А.Яковлів, обрання на посаду гетьмана коштувало 10 000 золотих, які він обіцяв виплатити Голіцину після виборів [11, с. 122].

25 липня 1687 р. на скликаній Коломацькій Генеральній Раді І.Мазепу було обрано Гетьманом України, на цій же раді були підписані так звані Коломацькі статті, які регулювали стосунки між гетьманом і російським царем. В історіографії Коломацькі статті загалом отримали негативну оцінку як такі, що ще більше обмежували автономію Гетьманщини, і, таким чином, заклали основи майбутньому конфлікту між І.Мазепою і Петром І.

Однак більш ретельне вивчення даних статей дає можливість дещо по-іншому глянути на цю проблему. Дійсно, Коломацький договір містив декілька суттєвих нововведень порівняно з Конотопським договором 1672 р., який підписав І.Самойлович. Зокрема, відтепер призначення на посади генеральної і полкової старшини мало здійснюватися не військовою радою (відповідно до Переяславських статей 1659 р. і Конотопських статей 1672 р.), а царем за гетьманським поданням. Окрім того, відповідно до договору, рангові та надані за заслуги землі старшини перейшли у повне її володіння. Також у Коломацьких статтях була закладена норма, яка хоча й не прямо, але ставила під сумнів станові права козаків, що мали наділи в межах приватних маєтностей [12, с. 72].

Поряд із цим, у Коломацьких статтях було задекларовано і необхідність злиття української і російської нації, зокрема, особливо це проявлялося в тих статтях, які зобов'язували гетьмана сприяти збільшенню контактів, зближенню та шлюбам між росіянами та українцями, а Лівобережжя України слід тепер називати не гетьманськими землями, а царськими [11, с. 125].

Таким чином, як показує нам аналіз Коломацьких статей, крім російського керівництва, яке без сумніву збільшувало свій політичний вплив на Гетьманщину, у значному вигрaші залишався інший суб'єкт договірних відносин, а саме козацька старшина, права якої, як видно із змісту Коломацьких статей, не те що не зменшувалися, а ще й значно збільшувалися за рахунок значного обмеження влади Гетьмана. Безперечно, історичне значення Коломацьких статей полягало не лише в обмеженні автономії Гетьманщини, про що писали О.Оглобин, О.Субтельний, А.Яковлів тощо, але й у тому, що у давній внутрішньополітичній боротьбі

двох тенденцій Гетьманщини (монархічної або гетьманської і аристократично олігархічної або старшинської) верх починає брати друга, яка своїй перемозі все більше стає зобов'язана російському чиннику. Тому, першим завданням І.Мазепи після його обрання на престол стало укріплення його особистої влади. Цьому був присвячений перший період його діяльності як гетьмана (1687–1700 рр.).

У цей період він намагався, по-перше, встановити дружні стосунки з Москвою, яка, як за його задумом, повинна виступити не лише як гарант прав і вольностей козацької старшини, але й його особистої влади. Реалізації цього плану сприяв і переворот у Москві 1689 р., у результаті якого до влади прийшов Петро I, І.Мазепа був у числі перших, хто підтримав Петра I в цій ситуації, що, як пише О.Субтельний, заклало початок тісних політичних і особистих стосунків між ними аж до 1708 р. [22, с. 24]. Як показав подальший розвиток подій, ця "дружба" дорого коштувала українському народові. Фактично політика І.Мазепи була повністю залежна від політики московського уряду. Так, українські козаки змушені були приймати активну участь у зовнішній політиці Росії, беручи спільну з російською армією участь у боротьбі з Туреччиною і Кримським ханством. Крім того, І.Мазепа був зобов'язаний посилати українських селян і козаків на важку працю в Росію, де вони внаслідок важких умов праці здебільшого гинули. За це І.Мазепа отримував від Петра I дорогі подарунки і нові маєтності. Вже на початку XVIII ст. він стає найбагатшою особою в Гетьманщині, в маєтках якого працювало 100 000 підданих [5, с. 346].

По-друге, І.Мазепа намагався заручитися підтримкою зі сторони генеральної старшини шляхом роздачі їй великої кількості земельних угідь у вигляді маєтностей, а також офіційним затвердженням у 1702 р. офіційної панщини для селян.

Все це загалом призвело до того, що І.Мазепа, як Гетьман України, справляв негативне враження серед соціальних низів. М.Грушевський, оцінюючи ставлення більшості українських селян і козаків до І.Мазепи, писав, що "в народних масах Мазепа ніколи не був популярний, як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського уряду, чільний виконавець царських велінь, що так важко падали на Україну" [18, с. 248].

По-третє, І.Мазепа намагається заручитися підтримкою зі сторони верхівки українського православного духовенства та української інтелектуальної еліти "задля створення власного

позитивного іміджу серед всіх станів українського населення". Реалізуючи дану мету, І.Мазепа, з одного боку, активно втручався у внутрішні справи української православної церкви, намагаючись сформуванати в її середовищі осередок особисто вдячних йому осіб. До їх числа входили київський митрополит Варлаам Ясинський, чернігівський архієпископ Лазар Баранович, Кроковський та інші. Крім того, в період свого гетьманства І.Мазепа всіляко сприяв розбудові занедбаній під час "Руїни" і фінансово збіднілої на той час Київської митрополії. Зокрема, на прохання Варлаама Ясинського, гетьман виділяв великі кошти на відбудову Києво-Могилянського колеґіуму, який отримав статус академії в 1701 р. завдяки клопотанням І.Мазепи. Поряд із цим, у період його правління поновлювалися і відбудовувалися чисельні монастирі.

По-четверте, І.Мазепа здійснив кілька дипломатичних спроб прилучити Правобережну Україну до Гетьманщини.

У своєму державному правлінні І.Мазепа намагається сформуванати нове обличчя української еліти за рахунок залучення до неї нових людей. При цьому важливим і принциповим моментом у кадровій політиці І.Мазепи, була його ставка на "людей освічених і ерудованих" [23, с. 30]. Саме в цей час до числа найближчого його оточення потрапляють І.Зарудний, П.Орлик, В.Уцикевич, Д.Максимович тощо, які згодом починають обіймати ключові і найбільш відповідальні посади в українській державі. Відповідні зміни в напрямку оновлення української еліти він намагався здійснити і на нижчих рівнях. Зокрема, С.Павленко зазначає, що в перші роки правління І.Мазепи кадровий потенціал Гетьманщини було оновлено майже на 70% [23, с. 26].

Важливою віхою в еволюційному зростанні поглядів І.Мазепи стало усвідомлення ним того факту, що єдиним виходом України з під чужоземного впливу є побудова власної незалежної держави. Це й стало основною причиною відходу І.Мазепи від московської держави, і пошуку більш сильного союзника, який допоміг би йому реалізувати його державну програму.

Правління І.Мазепи характеризувалося значними змінами у житті українського суспільства, саме в цей період зародилися ті тенденції, які в подальшому почали впливати на процес соціальної структуризації і консолідації української нації.

Таким чином, у період кінця XVII – початку XVIII століття політична еліта України знаходилася на шляху свого становлення.

Цей процес носив складний і суперечливий характер, що загалом негативно відбилосся на розвитку української державності та українського суспільства в цілому.

У цей період політична еліта не спромоглася консолідуватися заради єдиної державницької ідеї і вузькі корпоративні інтереси в ній і надалі продовжували переважати над інтересами загальнодержавними.

Разом з цим, необхідно також зазначити, що з середовища української політичної еліти так і не було виведено на політичний олімп вольову, харизматичну особистість на кшталт Богдана Хмельницького, яка була б авторитетною і популярною серед широкого загалу населення України, і була б здатна очолити український національний рух на розбудову української держави.

І на завершення, оцінюючи основні тенденції розвитку української політичної еліти другої половини XVII початку XVIII століття, вважаємо слушною думку Л.Окиншевича, який зазначав, що "ментальність старшини відзеркалювала типові риси ментальності народу, найхарактернішою з поміж яких виступало абсолютне переважання в її структурі соціальних, групових і приватних інтересів над національними і суспільними [24, с. 7].

Література

1. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – К., 1888.
2. Модзалевський В. Матеріали до "Малороссийского родословника". – Вип. 1. – К., 1996.
3. Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія 1648–1782). – Ч. 1. – 1988.
4. Сергійчук В. Богдан Хмельницький і його старшина. – К., 1996.
5. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюція, реалізація. – К., 1998.
6. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська старина. – 1992. – №5.
7. Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001.
8. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
9. Оглоблин О. Гетьман І.Мезепа та його доба. – Нью-Йорк; Торонто; Париж, 1960; Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С. 24–36.
10. Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємин. – К., 1993.
11. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934.

12. Мацьків Т. Студія про мазепинців // Український історик. – 1983. – №24.
13. Заруба В. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993.
14. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003; Оточення Гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. – К., 2004.
15. Липинський В. Україна на переломі. – Філадельфія, 1991.
16. Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. – Нью-Йорк, 1954.
17. Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємин. – К., 1993.
18. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
19. Оглоблин О. Гетьман І.Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: історичні розвідки і статті. – К., 1994.
20. Оглоблин О. Гетьман І.Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Торонто; Париж, 1960.
21. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
22. Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994.
23. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. – К., 2004.
24. Окиншевич Л. Значне військове товариство України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Записки НТШ. – Т. 154. – Мюнхен, 1948.

А.О.Гомоляко

Участь В.Ю.Данилевича у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця

Українська історична наука кінця XIX – першої третини XX століття пережила час свого становлення і науково-методологічного розквіту, що пов'язано з діяльністю багатьох наукових товариств, формуванням наукових шкіл, визначенням нових напрямків історичного дослідження. У яскравому сузір'ї істориків цього періоду досить помітною була постать Василя Юхимовича Данилевича (1872–1936 рр.), однак досі, належним чином, не визначено місце, що посідав в українській історіографії цей талановитий учений. Лише наприкінці XX – на початку XXI ст. українські дослідники знову звернули свій погляд на науковий доробок ученого. Окремі аспекти життя та діяльності В.Ю.Данилевича висвітлені у розвідках сучасних істориків С.М.Ляшка, який проаналізував участь науковця у підготовці і роботі XII Археологічного з'їзду [1], та В.Маслійчука, який дав оцінку внеску Василя

Юхимовича у дослідження історії Слобідської України [2]. Але цього, на нашу думку, замало для глибокого і всебічного вивчення наукового спадку вченого. Тому автором даної розвідки ставиться за мету розкрити ще одну сторінку життя В.Ю.Данилевича – участь у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця.

Василь Юхимович Данилевич був людиною різнобічних професійних уподобань. Сфера його наукових інтересів охоплювала широке коло проблем історії та археології Київської Русі, нумізматики та української археографії. Його становлення як науковця відбулося в стінах Київського університету св. Володимира, де він навчався на історико-філологічному факультеті протягом 1891–1896 рр. Як одному з кращих студентів В.Ю.Данилевичу рекомендували взятися за підготовку наукової роботи на медаль. Кожного року історично-філологічний факультет університету затверджував декілька тем, які пропонувались для виконання кращим студентам. У разі позитивного відгуку рецензентів представлена робота нагороджувалася золотою чи срібною медаллю, а сама праця отримувала право друкуватися в "Университетских известиях". Заохочений своїм учителем – професором В.Б.Антоновичем, юнак береться за розробку історії Полоцької землі. Роботу над цією проблематикою узагальнив у дослідженні "Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в.", яка була удостоєна в 1894 р. золотої медалі. Ця праця була опублікована коштом університету в "Университетских известиях", а також вийшла окремим виданням у 1896 р. [1].

У 1902 р., склавши магістерські іспити з російської історії в Харківському університеті на початку 1903 р., був зарахований до його штату і став приват-доцентом університету. Водночас працював хранителем університетського етнографічного музею, був членом бібліотечної комісії університету. Крім того, викладав у жіночих гімназіях міста. У 1907 р., прийнявши пропозицію історично-філологічного відділу Університету св. Володимира читати лекції на кафедрі російської історії, доти очолювану П.В.Голубовським (помер 1907 р.), переїздить до Києва. Від 1907 до 1915 р. він приват-доцент Київського університету та викладач історії, історіографії й географії Вищих жіночих курсів. Завдяки старанням слухачок до наших днів зберігся курс лекцій Данилевича з історії киево-руських старожитностей, прочитаних ним в осінньому півріччі 1907–1908 рр. [4]. Серед його учениць були такі, знані у майбутньому вчені, як Н.Д.Полонська (1884–1973) В.Є.Козловська

(1889–1959). З ініціативи В.Ю.Данилевича у 1913 р. при історико-філологічному відділі Вищих жіночих курсів відкрився Археологічний музей. Цю ідею гаряче підтримав В.В.Хвойка. В одному із своїх листів до Данилевича він писав: "...Горячо сочувствую Вашей прекрасной мысли учредить при Женских курсах Археологический кабинет. Со своей стороны с удовольствием сделаю все, что найду возможным для расширения коллекции и библиотеки. В число археологических предметов, намеченных мною для Археологического кабинета, войдут палеолитические орудия, фрагменты трипольских, фрагменты белгородских плиток" [5]. В.В.Хвойка виконав свою обіцянку. Він передав у дарунок музею 242 археологічних артефактів, які і стали його основою [6].

Музей складався із шести відділів: доісторичних старожитностей; нумізматичний; історичних старожитностей; історико-географічний; зразки залишок флори, фауни та ґрунту; фотографій, малюнків, креслень та планів. Зібрання поповнювалися завдяки пожертвуванням різних закладів, товариств та приватних осіб, зокрема, В.Хвойки, М.Біляшівського, Д.Щербаківського, В.Городкова, Л.Добровольського, Л.Падалки та ін [7]. Науково-педагогічна діяльність музею фінансувалася правлінням Вищих жіночих курсів. Археологічні та історичні предмети демонструвалися та пояснювалися під час лекційних занять. Під керівництвом Данилевича курсистки займалися камеральною обробкою матеріалу, готували статті до музейного збірника (щоправда, вийшов тільки один випуск "Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Кисеве" [8]). У 1920 р. у зв'язку з припиненням діяльності ВЖК, історико-філологічне відділення разом з Археологічним музеєм приєднали до відповідних факультетів Київського державного університету. В середині 20-х рр. колекція музею частково перейшла до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка, музейного містечка Києво-Печерського заповідника та інших музеїв.

У 1906 р. В.Ю.Данилевич був обраний дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця (далі – ІТНЛ). Варто зауважити, що на перших порах діяльність Товариства, заснованого у Києві 24 листопада 1872 р., була малопомітною. Лише після приєднання його до імператорського університету св.Володимира відбуваються якісні зміни в організації його наукової та громадської діяльності. Основним напрямом діяльності ІТНЛ була організація та проведення засідань (читань), тематика яких

торкалася широкого кола питань історико-філологічних наук. Всього Товариство провело 700 засідань, на яких було представлено 1400 наукових доповідей, частина яких була опублікована в 24 книгах "Чтений Исторического Общества Нестора-летописца".

В.Ю.Данилевич відразу ж залучається до активної участі у діяльності Товариства. 10 січня 1907 р. він дебютував в ІТНЛ доповіддю, присвяченій проблемі походження військової еліти Слобідської України XVII ст. У представленому ним рефераті, зокрема, йшлося про походження Острогоського полковника Івана Семеновича Саса. На основі першоджерел, виявлених дослідником у Головному Московському архіві Міністерства закордонних справ, В.Ю.Данилевич простежив перебіг життя та діяльності острогоського воєводи і дійшов висновку про його чужоземне (англійське) походження. В обговоренні доповіді взяли участь члени ІТНЛ А.В.Стороженко, В.З.Завитневич, А.І.Степович та М.П.Дашкевич, які підтримали основні положення виступу свого колеги [9].

Чи не найбільш насиченим творчою співпрацею з Товариством був для В.Ю.Данилевича 1908 р. Того року він виголосив на його засіданнях п'ять доповідей. Так, весною 1908 р. одне із засідань ІТНЛ було присвячене пам'яті члена-засновника і почесного члена Товариства, професора В.Б.Антоновича, який пішов із життя 8 березня того року. Воно відбулося 30 березня 1908 р. в імператорському Університеті св. Володимира. У числі доповідачів (М.В.Довнар-Запольський, В.З.Завитневич, І.М.Каманін, В.І.Щербина) був і В.Ю.Данилевич. Йому було доручено висвітлити професорську діяльність В.Б.Антоновича. З притаманною В.Ю.Данилевичу скрупульозністю він глибоко і всебічно охарактеризував тридцятилітню науково-педагогічну діяльність свого вчителя. У своїй доповіді В.Ю.Данилевич, який відвідував лекції В.Б.Антоновича, ще будучи гімназистом, зокрема, відзначав: "его лекции отличались ясным, сжатым изложением, редким богатством содержания, обилием обобщений, стройностью частей, отсутствием всех тех мелочей, которые напрасно загромождают и затемняют существенное. Они давали отчетливое представление о состоянии данного вопроса в науке, но в то же время были доступны для наименее подготовленной аудитории и легко усваивались ею" [10]. Світлу пам'ять про свого університетського наставника В.Ю.Данилевич проніс через все своє життя.

Наступна доповідь була виголошена В.Ю.Данилевичем 18 травня 1908 р. В офіційних протоколах засідань ІТНЛ вона

представлена у наступному формулюванні: "Остатки неолитической культуры на территории Херсонеса" [11]. Слід зауважити, що до цього питання про неолітичну археологічну культуру на території Кримського півострова у науці не піднімалося. Свою доповідь Данилевич побудував на матеріалах, виявлених під час розкопок античного Херсонесу до 1905 р. Проаналізовані ним знахідки кам'яних і кістяних знарядь дозволили обґрунтувати висновок про те, що на території Херсонеса була неолітична зупинка. Висловлені під час доповіді гіпотези і судження були пізніше узагальнені автором в окремій публікації [12].

На засіданні ІТНЛ 19 жовтня 1908 р. В.Ю.Данилевич виступив з двома рефератами. Один із них був присвячений пам'яті визначного російського історика, оригінального мислителя, дослідника феодалізму середньовічної Русі – М.П.Павлова-Сільванського (1868–1908), а інший – огляду праць 14-го Археологічного з'їзду, який відбувся влітку того року в Чернігові [13].

30 листопада 1908 р. на засіданні Товариства В.Ю.Данилевич розглянув і визначив наукову цінність старожитностей, випадково виявлених у кургані поблизу м.Корсуня Канівського повіту ("Научная ценность сосудов и оружия, найденных местным крестьянином в кургане близ м.Корсуна (Каневского уезда) и представленных в Общество") [14].

1 лютого 1909 р. на засіданні ІТНЛ, присвяченому пам'яті почесного члена Товариства І.Є.Забеліна (1820–1908) В.Ю.Данилевич виступив із доповіддю, у якій здійснив усебічний аналіз археологічних праць свого російського колеги [15]. З іменем І.Є.Забеліна було пов'язано не тільки становлення таких перспективних напрямів історичної науки, як історія матеріальної культури, народного побуту та середньовічного міста, але й розвиток археології. Будучи членом Імператорської археологічної комісії, створеної в 1859 р. у Петербурзі, І.Є.Зеленін провадив широкомасштабні дослідження курганних могильників III – початку I тис. до н.е. у Південному Подніпров'ї. Виявлені ним під час розкопок сенсаційні знахідки, зокрема, поховання скіфського царя з Чортотлицького кургану поблизу Нікополя збурило великий інтерес фахівців до скіфських старожитностей й сприяло подальшому розвитку археологічних досліджень на півдні України, які і спопуляризував у своїй доповіді В.Ю.Данилевич.

11 жовтня 1909 р. Данилевич зробив повідомлення про археологічні дослідження давньоруського міста Білгорода ("О селе

Белгородке и произведенных в нем раскопках") [16]. Це передмістя столиці Київської Русі відіграло важливу роль в обороні Києва – було його форпостом. У місті розміщувалася єпископська кафедра й, вірогідно, князівський двір. Археологічні дослідження давньоруського Білгороду (нині с.Білогородка Києво-Святошинського району) були започатковані В.В.Хвойкою наприкінці липня 1909 р. [17]. В.Ю.Данилевич працював того року в експедиції В.В.Хвойки разом зі своїми вихованцями – слухачками Вищих жіночих курсів, серед яких були знані пізніше вчені – Наталія Полонська та Валерія Козловська [18]. Той сезон був вельми успішним: були відкриті фундаменти триапсидного храму XII ст., залишки якого вчені пов'язували із храмом св. Апостолів, збудованим 1187 р. київським князем Рюриком Ростиславичем, а також виявлено багато інших цікавих матеріалів.

Доповідь В.Ю.Данилевича викликала великий інтерес ученої аудиторії й разом з тим й занепокоєність про стан збереження цієї археологічної пам'ятки. За пропозицією О.І.Левицького ІТНЛ було прийнято рішення, "обратиться от имени Общества к Генерал Губернатору с предложением устроить соединенное заседание местных историко-археологических обществ из их представителей для выработки мер к сохранению и дальнейшему исследованию древностей Белгородки, равно и других, ценных в археологическом отношении мест южно-русского края" [19].

4 квітня 1910 р. В.Ю.Данилевич на черговому засіданні ІТНЛ виступив із ґрунтовною доповіддю, у якій охарактеризував суспільно-політичне значення науково-педагогічної і публіцистичної діяльності М.І.Костомарова [20]. 27 жовтня того ж року разом із Г.Д.Мілеєвим він доповідав ученому зібранню ІТНЛ про результати археологічних розкопок на території садиби Софійського собору Києва [21]. На засіданні Товариства 12 грудня 1910 р., яке було присвячене вшануванню пам'яті професора Петербурзького університету В.І.Сергєєвича (1832–1910), В.Ю.Данилевич висвітлив у своїй доповіді історичні погляди та охарактеризував творчу спадщину відомого російського медієвіста [22].

Як бачимо, більшість виголошених В.Ю.Данилевичем доповідей стосувалися проблем археології. Заняття археологічною практикою та викладацька робота забирали у вченого дедалі більше сил та часу, через що він поступово дистанціюється співпраці з ІТНЛ. 28 березня 1914 р. В.Ю.Данилевича було обрано дійсним членом Імператорського Московського археоло-

гічного Товариства [23]. Водночас він залишається дійсним членом ІТНЛ, виконуючи різноманітні доручення як експерт Товариства з археології та нумізматики. З переходом В.Ю.Данилевича у 1915 р. на посаду приват-доцента й старшого асистента Варшавського університету його зв'язки з ІТНЛ поступово згортаються. Не налагодилися вони й після громадянської війни в Україні, коли ІТНЛ поновило свою роботу при Всеукраїнській Академії наук. Третій Статут Товариства, прийнятий у 1921 р., значно звужував коло його діяльності.

У той час він тісно співпрацює з установами Всеукраїнської Академії наук. Зокрема, у 1918–1920 рр. брав участь в розробленні статуту й концепції діяльності Українського архівно-археологічного інституту, створення якого передбачалося проектом архівної реформи. В 1924–1933 рр. працював у складі Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), на який було покладено розробку законодавства у справі охорони пам'яток культури та природи, організацію охорони пам'яток, організацію та проведення археологічних розкопок. В.Ю.Данилевич керував археологічними експедиціями у різних областях України.

Від 1924 р. В.Ю.Данилевич дійсний член, очолюваної М.С.Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. Вчений очолював підсекцію історії матеріальної культури. Протягом п'яти років він читав аспірантський курс археології та проводив семінарські заняття з матеріальної культури і техніки передісторичної й історичної доби. Після виходу на пенсію 1 жовтня 1929 р. повернувся до педагогічної роботи в Інституті червоної професури та Київському державному університеті. Помер 10 листопада 1936 р.

Література

1. Ляшко С.М. Про участь В.Ю.Данилевича у підготовці та роботі XII Археологічного з'їзду у 1902 р. у Харкові // Археологія. – 2003. – №2.
2. Маслійчук Володимир. В.Ю.Данилевич та історія Слобідської України // Київська старовина. – 2003. – №3. – С. 136–141.
3. Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – К., 1898. – 248 с.
4. Данилевич В.Е. Курс русских древностей. Лекции читанные на Высших женских курсах в весеннем полугодии 1907/1908 г. – К.: Изд. слушательниц, 1908.
5. Інститут рукописів ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського, ф. 153, спр. 47–48.

6. Данилевич В.Е. Отчет Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве за 1912/13 и 1913/14 академические годы // Сборник Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве. – К., 1914. – Вып. 1. – С. 7.

7. Гузько П.В. Археологічний музей при київських Вищих Жіночих Курсах // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею. – Біла Церква, 1994. – С. 6.

8. Див.: Сборник Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве – Вып. 1 / Под ред. В.Е.Данилевича. – К., 1914.

9. Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1908. – Кн. 20. – Вып. 2. – Отд. 1. – С. 39–40.

10. Данилевич В.Е. В.Б.Антонович как профессор // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1909. – Кн. 21. – Вып. 1–2. – Отд. 1. – С. 60.

11. Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1910. – Кн. 21. – Вып. 3. – Отд. 1. – С. 86–87.

12. Данилевич В.Е. Остатки неолитической культуры на территории Херсонеса. – Харьков, 1911. – 16 с. (Окрема відбитка з кн.: Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества в память проф. Е.К.Редина. – Т. XIX)

13. Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1910. – Кн. 21. – Вып. 3. – Отд. 1. – С. 88.

14. Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1911. – Кн. 22. – Вып. 1–2. – Отд. 1. – С. 9.

15. Данилевич В. Археологические труды И.Е.Забелина // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1911. – Кн. 22. – Вып. 1–2. – Отд. 1. – С. 17–19.

16. Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-Летописца // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1911. – Кн. 22. – Вып. 1–2. – Отд. 1. – С. 31.

17. Колеснікова В.А. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К., 2007. – С. 69.

18. Павлова В. В.Є.Козловська – археолог і музейний діяч Києва // Київ і кияни: Матеріали грудневої 2005 року науково-практичної конференції. – К., 2005. – Вып. 5. – С. 201.

19. Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1911. – Кн. 22. – Вып. 1–2. – Отд. 1. – С. 32.

20. Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1912. – Кн. 22. – Вып. 3. – Отд. 1. – С. 92.

21. Там само. – С. 97.

22. Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1912. – Кн. 23. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 12.

23. Биографический словарь членов Императорского Московского Археологического общества // Императорское Московское Археологическое Общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.) – М., 1915. – Т. II. – С. 102.

Т.О.Шахрай

**Внесок представників дворянсько-поміщицької
верстви Волині у розвиток вітчизняної
та європейської науки кін. XIX – поч. XX ст.**

На сьогодні однією з характерних тенденцій розвитку історичної науки є посилення уваги до вивчення особливостей розвитку окремих станів та верств населення різних регіонів та областей України. Звільнення від стереотипів і догм тоталітарного режиму дало поштовх дослідженню тих проблем, які донедавна були "небажаними" чи взагалі забороненими. Через домінування класового підходу у вивченні минулого, радянська історична наука майже не займалася дослідженням життєдіяльності людей, які належали до "експлуаторських класів", хоча цілком очевидно, що історія дворянсько-поміщицької верстви невіддільна від історії всього суспільства.

Дослідження історії дворянсько-поміщицької верстви Волині, яка протягом низки століть відігравала значну роль у науковому та культурному розвитку краю і всієї Російської імперії, має певне прикладне значення для розуміння процесів, які відбуваються всередині сучасного українського суспільства, зміцненні традицій, подоланні однобічності суспільного розвитку.

Пропонована тема деякою мірою вже привертала увагу дослідників. Надзвичайно цікавою і своєрідною є група публікацій про творчість видатних діячів культури Р.Шпізеля [1; 2; 3]. Досліджуючи діяльність Острозького Св. Кирило-Мефодіївського

православного церковного братства, Н.Биков значну роль приділив творчості видатних діячів культури, в тому числі й представників дворянсько-поміщицького стану Волині [4]. Культурній та меценатській діяльності дворянства присвячені праці Ю.Рафеса [5].

У сучасній вітчизняній історіографії найвагомим внеском у вивченні історії польського населення, у тому числі і дворянсько-поміщицької верстви в Наддніпрянській Україні, є праці І.Лісевича. Узагальнивши значний фактичний матеріал, почерпнутий з різних джерел, у тому числі з архівних фондів Центрального державного історичного архіву України у м.Києві та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, автор розкриває взаємопроникнення польських та українських впливів у духовному житті і підкреслює їх позитивний вплив на порозуміння між українською більшістю та польською меншістю населення Наддніпрянщини. Внаслідок взаємозбагачення української та польської культур відбувалося зростання культурно-освітнього і духовного потенціалу України [6].

Значну зацікавленість сучасних дослідників викликають окремі аспекти життя і діяльності представників дворянсько-поміщицької верстви Волині, які мали вплив на розвиток освіти, науки культури не лише і України, а й європейських країн [7; 8]. Відомості з даної проблематики частково відображені в дисертаційних дослідженнях [9] та узагальнені у монографіях [10].

Проте можна констатувати, що спеціальних праць, які б комплексно досліджували проблематику даного дослідження в українській історіографії досі немає. Відтак, мета даного дослідження – на основі історичного аналізу праць попередників та джерельної бази визначити внесок представників дворянсько-поміщицької верстви Волині в розвитку української та європейської науки кін. XIX – поч. XX ст.

Відповідно до цієї мети автор ставить перед собою такі дослідницькі завдання: проаналізувати основні етапи та напрями дослідження культурного розвитку дворянсько-поміщицької верстви Волині кін. XIX – поч. XX ст.; з'ясувати місце і роль представників дворянсько-поміщицької верстви Волині у відродженні національної культури, розвитку науки в Україні в цілому.

Запровадження буржуазних реформ кін. XIX – поч. XX ст. сприяло бурхливому розвитку науки у Російській імперії. В Україні цей процес штучно гальмувався російським самодержавством.

Відтак, усвідомлюючи необхідність інтенсивного розвитку освіти і, відповідно, науки, представники дворянсько-поміщицької верстви Волині доклали чимало зусиль для розвитку вітчизняної та європейської науки.

Видатним ученим-натуралістом був шляхтич Ю.Пачоський. Майбутній науковець навчався в Рівному й Умані. Працював у Київському університеті. У 80–90-х рр. XIX ст. як член Київського товариства природодослідників вивчав флору Волині, Криму, Поділля, Полтавщини, а на поч. XX ст. – Київщини. Ним було засновано у Херсоні один із перших у Російській імперії ентомологічний кабінет, завданням якого була наукова й практична робота у боротьбі зі шкідниками сільськогосподарських культур. Крім того, він був одним із організаторів всесвітньо відомого заповідника Асканія-Нова. За період творчої діяльності вчений опублікував близько 190 праць, присвячених флорі України, зокрема, капітальне дослідження "Основні риси розвитку флори Південно-Західної Росії" (1910 р.) [11, арк. 33; 6, с. 41].

Прославив Волинь у медичній галузі Людовік Казимирович Горецький. У справі про дворянське походження родини Горецьких знаходимо метричну виписку, з якої дізнаємося, що у дворян м.Рівного Казимира й Юлії Горецьких народився і хрещений 30 серпня 1825 р. Людовік Горецький [12, арк. 60, 81, 82].

Л.Горецький викладав у Київському університеті, був одним із ініціаторів відкриття у Києві клініки дерматології, яку згодом й очолив. Студенти проходили на її базі виробничу практику, переймаючи від ученого багатий досвід медичної допомоги хворим. Лікарська діяльність Л.Горецького була різнобічною, він був також і прекрасним терапевтом, і вмілим хірургом, а в 1871 р. організував у Києві проведення перших щеплень проти віспи.

Надаючи великого значення просвітницькій роботі серед населення, вчений писав брошури, систематично виступав з популярними статтями на медичні теми на сторінках газети "Киевлянин". Він також був автором численних наукових праць з питань дерматології та інших галузей медицини. Л.Горецький довгі роки був заступником голови Київського і членом-кореспондентом Одеського лікарських товариств, а також одним із засновників Київського товариства природодослідників [5, с. 43–44].

Серед представників інтелігенції Волині кін. XIX – поч. XX ст., які займалися громадською і благодійною діяльністю, користувався великим авторитетом серед населення і займав почесне

місце місцевий лікар Острозької лікарні Петро Сигизмундович Паславський (1861–1943).

П.С.Паславський народився 20 серпня 1861 р. в с.Бадівці Острозького повіту Волинської губернії у дворянській сім'ї, яка володіла невеликими угіддями. Після закінчення Дубнівської гімназії вступив на медичний факультет Імператорського Варшавського Університету. 8 червня 1887 р. після закінчення повного курсу навчання Радою університету був затверджений лікарем [5, арк. 60].

За пропозицією попечителя Варшавського навчального округу від 11 лютого 1891 р. за №2101 П.Паславського призначили на службу в госпітальну хірургічну клініку Варшавського Університету терміном на 3 роки. У березні 1894 р. був переведений на роботу до факультетської хірургічної клініки того ж університету, де за час роботи набув значного досвіду в діагностиці та лікуванні хірургічних хвороб і оволодів високою технікою при виконанні операцій.

Крім лікарської справи П.Паславський займався й викладацькою діяльністю. Його лекції набули широкої популярності не тільки серед студентів, а й лікарів міста. Студент І.Шварц протоколював усі лекції і після редагування автором вони переписувалися у вигляді книги "Курс общей хирургии по лекциям д-ра П.Паславского" й розповсюджувалися серед студентів IV–V курсів навчання. Екземпляр такого примірника зберігається в Острозькій Академії.

За своїм обсягом і ретельністю викладу матеріалу ця книга, незважаючи на те, що видана понад 100 років потому (в 1896/97 навчальному році), може бути й тепер посібником із загальної хірургії. Так, текст книги згрупований у 11 розділах, у яких на високому науковому рівні викладені питання загальної хірургії. У першому розділі дається визначення предмета хірургії й цікаво описана історія виникнення цієї науки. Другий розділ знайомить з усіма питаннями, які пов'язані з методами антисептики і асептики. Розділ про наркоз містить багато корисних відомостей і рекомендацій, які співзвучні з нашим часом. Окремі розділи присвячені описанню ран, методів їх лікування, а також типам запалення. Бактеріологія і схильність до хвороб детально описані в шостому розділі. У розділі про хвороби судин велику увагу приділено опису захворювання вен і артеріальних аневризм. Добре проілюстрований малюнками і прикладами розділ "Запальвальні процеси в кістках і суглобах". Тираж книги залишається невідомим [1, с. 449].

Введення на Волині в 1904 р. земства відкрило нові перспективи в розвитку хірургії, тому, відповідно, було помітним на практиці зростання хірургічної діяльності. З цього ж року П.Паславський також організовує постійну хірургічну допомогу населенню в Острозькій земській лікарні.

Після придбання відповідного обладнання й інструментарію, а також відповідної підготовки персоналу П.Паславський у грудні 1904 р. зробив першу операцію в Острозі з приводу ущемленої стегнової грижі у 76-річної жінки. Операція, яка була зроблена під місцевим знеболенням – кокаїном, пройшла успішно і хвора видужала. Успішними були операції на очах, на органах грудної порожнини і живота, на кінцівках і на сечостатевих органах, операції на органах малого тазу. Він вважався провідним хірургом краю з лікування ендемічного зобу і виконував операції при великих і ускладнених зобах [1, с. 450].

Враховуючи великий лікарський досвід, ерудицію, знайомство з медичною літературою у 1917 р. П.Паславського було призначено головним лікарем 1-ї радянської лікарні, створеної на місці колишньої земської лікарні. Упродовж майже 40 років П.Паславський пропрацював в Острозькій земській, а потім міській лікарні. Він був блискучим хірургом, прекрасним діагностом, суспільним діячем, користувався великою повагою й авторитетом у населення. У своїх згадках старожили міста описують П.Паславського як дуже рухливого, середнього зросту чоловіка, з великими руськими вусами, у добре пошитому костюмі, який завжди був у гуцці народу й зовсім не схожий на поміщика. Він був бажаним гостем у кожному домі. Добра пам'ять про нього назавжди збереглася у жителів міста Острога [1, с. 453].

Відомий в історії медицини як творець вітчизняної акушерської науки та основоположник сучасного оперативного лікування жіночих хвороб академік Г.Є.Рейн зробив вагомий внесок у культурний, соціальний і медичний розвиток не лише Волині. Багато років в Острозькій земській лікарні він лікував хворих і часто проводив складні операції. У віці двадцяти двох років успішно захистив дисертацію "К вопросу об удалении фибром матки посредством чрезосечения" і був удостоєний ученого ступеня доктора медицини.

Після трирічного удосконалення в кращих клініках Європи обирається професором акушерства і гінекології Київського університету св. Володимира, де працював 17 років. Тут він широко запровадив теоретичне та практичне викладання акушер-

ства та гінекології. Лекції молодого професора (29 років), блискуче підготовленого теоретично, завжди приваблювали велику аудиторію. За особистим планом та під безпосереднім наглядом Г.Є.Рейна було споруджено та обладнано у 1888 р. нову будівлю Київської клініки акушерства та гінекології, яка потім у 1893 р. при ньому була розширена. До 1900 р. Київська клініка акушерства та гінекології була однією з найбільших і найкраще забезпечених засобами для лікування й викладання серед клінік, які належали університетам [2, с. 58–59].

З 1900 р. живе в Петербурзі, де займає посаду професора акушерства і гінекології Військово-медичної академії. В 1901 р. йому було присвоєно почесне звання академіка Російської Академії Наук, а згодом обирається членом академії 16 країн Європи та Америки. Неодноразово обирався головою міжнародних з'їздів лікарів. У 1908 р. отримує звання Почесного лейб-хірурга Його Величності та звання Тайного Радника. Г.Є.Рейн був нагороджений багатьма російськими орденами, серед яких орден Володимира II ступеня, а також зіркою французького Почесного Легіону та зіркою ордену Філіппа Велекодушного.

Крім вченої, педагогічної та лікарської діяльності, активної участі у роботі численних комісій та комітетів, Г.Рейн виконував різні суспільні функції. Незважаючи на таке велике навантаження, він встигав по декілька разів у рік бувати в Острозі. Кожен його приїзд пов'язаний з відвідуванням земської лікарні, оглядом хворих. Він часто оперував, консультував їх. Г.Рейн знайомив лікарів з новими методами діагностики та лікування, які застосовували у Петербурзькій клініці, навчав прийомів допомоги при пологах [3, с. 445].

За власні кошти Г.Рейн допомагав земській лікарні у придбанні необхідного обладнання та інструментарію, фінансував діяльність будинку пристарілих в Острозі, а також відшкодовував витрати Кирило-Мефодіївського товариства на утримання будинків для скалічених воїнів. Побудував школи у селах Вілія та Долоче, обладнав їх меблями та наочними посібниками, оплачував працю вчителів та допоміжного персоналу [4, с. 45–46].

Г.Є.Рейн уперше на Україні створив Акушерсько-гінекологічне товариство, головою якого був 14 років. Це товариство відіграло визначну роль у становленні нової науки в Україні і Росії. У 1916 р. було засновано Головне Управління Державної охорони здоров'я з усіма правами міністерства. Головою призначили

Г.Є.Рейна. Після жовтневого перевороту Г.Є.Рейн емігрував до Югославії, деякий час працював у Болгарії, але постійно приїжджав до Острога. До його приїзду зазвичай збиралися хворі з більшості колишніх губерній Росії, які хотіли проконсультуватися з провідним акушером-гінекологом, а також лікуватися в нього. Помер Г.Є.Рейн на 86-ому році життя й був похований з усією пошаною Державного Діяча в Софії [3, с. 446].

Наведені дані свідчать, що великий учений, видатний спеціаліст з акушерства та гінекології, перший міністр охорони здоров'я в історії Росії, депутат Державної Думи II скликання, почесний світовий суддя Острозького повіту, почесний член товариства імені князів Острозьких Г.Є.Рейн доклав чимало зусиль для розвитку не лише Волинського краю, а й Російської імперії. Як і інші представники дворянської еліти Волині, він був досвідченим професіоналом своєї справи, пропагував прогресивні ідеї, знання, культуру й поклав своє життя на вівтар служіння народів.

Значний внесок в історії України і Волині залишила знаменита родина цукропромисловців Терещенків. Діяльність Терещенків розгорталась у кількох напрямках: торгівля і підприємництво, державна служба і суспільна діяльність, освіта і благодійність. Не випадково на родинному терещенківському дворянському гербі був вказаний девіз: "Прагнення до суспільних справ". Повністю відповідала цим словам і діяльність сім'ї Терещенків. Накопичення капіталу не було їх головною метою, воно йшло паралельно з удосконаленням виробництва і створення умов для ефективної роботи цукрових заводів. Поряд з тим прибуток від підприємницької діяльності йшов на благодійні цілі.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної авіації, зокрема у будівництво монопланів і аеропланів нової конструкції належить одному з нащадків родини Терещенків – Федору Федоровичу Терещенку, який з дитинства цікавився авіацією. Цей інтерес і відіграв вирішальну роль при виборі навчального закладу. У серпні 1907 р. Ф.Ф.Терещенко вступив до механічного відділу Київського політехнічного інституту імператора Олександра II. Вибір навчального закладу не був випадковим. У політехнічному інституті з 1905 р. діяв гурток повітроплавання; його очолював учень М.Жуковського – професор механіки Микола Борисович Делоне. У листопаді 1909 р. гурток перетворився у Київське повітроплавальне товариство. Ф.Ф.Терещенко став одним із його лідерів. На жаль, Федір Федорович не закінчив навчання і в січні 1912 р. з полі-

технічного інституту був звільнений. Але, не дивлячись на це, усе своє життя він продовжував займатися авіацією [14, с. 78–152].

Відвідуючи гурток повітроплавання, Терещенко познайомився з Володимиром Григор'євим, талановитим авіатором, і запропонував йому роботу. Григор'єв працював у Терещенка з серпня 1909 р. до 1917 р.: спочатку – рядовим службовцем, потім – службовцем у головній конторі, а пізніше – у Червонській авіомайстерні і на заводі. Григор'єв не лише працював у Ф.Терещенка, а й був його найближчим помічником [15].

Маючи кошти і можливості (його реальний капітал становив 8623784 крб., тобто третина майна спадкоємців Ф.А.Терещенка: 19 тис. землі, всі заводи, окрім Коровинецького, села і 15 маєтків Житомирського і Путивльського повітів, кінний завод у с. Красівці, будинок у Києві) [16, арк. 1–5], Федір Терещенко навесні 1909 р. організував власну аеропланову майстерню, яка знаходилася у маєтку "Червонне" Житомирського повіту Волинської губернії. Її устаткування складалося, в основному, з деревообробних і металообробних верстатів, а саме: два токарних, один стругальний та свердлильний для металу, два стругальних, шліфувальний, свердлильний та фрезерний для дерева, точило з приводом та стрічкова пилка. До того ж, у майстерні розміщувалися різні моноплани й аероплани, запасні деталі й мотори, які, в основному, привозилися з-за кордону: мотори "Анзани", "Мерседес". Так, за даними на липень 1910 р., аеропланів, монопланів та деталей до них у майстерні нараховувалося на суму близько 12 тис. крб. Неповдалі від цукрового заводу був розміщений і аеродром, побудований на власні кошти Федора Федоровича [14, с. 78–152].

Загалом у майстерні працювало 25 чоловік: 18 робітників і 7 службовців, із них штатних – 4, тимчасових – 3. Серед них були відомі, талановиті люди: конструктор С.Зембинський, інженер В.Горден, студенти КПІ Лебедев і Іоффе, запрошений з-за кордону пілот А.Пішоф. Річна заробітна плата робітників становила 5942 крб., 72 коп., а службовців – 16519 крб. Загалом утримання робітників і службовців обходилося Ф.Ф.Терещенку у 109 тис. крб., 22 коп. на рік [14, с. 78–152].

Організація авіаційного виробництва потребувала значних коштів. У 1910–1915 рр. Терещенко вклав безпосередньо в майстерню близько 150 тис. крб. і за 720 тис. крб. побудував у маєтку будинок та інші будівлі, де жили службовці, конструктори й авіатори [17, арк. 1].

Перший літальний апарат був виписаний з Франції у травні 1909 р. Поштовою до створення аероплану власної системи стала пропозиція М.Жуковського Ф.Ф.Терещенку взяти участь у повітроплавальній виставці у Москві. Ф.Терещенко вирішив побудувати аероплан своєї власної конструкції. До 25 грудня 1909 р. був готовий літак Терещенка за зразком монопланів Л.Блеріо. Також до виставки Федір Федорович встиг видати альбом фотографій і креслень, які відбивали особливі конструкції [10, с. 255].

Для подальшого вдосконалення майстерності Ф.Терещенко поїхав до Франції вчитись авіаторській справі у Л.Блеріо. Під час однієї з поїздок за кордон Федір Федорович навчився літати і, повернувшись додому, вирішив отримати звання пілота. Іспит на звання пілота-авіатора ним був складений 2 серпня 1910 р. До складу комісії входили секретар Київського товариства повітроплавання В.Мержанов і капітан генерального штабу Н.Семенов. У протоколі комісії вказано: "... дворянин Ф.Ф.Терещенко вчився пілотажу самостійно на власному аеродромі в маєтку Червонне. Самостійно здійснив 20 польотів". Так, у Києві з'явився перший дипломований пілот [14, с. 78–152; 18, арк. 5].

Після успіху на виставці у Москві молодий конструктор створив у 1910 р. пристрій для з'єднання дерев'яних частин аероплану. Цей прилад був запатентований на ім'я Ф.Ф.Терещенка. Так з'явилась нова модель – "Терещенко-2". При побудові цих аеропланів авіатор ставив собі за мету досягти найбільшої міцності при найменшій вазі. У серпні 1911 р. Терещенко разом із іншими молодими авіаторами брав участь у "Київському авіаційному тижні", демонструючи свій "Терещенко-3". Наступної весни побудував нову модель – моноплан з м'якими крилами і сорокасильним двигуном [14, с. 78–152; 20, арк. 13].

Федір Терещенко продовжував конструювати легкі апарати. Його п'ята модель важила лише 330 кілограмів, мала довжину фюзеляжу 7,1 метра при розмаху крил 10 метрів і могла перенести вантаж до 150 кілограмів, піднімаючись на висоту до 2000 метрів. Перевага цієї моделі полягала ще й у системі самозапуску, яка дозволяла авіатору підніматись у повітря без сторонньої допомоги. Випробування цієї машини здійснював директор Червонської майстерні А.А.Пишеф. Він зазначав, що маршрут Червонне-Городище-Кагарлик-Київ-Червонне протяжністю 500 верств він пролетів без механіка. Цим польотом було покладено початок поширенню приватного туризму в Росії на вітчизняних аеропланах [14, с. 78–152].

У жовтні 1912 р. від Київського товариства повітроплавання Ф.Ф.Терещенко отримав запрошення взяти участь у Всеросійській торговельно-промисловій і сільськогосподарській виставці у Києві. Була обрана "Виставочна комісія", до складу якої увійшов і Терещенко. Майже всі організаційні роботи він взяв на себе. Для виставки експонатів товариства був відведений павільйон спадкоємців О.М.Терещенка, вартість найму якого становила 750 карбованців, за згодою голови Київського товариства повітроплавання Н.М.Маркова сплатив Ф.Терещенко [14, с. 78–152].

Одним із головних експонатів виставки став аероплан "Терещенко-5". Крім нього, у павільйоні Червонської аеропланної майстерні демонструвалися пропелери, спеціальний віз для перевезення аеропланів, розроблений Ф.Ф.Терещенком намет-ангар для аеропланів. Авторство конструктора було захищене патентом №38690 Міністерства торгівлі і промисловості від 1 липня 1913 р.

31 січня 1914 р. дворянин Терещенко Федір Федорович отримав охоронне свідоцтво №61829 на новий винахід – "гнучке крило". Новизна і цінність винаходу Терещенка полягала у тому, що "гнучке крило" давало можливість змінювати кривизну і кут нахилу крила. Це мало велике значення в галузі повітроплавання, і особливо – військового, оскільки давало можливість змінювати швидкість руху аероплану під час польоту. Система крила Терещенка давала можливість одночасно міняти кут атаки крил і їх кривизну. Тим самим у великих межах можна було регулювати швидкість польоту, не виключаючи можливості розширити межі регулювання швидкості, користуючись звичайним способом, тобто зміною нахилу апарату відносно горизонту. У 1916 р. Федір Федорович зареєстрував ще два винаходи: аеропланне крило із змінною кривизною поверхні і переносний пристрій для випробування дерева на гнучкість [14, с. 78–152].

З 1913 р. Ф.Ф.Терещенко починає будувати аероплани на замовлення військового міністерства. Характерно, що Червонська майстерня випускала апарати не лише власної конструкції, а й системи "Фарман", "Моран-Сольньє". Вартість одного аероплана складала від 7 до 9 тис. крб. Але Федір Федорович не просто копіював іноземні моделі, а й удосконалював їх. Тому повітроплавальна частина Головного військово-технічного управління генерального штабу присвоїла одній з таких удосконалених моделей назву "Моран-Сольньє" – "Парасоль" системи Терещенко [19, арк. 13].

У березні 1913 р. Федір Федорович надіслав опис аероплану своєї системи у повітроплавальну частину Головного управління генштабу. У цьому ж місяці Головне управління, ознайомившись з документами, зробило замовлення на виготовлення аероплану для двох чоловік. Конструкторське бюро Червонської майстерні розробило модель аероплану системи "Терещенко" для одного пілота та командира. Вартість цього апарата становила 8500 крб. Аероплан був сконструйований таким чином, що пілот і командир сиділи один за одним, крім того, місце командира розміщувалося перед місцем пілота.

Улітку 1913 р. аеромайстерню в Червоному було розширено, щоб можна було випускати до 5 апаратів на місяць. Головним замовником їх було військове міністерство. У липні 1913 р. дане відомство замовило кілька аеропланів системи "Фарман-16", "Ньюпорт" на суму 21288 крб. У серпні Терещенко побудував два аероплани системи "Моран-Сольньє" на два чоловіки, "Фарман-22" на суму 73600 крб. У січні 1914 р. він отримує замовлення від військового відомства на вісім аеропланів "Фарман-22" за ціною 9 тис. кожен і десять комплектів запасних деталей до них на суму 93034 крб. 40 коп., куди входила вартість доставки на залізничну станцію. У серпні 1915 р. Головне військово-технічне управління замовило на аеропланному заводі 25 аеропланів системи "Моран-Сольньє" – "Парасоль" і 25 комплектів запасних частин до них на суму 420146 крб. Всього на замовлення військового міністерства було виконано замовлення на суму 792633 крб. [14, с. 78–152].

Унаслідок того, що у 1914 р. німецький уряд не пропустив на територію Росії спецматеріали, які були замовлені у Франції і перевозилися через Німеччину, Терещенко не зміг виконати замовлення. Але це не принесло збитку військовій авіації у кількісному відношенні. Потрібно було виготовити 10 апаратів, тобто 8 аеропланів "Фарман-22" і 2 моноплани "Моран-Сольньє" – "Парасоль" зміненої конструкції, а були виготовлені 10 апаратів "Фарман-22" і 2 моноплани типу "Терещенко" для одного чоловіка [14, с. 78–152].

У зв'язку зі становищем на фронті у кін. 1914 р. виникла необхідність евакуювати майстерню із Червоного. Ф.Ф.Терещенко вирішив перебазувати її в Київ і перетворити на завод, що випускав би 150 літаків за рік. Для цього необхідно було 4500 квадратних метрів площі, щоб розмістити виробничі приміщення:

майстерні з обробки металу і дерева, відділення для загинання дерев'яних деталей та труб тощо. Необхідно було закупити додаткове устаткування на 23 тис. крб. Планувалося, що на заводі буде працювати 388 чоловік: 160 слюсарів, 90 столярів, 30 майстрів у механічному цеху, 15 зварників, 7 механіків по двигунах та інші спеціалісти. Але плани довелося змінити, тому що над Києвом нависла загроза окупації. У кін. серпня 1915 р. устаткування майстерні було відправлено до Москви. Завод розмістився на аеродромі на Ходинському полі і був приписаний до діючої армії [14, с. 78–152].

Майстерня почала працювати у досить скрутних умовах, при морозах до 20⁰С, без необхідних приміщень і потрібної кількості робітників. Після прибуття до Москви восени 1915 р. з призначенням ремонтувати і збирати аероплани, які постачалися з-за кордону, необхідно було підібрати і обладнати приміщення, крім того, під час перевезення багато верстатів і апаратів було пошкоджено. Але роботи щодо ремонту апаратів були швидко налагоджені. Потяг-майстерня, що була розрахована на випуск 8–10 апаратів за місяць, показала високу продуктивність: в окремі місяці тут ремонтувалось і збиралось до 50–65 машин, а в середньому 20 апаратів за місяць. Всього через майстерню пройшло 250 апаратів і 70 двигунів, до 30 різних типів літаків. Крім того, у майстерні було виготовлено багато дрібних деталей: кулеметні установки, бомбомети тощо. За виконання свого завдання начальник управління військово-повітряного флоту генерал-майор Пневський висловив подяку особистому складу майстерні [14, с. 78–152].

В умовах військового часу, на новому місці Терещенко не міг по-справжньому розгорнути справу, тому він продав усе евакуйоване з Червоного майно акціонерному товариству "ДУКС", яке представляло в Росії фірму Анрі Фармана. Але, продавши завод, Терещенко не відійшов від авіації. Восени 1916 р. з'явилась модель зовсім нової конструкції "Терещенко-7", виготовлена у майстерні Київського політехнічного інституту під технічним керівництвом В.П.Григор'єва. Випробування даної моделі пройшли успішно, і машина поступила на озброєння армії. Це був аероплан для двох чоловік, який розвивав швидкість до 150 км/год, запасом палива на 5 год., грузопід'ємністю до 360 кг. Саме в цій моделі Терещенко втілював свою ідею зміни кута атаки несучих поверхонь. Крім того, ця модель виявилася більш міцною і менш

небезпечною для пілота і пасажирів під час аварії. Це була остання машина Федора Федоровича Терещенка [19, с. 13].

Таким чином, можна відмітити, що Терещенки не лише коштами допомагали розвитку вітчизняної авіації, а й зробили свій внесок у цю справу. Зокрема, Федір Федорович Терещенко був конструктором 7 моделей аеропланів зовсім нової конструкції. Крім того, він створив кілька нових пристроїв, що мало важливе значення для вітчизняної авіації, особливо військової, оскільки ці винаходи давали можливість змінювати швидкість аероплану під час польоту. Ім'я Ф.Ф.Терещенка було досить відомим, але в умовах військового часу він змушений був припинити свою діяльність.

Помітними були досягнення в галузі суспільних наук. Значні зрушення в українській історичній науці сталися у 70–90-х рр. XIX ст. Вони пов'язані з посиленням вивчення соціальних та економічних відносин, дослідженням окремих класів-станів: шляхти, магнатерії, міщанства, селянства, козацтва, духовенства, історії міст, землеволодіння тощо. Безперечно, історики так званого народницького напрямку чимало зробили, досліджуючи проблеми історії України. На історію волинської шляхти та її окремих представників особливої уваги заслуговують погляди історика, ідеолога українського консервативно-монархічного руху – В'ячеслава Казимировича Липинського. Теоретична і психологічна зрілість, ідейна, творча насиченість його писань впевнюють у наявності стадій зростання, перехрещенні різноманітних впливів, ролі власного життєвого шляху і навколишніх реалій.

В.Липинський народився 17 квітня 1882 р. у с.Затурцях Володимирського повіту Волинської губернії. Його сім'я була частиною польського шляхетського роду (рід Липинських гербу "Бродзич" відомий ще з XV ст.), який у XVIII ст. переселився з Мазовії на Волинь. Родина належала до етнічних поляків та римо-католиків.

Життєвий шлях В.Липинського визначив спрямованість багатьох його суто наукових концепцій. Так, у листі до Казимира Пулавського писав: "Виховання, яке я виніс із батьківського дому, заклало в мені засади, що, якщо ми – землевласники на Русі – хочемо зберегти своє існування, то повинні мати, по-перше, не тільки права, але й обов'язки, по-друге, маємо бути внутрішньо солідарні, основуючи ту солідарність на взаємній любові і повазі до старших та авторитетніших з-поміж нас" [7, с. 7].

Здобуваючи гімназійну (в Житомирі, Луцьку, Києві) та вищу освіту (університетські студії у Кракові (історія, агрономія), в

Женеві (соціологія), літні та зимові вакації проводив у Затурцях спілкуючись із сільською молоддю, мав друзів серед простих селян. Протягом цілого століття у селі живуть перекази про "дивного" панича, що скликав місцевих парубків і проводив з ними бесіди, якими намагався пробудити в них національну свідомість. Коли на поставлене ним запитання "Хто ви?", у відповідь лунало несміливе: "Мужики, тутешні, хохли", – палко заперечував: "Ві ніякі не хохли, ви – українці!" [7, с. 9].

Ще як учень Київської гімназії Липинський пристав до української середньошкільної громади. З того часу він почував себе національно свідомим українцем, але не поривав родинних і товариських контактів з місцевим польсько-шляхетським світом. Він бажав працювати над поворотом до українства сполонізованої правобережної шляхти. Такою була основна думка його програмової доповіді, проголошеної у 1908 р. у кількох містах Правобережжя. Текст доповіді був виданий брошурою "Szlachta na Ukrainie". У лютому 1909 р., з нагоди "київських контактів", відбувся нелегальний з'їзд "українців польської культури", в якому взяло участь близько 35 осіб. Липинський відкрив з'їзд своєю вступною промовою "Наше становище на Русі-Україні". Внаслідок постанов з'їзду, у квітні 1909 р. почав виходити в Києві двотижневик "Przegląd Krajowy", фактичним редактором якого був Липинський. Через фінансові та політичні труднощі часопис припинив своє існування з кінця того самого року [6, с. 74–75].

Заходи щодо українізації правобережної шляхти знаходили природний ґрунт у відчутті територіального патріотизму, здавна розвиненого серед цієї верстви. Однак безпосередній успіх зусиль Липинського був обмежений. З його тодішніх прихильників тривало зв'язали себе з українством тільки одиниці: Богдан Ярошевський, Людвік Сідлецький (Сава Крилач), Франціска Вольська і ще кілька осіб. Особистою трагедією Липинського було те, що він не зміг повернути своїх найближчих: братів і дружини. Згодом його єдина донька, під впливом матері, теж заявила себе полячкою. Це привело до відчуження між Липинським і його сім'єю.

У 1906–1908 рр. наукові інтереси Липинського концентрувались навколо досліджень українофільства серед поляків. Тому наступні роки він, переважно, працює над монументальним збірником "Z dziejow Ukrainy". Книга, в якій більшість статей належала перу самого Липинського, з'явилася в 1912 р. У творі зображена історія русько-української шляхти в XVI–XVIII ст.,

участь шляхетського елементу в революції Хмельницького. Збірник був присвячений пам'яті провідних "хлопоманів" 1860-х рр.: Володимира Антоновича, Павла Свенціцького та Тадея Рильського. Цим жестом Липинський хотів продемонструвати зв'язок і переємність між двома поколіннями "українців польської культури". Але в громадській настанові цих двох поколінь були і поважні різниці. Світогляд "хлопоманів" мав народницьку основу. Свій поворот до українства вони розуміли як служіння соціальним інтересам простолюддя, сполучене з відривом від традицій шляхетського стану, з якого вони походили. Іншою ж була концепція Липинського. Він хотів, щоб шляхетська верства стала українською у своїй політичній свідомості, без декласації, без втрати свого корпоративного існування. Він вірив, що лицарською службою українському національному ідеалові шляхетство зможе окупити своє право громадянства на рідній землі. Досвід і культура, притаманні старій шляхті, збагачує молоду українську провідну верству. Книга звернула на себе увагу наукового світу, і Липинського за його історіографічні заслуги обрано дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (березень 1914 р.).

Необхідно зауважити, що наукова робота Липинського відбувалася під патронатом М.Грушевського, який тоді мав на молодого вченого величезний вплив і сприяв виходу в світ його наукових праць. В.Липинський входив до кола осіб, що найбільше спілкувалися з найавторитетнішим українським істориком. Сучасний дослідник І.Гирич справедливо стверджує, що "В.Липинський під впливом М.Грушевського формувався як історик і мислитель нової школи в рамках народницької історіографії" [9, с. 16].

Дві історичні розвідки – про Данила Братковського та про аріанство на Волині, певною мірою можна визначити як краєзнавчі дослідження самого високого ґатунку. Наукове дослідження про свого земляка – Волинського шляхтича початку XVIII ст. В.Липинський напевно задумав ще в Києві, слухаючи лекції В.Антоновича, спілкуючись з істориком М.Василенком, археологом і мистецтвознавцем В.Щербаківським, педагогом і громадським діячем С.Русовою.

Основою історичної розвідки про Данила Братковського стали матеріали з архівів Кракова. Життєвий і творчий шлях, пошуки лідера національно-визвольного руху та форми боротьби проти шляхетського свавілля і, нарешті, мученицьку смерть від сокири ката на Луцькому ринковому майдані спробував висвітлити В'яче-

слав Липинський. Доля представника середньої структури суспільства, перебіг політичних подій на Україні загалом, в якому зокрема – далеко не повний перелік питань, висвітлюючи які, історик намагався прищепити відповідальність за долю України польській православної шляхті. В.Липинський називав Д.Братковського ясною зіркою на сірому і брудному тлі шляхетського безголов'я кін. XVII – поч. XVIII ст. [20].

У 1909 р. в "Записках НТШ" була надрукована історична розвідка "Аріанський соймак...". В основу дослідження насамперед лягли приватні архівні колекції Чарторійських у Кракові та Олізарів у Киселині. Звернення до історії поселення аріан на Волині не було відступом науковця від попередніх ідей. Розглянувши цей різновид християнської ересі, він приходять до висновку, що результатом співпраці волинських магнатів із соцініанським рухом, який "приносив православної більшості нове зброє для боротьби з католицизмом", була спілка найвидатніших аріан – Немиричів, Чапличів, Гулевичів із козаччиною. Досліджуючи мережу аріанських осідків на Волині (Киселин, Одераци, Береськ, Іваничі, Собіщина, Рафалівка, Дажвіа, Галичани, Гоца), аналіз стану соцініанського шкільництва, причини підтримки нововірних та перехід на їх сторону православних шляхетських родин, учений робить висновок, який певною мірою окреслює релігійну ситуацію в Україні і краї, пов'язану з державним ладом. На його думку, український народ, залишаючись щораз більше в релігійній сфері, в колі оборони одного обряду – православ'я, втратив незабаром не тільки свою експансивну міць, але, навіть, і для оборонної боротьби виявився вже в другій чверті XVII ст. нездатним [21].

У контексті історії України В.Липинський прослідковує діяльність Івана Виговського, майбутнього Гетьмана України, у Луцьку, де він проходив юридичну практику: був намісником Луцького підстароства та членом православного братства [22, с. 150]. В коло його досліджень входить й діяльність Луцького православного Хрестовоздвиженського братства. В праці "Ехо минулого" автор проводить аналіз листа волинської шляхти до міщан луцьких у справі організації братства, наводить перелік осіб, які підписали документ із зазначенням їх посад. Науковець детально вивчає передумови та наслідки Люблінської унії, певною мірою в контексті історії Волині, зокрема магнатсько-шляхетського стану [23, с. 78; 24, с. 11].

Хоча В.Липинський не займався конкретно дослідженням минувшини Волині, матеріал, опублікований ним, містить багато цікавого з історії краю. Цінність його передусім полягає у введенні в науковий обіг не досліджених документів із архівів Кракова, Варшави, Львова, місцевих і приватних архівних збірок.

Отже, концентрація інтелектуального потенціалу в наукових центрах та товариствах, координація досліджень, ефективний обмін інформацією дало можливість ученим, які працювали в Україні, досягти світового рівня. Досвід та професіоналізм представників дворянської еліти Волині у різних галузях науки і техніки сприяли практичному впровадженню тогочасних сучасних технологій у різні сфери суспільного життя. Пропагуючи прогресивні ідеї, знання, культуру вони поклали своє життя на вівтар служіння народові. Їх імена відомі не лише в Україні, а й поза її межами.

Перспективою подальшого дослідження зазначеної проблеми є висвітлення життя і творчості художників, поетів, музикантів, скульпторів, що були виходцями з дворянсько-поміщицької еліти Волині кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Література

1. Шпізель Р. Петро Паславський (1861–1943) / Острозькі просвітники ХVІ–ХХ ст. – Острог: Університет "Острозька Академія", 2000. – С. 449. – 480 с.
2. Шпізель Р.С. Академик Г.Е.Рейн // Акушерство и гинекология. – 1994. – №6. – С. 58–59.
3. Шпізель Р. Георгій Рейн (1854–1942) / Острозькі просвітники ХVІ–ХХ ст. – Острог: Університет "Острозька Академія", 2000. – С. 445. – 480 с.
4. Быков Н.И. Пятидесятилетие Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского братства. – Петроград, 1915. – 250 с.
5. Рафес Ю.И. Польские ученые – воспитанники и сотрудники Киевского университета // Советское здравоохранение. – 1961. – №4. – С. 49–53.
6. Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.). – К., 1993. – 87 с.
7. Кушнір В. В'ячеслав Липинський і Волинь: Путівник. – Луцьк: Медіа, 2007. – 28 с.
8. Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський: історик, політичний діяч і мислитель життя // Волинь моя: журнал міжнародного громадського об'єднання "Волинське братство". – Вип. І. – К.: Київська правда, 2001. – С. 74–75.
9. Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський,

С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К.: НАН України ін-т археографії, 1995. – С. 25.

10. Ковалинский В. Меценаты Киева. – К.: Северин-пресс, Кобза, 1995. – 366 с.

11. ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 4462.

12. ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 1785

13. ДАЖО, ф. 67, оп. 4, спр. 142.

14. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1895–896 гг. – К., 1897. – С. 78–152.

15. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1892 г.

16. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 25.

17. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 282.

18. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 1479.

19. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 1708.

20. Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст. – Львів, 1909.

21. Липинський В. Аріянський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 року. Причинок до історії аріянства на Україні. – Львів, 1910.

22. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – Філадельфія, 1991. – 346 с.

23. Lipinski W. Echa przeszlosci // Z dziejow Ukrainy. – Kraków, 1912. – 78 с.

24. Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський // Твори. – Філадельфія, 1990. – Т. 2 – С. 11.

П.П.Моціяка

М.Є.Скворцов – директор Історико-філологічного Інституту князя Безбородька в Ніжині (1882–1893 рр.)

Микола Єфремович Скворцов був директором Історико-філологічного Інституту в Ніжині з 1882 до 1893 р. Для Інституту це був вже другий директор (після його фундатора М.О.Лавровського). За ці десять років сумлінного служіння М.Є.Скворцова навчанню і вихованню освіченої еліти для всієї імперії, Історико-філологічний Інститут зміцнив свої позиції як авторитетний навчальний заклад з підготовки кваліфікованих педагогів. Повсякденна турбота про майбутні вчительські кадри та їхню всебічну фахову підготовку була для Миколи Єфремовича його директорським *sredo*.

На жаль, фігура М.Є.Скворцова не отримала належного поцінування серед дослідників історії Ніжинської вищої школи. Єдиною працею, що аналізує його філософську і педагогічну спад-

щину, є на сьогодні написаний ще в 1902 р. викладачем філософії і логіки Ніжинського інституту Г.Малеванським дуже розлогий ...некролог (на 145 сторінок) на смерть М.Є.Скворцова. Проте в цьому "довгому писанні, так мало схожому на некролог" (за визначенням самого Г.Малеванського) [1] поза увагою автора залишилися інші сторони життя і діяльності Миколи Єфремовича в ніжинському Інституті. Крім того, деякі загального характеру оцінки місця і ролі другого директора Інституту ми можемо знайти в праці Г.В. і О.Г.Самойленків [2].

Тому завданням нашого дослідження буде спроба комплексної характеристики адміністративної і педагогічної діяльності М.Є.Скворцова на посаді директора Історико-філологічного Інституту в Ніжині із залученням архівних матеріалів із фондів Інституту того періоду.

Микола Єфремович Скворцов народився 13 (ст. стилю) жовтня 1836 р. у Москві в сім'ї священика. Протягом 1846–1850 рр. він навчався в Спасо-Андронієвському духовному училищі, а потім в 1850–1856 рр. у Московській духовній семінарії. Закінчивши семінарію, М.Є.Скворцов не захотів служби, яка стосувалася духовної лінії, а вступив на історико-філологічний факультет Московського університету, де й навчався до 1860 р. Після його закінчення він був залишений на кафедрі філософії стипендіатом на два роки. Поряд з цим М.Є.Скворцов викладав російську мову в ремісничому училищі і грецьку для студентів першого курсу університету, латинську в 1-й московській гімназії [3]. Протягом 1865–1867 рр. він стажувався, вивчаючи філософські науки, в Гейдельберзькому, Берлінському, Оксфордському і Геттінгенському університетах. У квітні 1868 р., склавши в Московському університеті екзамен, отримав ступінь магістра філософії, а з серпня 1868 р. і до березня 1870 р. працював на посаді доцента кафедри філософії в університеті св. Володимира в Києві [4].

У грудні 1871 р. М.Є.Скворцов захистив докторську дисертацію "Політика Аристотеля" в Санкт-Петербурзькому університеті і отримав учений ступінь доктора філософії, а вже в березні 1872 р. його було призначено директором 2-ої гімназії в Харкові [5]. На цій посаді він перебував 10 років і саме тут викристалізувалося у М.Є.Скворцова переконання, що "завдання гімназії сповна реалізується, якщо класична освіта здійснюється в ній в тій мірі сили і значення, в якій це необхідно для розвитку в учнів ідеального глузду і критичного судження" [6]. Інакше кажучи, на думку

М.Є.Скворцова, "школа загальної формальної освіти потребує тільки одного навчального предмета – саме давніх мов, які найкраще виражають ідею гімназії" [7].

Саме особлива місія давніх мов в освіті стає "modus vivendi" (способом життя) для М.Є.Скворцова, його непохитною життєвою позицією під час його ніжинського періоду життя і діяльності. Він зауважував, що "така, заснована на класицизмі освіта необхідна для всіх бажаючих продовжити її у вищій школі академічним шляхом, проте вона є ще необхіднішою для всіх бажаючих отримати вищу історико-філологічну освіту, бо ж, можна сказати, що доки не прийде нове небо і нова земля, доки гуманізм, як вираження логосу (розуму) у різнобічних явленнях людської освіти, в яких він розкривав і розкриває себе історично, буде мати місце в теперішньому світі, доти давній класичний світ повинен досконально вивчатися всіма, хто шукає історико-філологічну освіту у вищій школі" [8].

3 листопада 1882 р. М.Є.Скворцов був призначений директором Історико-філологічного Інституту князя Безбородька в Ніжині. Зарплатня директора складала 4800 руб. і плюс ще так звані "столові" в 1200 руб. [9]. Того ж навчального року в Інституті навчалося 99 студентів, з яких на I курсі – 31 особа, на II – 33, на III – 16 (3 – на класичному відділенні, 6 – на історичному, 7 – на слов'яно-російському), на VI – 19 осіб і всі вони були на слов'яно-російському відділенні [10].

Перше засідання Конференції Інституту під головуванням М.Є.Скворцова відбулося (ст. стилю) січня 1883 р. [11]. А вже 29 січня 1883 р. директор на засіданні Конференції виклав свій масштабний проект перебудови навчального процесу. М.Є.Скворцов, зокрема, зауважував на початку свого виступу, що "поділ навчального курсу в нашому Інституті на відділення, в тому вигляді, як вони існують у даний час, несприятливо, здається мені, відбивається на всьому навчанні студентів... Наші студенти, незважаючи, може бути, на їхні старання і здібності по завершенні курсу в Інституті, як довелось мені спостерігати це в моїй навчальній практиці, нерідко бувають ще доволі далекими від спеціальної цілі свого навчання – від гарної підготовки до вчительської діяльності в гімназіях" [12]. На думку директора, проблему слід шукати в тому, що оскільки *"слов'яно-російська філологія та історія, як науки і навчальні дисципліни в їхньому істинному розумінні, можливі тільки на основі класичної*

філології (курсив мій – П.М.) і якщо... гімназичне навчання, до викладання якого готуються наші студенти, є власне навчанням класичним, то безумовно, що в нашому навчальному курсі не повинно бути ніяких відділень в розумінні перегородок, які в рамках навчального курсу роз'єднують їх і усувають класичну філологію, щоби дати в них простір для інших наук" [13]. М.Є.Скворцов далі був категоричним: "*Навпаки, інші науки повинні бути тільки доповненням до класичної філології (курсив мій – П.М.), притому, або обов'язковими для кожного студента, як, наприклад, філософія, богослів'я, або необов'язковим факультативом*" [14].

Виходячи із викладеного перед колективом Конференції, М.Є.Скворцов пропонував "загальну схему розподілу навчальних предметів по курсах. При цьому я ділю всі предмети інститутського курсу на:

1) основні предмети:

Читання латинських і грецьких авторів, по 6 годин на тиждень для всіх курсів. Граматики латинська і грецька з письмовими і усними вправами, по 3 години для всіх курсів.

2) додаткові обов'язкові:

Філософія (Логіка і Психологія, Історія філософії з педагогікою) – по 2 години на 1, 2, 3-х курсах почергово і Богослів'я – по 2 години на 4-х курсах.

Давня історія і російська історія – по 2 години на 1-х курсах.

Давня історія грецька і римська (власне державна) – по 2 години на 2-х курсах.

3) додаткові на вибір – відповідно до уподобань студентів..." [15].

На думку директора, загальне число навчальних годин на тиждень на всіх курсах і для всіх студентів повинно бути, по можливості, не більше 27 [16]. Крім того, М.Є.Скворцов запропонував Конференції і проект правил для екзаменів, який складався з двох частин і мав загалом 21 параграф [17].

Після цього засідання всі члени Конференції мали змогу детальніше ознайомитися з пропозиціями директора і вже на засіданні 12 березня 1883 р. відбулося голосування. У протоколі засідання зафіксовано, що "голосували за збереження існуючого порядку навчальних предметів професори Грот, Брандт, Бережков, Зенгер і Соколов і за його заміну проєктованим п.Директором професори Фохт, Жданов, Добіаш і Фогель. Маючи на увазі, що відповідно до §29 Інструкції в доповнення до Статуту Історико-

Філологічного Інституту голос відсутнього професора Люперсольського, який передав письмово свою думку, рахуватися не повинен, а за §27 тієї ж Інструкції "за рівності голосів перевагу дає голос Директора". Ухвалили: клопотати від імені більшості Конференції про затвердження складеного п.Директором проекту нового розподілу навчальних предметів, а думку меншості докласти до представлення" [18]. Як бачимо, перший крок до кардинальної перебудови навчального процесу було зроблено. Залишалось отримати позитивне рішення Міністерства стосовно поданого проекту.

З початком нового 1883–1884 навчального року надійшло повідомлення про схвалення Міністерством запропонованих змін. У листі від попечителя Київського навчального округу зокрема говорилося: "...1) проект перший про розподіл викладання за курсами і відділеннями визнається в принципі корисним і доцільним, з огляду на те, що ним встановлюється безумовно необхідна рівна обов'язковість занять всіма студентами давніми мовами..."

Конференція Інституту повинна, у першу чергу, звернути увагу на те, що проекти, подані нею, а також і орієнтовна схема занять студентів допускається внаслідок особливого становища навчальної частини в Інституті *тільки як захід тимчасовий (курсив мій – П.М.)*, що ще належить перевіряти на досвіді... П.Міністр разом з тим вважає необхідним звернути увагу на досить низький рівень знань студентів Ніжинського Інституту з давніх мов..." [19]. Треба зауважити, що зміни до навчального плану і розкладу занять були внесені ще до початку навчального року, не чекаючи офіційного листа з Міністерства, бо факт схвалення Міністерством у Інституті був на той час відомий.

Затверджені зміни навчального процесу означали суттєве збільшення кількості годин із давніх мов на всіх курсах, а саме: на 1-му курсі замість попередніх 16 ставало 29 годин; на 2-му курсі замість 16 ставало 18 годин; на класичному відділенні на 3-му і 4-му курсах замість 14 і 13 відповідно стало 19; на історичному відділенні замість 12 стало 18 годин; стільки ж стало і на слов'яно-російському відділенні цього курсу (замість 11 годин раніше); на історичному і слов'яно-російському відділеннях 4-го курсу стало 16 годин замість попередніх 11. Крім того, з латинської і грецької граматики поділ студентів на курси замінили поділом їх на два відділення – молодше і старше, причому в кожному півріччі після складення екзамену з обох мов надавалася

можливість перейти з молодшого відділення на старше. Наприкінці навчального року з молодшого відділення перейшли на старше 9 студентів 3-го курсу і 1 студент 1-го курсу. За пропозицією М.Є.Скворцова, підтриманого викладачами давніх мов, було ухвалено, що "заняття давніми мовами, для більшої зручності студентів, рівномірно розподілити по всіх днях тижня, призначивши на всіх курсах щоденно по одній лекції латинської і грецької граматики, а також по одній лекції латинських і грецьких авторів, причому у вранішні години" [20].

Перебудова навчального процесу в Інституті, здійснювана ініціативним директором надалі продовжувалася. На засіданні Конференції 14 травня 1885 р. М.Є.Скворцов запропонував загальний план викладання на 1885–1886 навчальний рік. Підтримавши пропозиції директора, Конференція з метою розвитку більшої самостійності студентів у заняттях класичною філологією та з міркувань оптимізації навчання ухвалила: а) всім лекціям з тлумачення давніх авторів надати характеру семінарських занять студентів, зробивши їх практичними вправами з давньої філології під методичним керівництвом викладачів...; в) посилити домашнє читання, для чого число лекцій з кожної з давніх мов скоротити на молодших курсах з 9 до 7 годин, а на двох старших – до 6 тижневих годин...; е) з метою найбільшої зосередженості студентів при читанні розклад лекцій влаштувати таким чином, *щоби у кожного студента один день на тиждень був зовсім вільним від обов'язкового відвідування лекцій (курсив мій – П.М.)...*; ж) у якості рекомендацій для домашнього читання авторів дати студентам певні і точні програми як належного вивчення наукового матеріалу, так і способів його вивчення [21] – (інакше кажучи – необхідні програми та методичні рекомендації до них – П.М.). Піклування про якісну підготовку майбутніх викладачів виявилось ще в одній ухвалі того ж засідання Конференції, за якою студенти 4-го курсу повинні якомога частіше відвідувати в гімназії уроки, які проводять наставники-керівники та інші викладачі, а протягом третьої навчальної чверті гімназичного курсу, щоби самі практикувалися у проведенні занять з учнями [22]. Невдовзі все це увійшло у звичну практику і за звітом, наприклад, 1889–1890 навчального року всі 17 студентів 4-го курсу дали не менше 7 уроків кожен, а деякі – 8–9 уроків. Те ж саме можемо прочитати і в звіті за наступний 1890–1891 навчальний рік – студентами проведено по 7–8 уроків [23].

М.Є.Скворцов виявив розуміння та далекоглядність в необхідності забезпечення всіх навчальних курсів, що читалися в Інституті, програмами цих курсів, які б спиралися на певну методологію та концептуальні засади відповідної дисципліни, давали студентам чітке уявлення про обсяг знань, зміст і ключові проблеми курсу. Таких програм, навіть формального характеру, в Інституті ще не було. Причому варто відзначити послідовність і наполегливість директора у подоланні небажання професорів готувати ці програми під різними надуманими приводами. Вперше про такі програми М.Є.Скворцов повів розмову на Конференції 19 травня 1883 р. А у виступі 24 квітня 1886 р., за його ж словами, "з першого разу така моя пропозиція зустріла, особливо серед деяких членів Конференції, несприйняття, мотивоване тим, що програма занять є регламентацією занять, здатною завдати тільки шкоди справі і яка перетворить заняття студентів з добровільних у підневільні [24]. 3 квітня 1885 р. М.Є.Скворцов знову став наполягати на необхідності підготовки програм. Опоненти директора зауважували, що науку неможливо схематизувати, що оскільки наука постійно розвивається, то й викладачу самому деколи важко наперед вказати, які питання він поставить там чи тут і як буде їх вирішувати [25].

Міністерство народної освіти стало на бік директора і рекомендувало скласти детальні програми та подати міркування стосовно того, яким чином можна було б переконатися в дійсному знанні випускниками Інституту тієї чи іншої науки. Невдовзі всі професори і викладачі подали до Конференції Інституту програми своїх курсів. Переглядаючи до протоколів засідань Конференції ці програми, мусимо визнати, що, за великим рахунком, назвати їх повноцінними програмами немає підстав – це скоріше розширений тематичний план відповідної навчальної дисципліни. Щоправда, з кожним новим навчальним роком можна помітити роботу над удосконаленням цих програм, передовсім, у плані збільшення обсягу програмового матеріалу та його деталізації.

Виходячи з тих змін, які сталися в навчальному процесі Інституту, М.Є.Скворцов запропонував і Конференція підтримала своєю ухвалою пропозиції директора стосовно уточнення резюме атестату випускника на користь майбутніх учителів, а саме: "вживані раніше в атестаті слова "на 3-му і 4-му курсах перебував на такому-то відділенні" замінити словами "перебуваючи студентом Інституту, слухав лекції зі всіх нижчезазначених предметів,

причому на старших курсах займався давніми мовами і російською мовою з літературою для викладання цих предметів у середніх навчальних закладах" [26].

Поступово нова організація навчального процесу стала виходити в звичний ритм, а на Конференціях вже не було гострих суперечок і розколу стосовно розширення вивчення давніх мов. Наприклад, навчальні плани на 1887–1888 і 1888–1889 навчальні роки, не мали ніякої суттєвої різниці порівняно до планів попередніх років, а міністр освіти своїм рішенням від 18 серпня 1890 р. дозволив Конференції Інституту скласти на 1890–1891 навчальний рік розклад згідно з діючими навчальними планами та додав, що ґрунтовне знання давніх мов є необхідною умовою для отримання прав і переваг, визначених Статутом Інституту, до якого б розряду не належав студент, визнавши читання грецьких і римських авторів загальнообов'язковим для всіх студентів на всіх чотирьох курсах, незалежно від розрядів [27] (тобто відділень – П.М.). Такий порядок залишався і після М.Є.Скворцова. Як зазначав Г.Малеванський у своєму некролозі, "і тепер, через майже 20 років всі істотні моменти його залишаються тими ж" [28].

Разом з тим, треба відзначити, що промахи загальнодержавної освітньої політики з боку міністерства обернулися серйозними проблемами для Ніжинського інституту. У 1888 р. зовсім несподівано всьому випуску цього року не було надано направлень до гімназій, а наказано видати документи з правом самостійного працевлаштування. М.Є.Скворцов поїхав тоді до Петербурга клопотати про надання місця в гімназіях для випускників. Проте виявилось, що існує певне перевиробництво вчителів гімназій. Микола Єфремович пропонував вчинити за прикладом Німеччини, де існувала практика т.зв. пробного року, коли кандидати на вчительську посаду протягом року мають своєрідний випробувальний термін і доводять свою професійну придатність. Проте марно. Міністерство не дослухалося до слухних пропозицій директора з Ніжина. Як наслідок – число студентів стало різко скорочуватися. Так, наприклад, 1888 р. всього нараховувалося 97 студентів, в 1889 р. – 56, а в 1890 р. – 41 студент. Як писав М.Є.Скворцов на ім'я міністра у грудні 1890 р., "на даний момент інститут виявляється менш потрібним, ніж раніше..., і тому для підтримання більш доцільного в даний час існування ніжинського інституту було б, на мою думку, перетворення його у *вчительський інститут (курсив мій – П.М.)*, в якому молоді люди, що закін-

чили курс в історико-філологічному і фізико-математичному факультетах, займалися б рік чи два спеціально теоретично і практично вивченням педагогіки, особливо ж дидактики, стосовно до обраних ними предметів викладання" [29]. Висновок М.Є.Скворцова у цьому листі до міністра засвідчує глибоку прозорливість Миколи Єфремовича та розуміння ним вимог часу в освітній сфері. Він зазначав, що "моє переконання є таким, що якби теперішній історико-філологічний інститут у Ніжині був перетворений у справжній вчительський інститут, то він найбільше відповідав би сучасним вимогам до установи, яка має за мету підготовку вчителів гімназій і що через досягнення цієї мети, піднімаючи навчальну справу наших гімназій, тим самим сприяв би деяким чином і здійсненню задуму засновника в Ніжині гімназії вищих наук" [30].

Створена в міністерстві особлива комісія з питання запропонованих М.Є.Скворцовим змін визнала все це мало здійсненим. Микола Єфремович не побачив навіть натяку на порозуміння з боку міністерських чиновників, для яких будь-які серйозні новації були протиприродними їхньому канцелярському духу. Не знаходячи порозуміння, М.Є.Скворцов вважав, що прохання про відставку буде найбільш доречним з його боку, що й сталося в червні 1893 р.

Для М.Є.Скворцова, окрім власне Інституту, об'єктом першочергової уваги була, звичайно ж, і гімназія, в якій тоді навчалося до 300 учнів. 120 гімназистів старших класів отримували стипендію і переважна більшість з них проживали на приватних квартирах, де не завжди були належні умови для повноцінного відпочинку і підготовки до занять. Гімназія, на думку Миколи Єфремовича, повинна була готувати якнайкращий контингент студентства Інституту і саме кращі гімназисти мали б залишатися тут в Історико-філологічному Інституті. У нього виникла ідея створити для таких майбутніх студентів інтернат і оскільки тоді не було вільного приміщення для інтернату, то він звернувся з клопотанням до міністерства дозволити виділити з гімназії її чотири молодших класи в особливу прогімназію і перевести її в окрему будівлю (наприклад, приміщення грецького училища). Ті приміщення, які звільняться, можна було б перетворити на житловий інтернат для 80 стипендіатів.

Таке піклування про гімназистів повинно було дати відповідний ефект – посилити моральний обов'язок вже випускника-гімназиста продовжити навчання в Історико-філологічному в Ніжині, а

не деінде. Але цей задум не судилося втілити в життя. Проти інтернату виступила Ніжинська міська дума, яка вбачала в цьому погіршення доступу до гімназії для місцевих дітей, а також і почесний попечитель Інституту О.О.Мусін-Пушкін, який вважав, що облаштування гімназичного інтернату було б порушенням первісного статуту навчального закладу в Ніжині. Незважаючи на докладні обґрунтування М.Є.Скворцова по суті поданих проектів, вони були залишені без розгляду [31].

М.Є.Скворцов був переконаним прихильником демократизації гімназичної освіти, рівного доступу до неї з боку всіх бажаючих, незалежно від походження чи стану. Звичайно, не все було по силі директору щось змінити в цьому напрямку освіти, проте він свою місію вбачав саме в створенні найбільш оптимальних умов для всебічного розкриття можливостей кожного учня. Маючи великий досвід роботи в гімназіях, він часто пропонував запровадження тих чи інших заходів, що сприяли б підвищенню ефективності освітньої підготовки учнів. Так, наприклад, у звіті за 1887–1888 навчальний рік можемо прочитати таке: "Педагогічною радою гімназії ухвалено такі заходи:

1) За пропозицією п.Директора Інституту з метою утримання учнів від розсіяності, яка буває помітною в них, якщо вони приходять занадто рано до гімназії бешкетують до початку уроків, ухвалено відкривати входні двері не раніше, ніж як за 0,5 години до початку уроків, тобто о 8 год. ранку;

2) За пропозицією п.Директора ухвалено, щоби викладачі якомога частіше опитували учнів, обмежуючись деколи короткими питаннями, щоби з відповіді на які було видно знання чи незнання учнем уроку;

3) Для настроювання змагального процесу між учнями, за пропозицією п.Директора Інституту, ухвалено, щоби класні наставники читали наприкінці кожного тижня, перед всім класом оцінки, отримані за тиждень учнями і при цьому хвалили старанних і вихованих та ганили лінивих і тих, хто погано себе вів" [32]. Сьогодні дещо з тоді ухваленого гімназичною радою може викликати і посмішку, проте це тільки фрагмент тієї щоденної великої роботи педагогічного колективу (де дрібниць не буває) в справі навчання і виховання підростаючих поколінь. Свідченням результативної роботи гімназії Інституту, на чолі якого стояв безперечно апологет ефективної класичної гімназичної освіти М.Є.Скворцов, є результати учнів гімназії в конкурсах

письмових робіт, які проводилися серед гімназій Київського навчального округу. Візьмемо для прикладу 1888 рік. Протоколи засідань Ради попечителя Київського навчального округу красномовно засвідчують, що вихованці ніжинської гімназії Інституту князя Безбородька були серед кращих практично зі всіх дисциплін, які брали участь у конкурсі [33]. Отже, умови навчання, творча атмосфера в закладі і талант педагогів та керівництва давали гарні результати навчальної діяльності.

Окрім адміністративно-управлінської та педагогічної діяльності М.Є.Скворцова, які були успішними, варто згадати тут і його господарську діяльність у щоденній роботі з функціонування такого значного утворення, як Інститут. Стосовно цього влучно висловився свого часу Г.Малеванський, який відмітив, що "Микола Єфремович, який носився думкою у високій сфері ідей, ідеалів, надто далеких від приземленої недосконалої діяльності, і з цією останньою вмів упоратися непогано, – показавши немалі і господарські свої здібності в управлінні нашим інститутом" [34]. Вже перші тижні роботи на посаді директора спонукали М.Є.Скворцова багато уваги відвести на поточний ремонт головної будівлі Інституту. 10 квітня 1883 р., запрошений директором архітектор округу, склав кошторис ремонтних робіт на поточний 1883 р. на суму в 9900 руб. 63 $\frac{3}{4}$ коп. [35]. Надалі ремонтні роботи велися регулярно і протягом 1884 – початку 1886 р. було витрачено ще 16111 руб. 3 коп. [36].

Протягом 1884–1885 рр. було пророблено великий обсяг роботи із заміни дощатої підлоги головної будівлі Інституту на паркетну підлогу [37].

Особливо вартісною виявилася укладка 1885 р. кам'яних сходів до парадного входу [38]. Значні кошти були виділені на благоустрій прилеглої території. Навесні 1885 р. міська Дума запропонувала Інституту продовжити шосейну дорогу від Мостової вулиці до Інституту, якщо навчальний заклад візьме участь у цьому своїми коштами. Правління Інституту 8 квітня ухвалило на перший раз асигнувати 300 руб. [39]. А в червні 1885 р. було ухвалено виділити 300 руб. на замощення каменем майданчика перед воротами Інституту [40]. Влітку 1889 р. на 1199 руб. 55 коп. було пофарбовано дах на головній будівлі та всіх флігелях – загальною площею в 1452 $\frac{1}{2}$ кв. сажнів [41]. Наступного літа проводилися масштабні пічні роботи. Було перероблено заново 7 голландських печей та перероблено

наполовину 15 таких печей, 4 російських та проведено інші роботи всього одним майстром Василем Головкіним на суму в 478 руб. [42].

На засіданні правління Інституту 5 січня 1890 р. М.Є.Скворцов запропонував облаштувати в Інституті електричне освітлення. Він говорив, що тепер витрати на освітлення Інституту досягають до 600 руб. на рік. А саме – до 450 руб. на рік витрачено на гас і ремонт ламп та до 140 руб. на найм лампівника. За одночасних затрат не більше 3000 руб. можна було б провести електричне освітлення. На думку директора, перевага електричного освітлення над гасовим є очевидною, як стосовно якості і сили світла (що особливо важливе в залах і коридорах), так і стосовно пожежної безпеки, усунення кіптяви, тепла від освітлення, так і те, що в Ніжині важко знайти людей для догляду за лампами. Правління погодилося з аргументами М.Є.Скворцова і ухвалило мати на увазі пропозицію директора на предмет виконання його за першої ж можливості, причому необхідно на цей захід одночасну витрату до 3000 руб. можна було б віднести на спеціальні кошти, яких на даний момент є в наявності до 25000 руб. [43]. Проте планована електрифікація тоді за директорства М.Є.Скворцова ще не була реалізована головним чином через відсутність у Ніжині електричної станції, а мати власну на території Інституту з огляду на її величезну вартість було тоді фінансово не по силах.

Плекав Микола Єфремович духовне життя колективу, подаючи особистий приклад відданого служіння обраній справі виховання молоді, підтримуючи здоровий моральний клімат навчального закладу. Постійно поповнювалася новими виданнями бібліотека Інституту. Кожного року передплатувалося до 20 і більше газет і журналів російською мовою і більше 30 назв іноземних видань, переважно сербською, німецькою, французькою мовами. У жовтні 1883 р. правління Інституту ухвалило виділити 250 руб. на купівлю бібліотеки Грецького училища в Ніжині та 200 руб. на придбання плащаниці для Інститутської церкви і яку особисто привіз із Москви сам директор [44]. А в травні 1889 р. було викуплено у вдови протоієрея Інститутської церкви Хойнацького його бібліотеку – 169 назв книг у 183 томах за 50 руб. [45] (книги переважно духовного змісту, у т.ч. і стародруки).

М.Є.Скворцов був не тільки практичним реформатором школи, але й теоретично обґрунтував це в своїх працях з питань роз-

витку освіти в Росії. Він мав змогу тривалий час і неодноразово під час закордонних відряджень на власні очі спостерігати постановку освітньої справи в Європі. Співставлення досвіду багатьох країн з його практичною роботою в середній і вищій школі дозволило йому, без перебільшення, увійти до числа найкращих знавців гімназичної освіти в Росії. Його публікації на цю тему були відомі не тільки в Росії. Це, зокрема, такі видання, як: "Об организме гимназии. Часть теоретическая". – М., 1881; "Об организме гимназии. Часть практическая". – М., 1889; "О надлежащем приготовлении учителей гимназий". – М., 1890; "Что действительно нужно теперь нашим гимназиям?" – М., 1892; "Современное педагогическое образование учителей немецких гимназий. Наблюдения и размышления". – М., 1894; і праця під красномовною назвою "Недуги нашего учебного дела. I. Диагноз недугов". – М., 1896; та декілька праць німецькою мовою. По справжньому вболіваючи за освіту, він прагнув зробити її якісною і доступною широкому загалу, в т.ч. і малозабезпеченим верствам.

Стосовно викладацької роботи, то треба сказати, що протягом десятилітньої роботи в Ніжині М.Є.Скворцов майже кожного навчального року мав таку практику. Вже восени 1883 р. він просив Конференцію надати йому можливість навчальних занять зі студентами 2 і 3 курсів з читання Платона, присвячуючи цьому по 2 години на тиждень, які могли б замінити 2 лекції з грецьких авторів. При цьому директор зауважував, що він зкований.

§14 Статуту, за яким посада директора не може бути поєднана ніяка інша посада. Конференція Інституту з розумінням поставилася до пропозиції М.Є.Скворцова, а професори Добіаш і Жданов висловилися поступитися для цього по одній лекції. Стосовно ж §14 Статуту, то Конференція не бачила заборони директору читати лекції, пославшись на приклад попереднього директора Ніжинського Інституту М.О.Лавровського і покійного директора Петербурзького Історико філологічного Інституту І.Б.Штейнмана і ухвалила просити попечителя навчального округу дозволити М.Є.Скворцову читати лекції, що й було в наступні роки [46]. Крім того, студентам 4-го курсу він читав гімназичну педагогіку по 2 год. на тиждень [47], та тим же четвертокурсникам в 1891/92 навчальному році дидактику по 1 годині на тиждень [48], брав участь у роботі екзаменаційних комісій під час складання іспитів наприкінці навчального року.

За спогадами Г.Малеванського, М.Є.Скворцов нечасто, але все ж іноді запрошував студентів до себе на вечірку, а на Великдень завжди розговлявся з ними в спільній їдальні, разом з усією вченою колегією. Його ставлення до студентів було, головним чином, навчально-ділове: він вимагав, піклувався і сам і через посередництво інших осіб, щоб заняття у студентів йшли правильно і неухильно. Г.Малеванський, крім того, відзначав, що коли студенти після закінчення навчання не могли знайти собі місця і зверталися до М.Є.Скворцова з проханнями про допомогу і сприяння, то знаходили в його особі старанного, енергійного і наполегливого за них заступника [49].

Стосунки Миколи Єфремовича з членами колективу вчителів гімназії і професорів Інституту були, на думку Г.Малеванського, дружніми, як під час щоденних службових зустрічей, так і тоді, коли він гостинно приймав у себе (наприклад, щорічно в день свого ангела 6 грудня). Тоді всі чоловіки колективу, у т.ч. і службовці нижчих рангів, запрошувалися на обід. Душею і царицею всього жіночого колективу була його шановна дружина Анастасія Іванівна (уроджена княжна Ратієва) як найпривітніша, найлюбізніша хазяйка, яка часто тішила гостей своєю прекрасною музикою [50].

За свою службу в Ніжині Микола Єфремович був двічі нагороджений. Так, наприклад, у 1886 р. його нагородили орденом Св.Анни 2 ступеня [51], а в січні 1890 р. – орденом Св.Володимира 3 ступеня [52]. Саме в Ніжині 15 травня М.Є.Скворцов отримав чин дійсного статського радника [53].

На початку 1892 р. М.Є.Скворцов попросив відрядження за кордон, і Міністерство надало йому такий дозвіл терміном до 1 року.

Перебуваючи за кордоном "з метою увійти з усіх найважливіших педагогічних і дидактичних питань в особисте спілкування з найвідомішими керівниками навчальної справи в Німеччині і Австрії, особисто побачити постановку справи підготовки вчителів у тамтешніх педагогічних семінаріях" [54], М.Є.Скворцов відвідував кращі гімназії, зустрічався з найбільш авторитетними практиками гімназичної освіти і підготовки вчителів. Побачене в Німеччині зміцнило його в думці, що саме створення особливих вчительських семінарій (інститутів) є вкрай актуальним для Росії. Повернувшись навесні 1893 р. з Німеччини, М.Є.Скворцов ознайомлює зі своїми задумами колегію міністерства і самого міністра. Але вкотре міністерські чиновники побоялися ризику нововведень

і не дали Миколі Єфремовичу жодної надії на реалізацію його проектів. Для нього це було важким ударом, і він подав прохання про відставку, яке й було в липні 1893 р. задоволене міністром.

Невдача в реалізації освіти та кампанія в пресі і суспільстві проти класичної освіти підломили здоров'я Микити Єфремовича. Він переніс два інсульти, а третій – 28 березня 1902р. виявився смертельним. Це сталося в Харкові, де він з дружиною перебував проїздом. Колишнього директора Історико-філологічного Інституту в Ніжині було поховано там, де він і народився – у Москві.

В історії Ніжинської вищої школи Микола Єфремович Скворцов посідає важливе і почесне місце. Він примножив і зміцнив традиції, закладені його попередниками, зберіг і розвинув класичну філологію як основу гуманітарної освіти, розробив теоретично і пропонував для реалізації в практиці реформування вчительської освіти, без якого, на думку М.Є.Скворцова, благополуччя держави буде неможливим.

Література

1. Малеванский Г. Памяти Николая Ефремовича Скворцова, второго Директора Историко-филологического института в г.Нежине. – Нежин, 1902. – С. 144.
2. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005.
3. Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 57.
4. Там само. – С. 57.
5. Малеванский Г. Памяти Николая Ефремовича Скворцова... – С. 24.
6. Цит. за: Малеванский Г. Указ праця. – С. 36.
7. Там само. – С. 36.
8. Там само. – С. 36.
9. Відділ державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі – ВДАЧО), ф. 1105, оп. 1, спр. 239, арк. 4.
10. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 251, арк. 4 зв.
11. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 241, арк. 1.
12. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 256, арк. 20.
13. Там само, арк. 20–21 зв.
14. Там само, арк. 22.
15. Там само, арк. 23 зв. – 24
16. Там само, арк. 24 зв.
17. Там само, арк. 24 зв – 32 зв.
18. Там само, арк.39 зв.
19. Там само, арк. 95 зв, 98 зв.

20. Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине в 1884 году ("Наши учебные заведения") // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885, ноябрь. – С. 35–36.

21. Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине в 1885 году ("Наши учебные заведения") // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1886, сентябрь. – С. 14.

22. Там само. – С. 15.

23. Известия историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине. – Т. XII. – 1893 год. – К., 1893. – С. 6, 11.

24. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 322, арк. 38.

25. Там само, арк. 38.

26. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 431, арк. 15 зв – 16.

27. Малеванский Г. Указ. праця. – С. 79.

28. Там само. – С. 68–69.

29. Там само. – С. 99–100.

30. Там само. – С. 100.

31. Там само. – С. 47.

32. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 398, арк. 27.

33. Дет. див.: ф. 1105, оп. 2, спр. 281.

34. Малеванский Г. Указ. праця. – С. 112.

35. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 185, арк. 14 зв.

36. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 254, арк. 17 зв.–18.

37. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 238, арк. 147; спр. 246, арк. 4–5.

38. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 238, арк. 68.

39. Там само, арк. 36.

40. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 284, арк. 23.

41. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 21, спр. 302, арк. 30зв.–31.

42. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 310, арк. 162зв.

43. Там само, арк. 51–51зв.

44. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 185, арк. 18.

45. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 302, арк. 73.

46. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 256, арк. 156–158зв.

47. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 425, арк. 25.

48. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 482, арк. 50, 61зв.–62.

49. Малеванский Г. Указ. праця. – С. 107–108.

50. Там само. – С. 108.

51. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 386, арк. 9 зв.

52. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 239, арк. 28.

53. Там само, арк. 4.

54. Малеванский Г. Указ. праця. – С. 102.

Складання моделі шкільної правової освіти в Росії, Білорусі та Україні у 1991–2005 рр.

У 70-х рр. XX ст. в СРСР в загальноосвітніх навчальних закладах викладання спеціалізованого курсу правознавства не велось. Отримання учнями правових знань обмежувалося лише вивченням питань державного права на основі тексту Конституції СРСР. Однак з 1975 р. до початку 1990-х рр. до навчальних планів загальноосвітніх закладів було введено обов'язковий предмет "Основи Радянської держави та права", який систематизував знання про державу, Конституцію СРСР, ознайомлював із системою радянського законодавства [1, с. 34–35].

Після розпаду СРСР кожна радянська республіка розпочала будувати свою національну модель правової освіти. Тому для дослідників історії цієї проблеми чималий інтерес складає дослідження спільних та відмінних рис цієї моделі в окремих пострадянських республіках. У нашому науковому дослідженні робимо спробу дослідити концептуальні засади розвитку та моделі шкільної правової освіти на пострадянському просторі у 1991–2005 рр. на прикладі сусідніх Україні держав Росії та Білорусі.

В українській історіографії, як і в названих країнах відсутнє узагальнююче дослідження із окресленої нами проблеми, хоча в кожній країні вчені досліджують проблеми розвитку та моделі національної шкільної правової освіти. Проблеми шкільної правової освіти Росії розкриті у статті Л.Горшенина [2, с. 32–36]. У Білорусі зазначені проблеми окреслені в статті В.Стражева [3, с. 24–32]. Українська історіографія проблеми представлена окремими науковими статтями Б.Андрусишина [4, с. 88–95].

З 1993 р. Міністерство освіти Російської Федерації до шкільних навчальних програм ввело новий курс "Права людини". З 1994 р. уряд дозволив вивчати поглиблено правознавство в школах. Однак у Російській Федерації на той час не існувало концепції правового навчання в школі, а лише кілька наукових точок зору на цю проблему.

Представники однієї вважали, що правове навчання у школах варто провадити на основі випробуваного роками курсу "Радянська держава і право", пропонували реалізувати підготовку вчителів у межах психолого-педагогічних дисциплін [2, с. 32–36].

Інші російські вчені вважали, що цією основою має стати курс "Права і свободи громадян" [2, с. 32–36]. В цей період російські вчені науково обґрунтували необхідність викладання правознавства в школі з 6-річного віку і до 17 років. В якості контролю пропонувалося проведення екзаменаційного контролю правових знань в 9 і 11 класах. І що головне, що правові дисципліни зайняли гідне й рівноправне положення на рівні з іншими в навчальних планах [5, с. 81–86].

У 1995 р. складається нова модель російської шкільної правової освіти, розвиваються інноваційні методики. Загально-визнаними стали установи нового типу – гуманітарно-правові ліцеї, профільні класи з поглибленим вивченням права. Розпочала формуватися і система шкільної правової освіти Росії. Перший етап охопив учнів 1–8 класів, у них учні отримують початкові правові знання. На цьому етапі учні лише готуються до засвоєння правових знань, як правило, в рамках різних шкільних предметів і на позакласних заходах. На другому етапі у 9 класі, випускники основної школи вивчають правовий курс "Основи правових знань", у рамках якого вони отримують систематизовані початкові правові знання. Наступний етап 10–11 класи – профільної підготовки. Усі ці етапи навчання правознавству у школі концептуально визначені Міністерством загальної та професійної освіти Російської Федерації. Ця модель шкільної правової освіти Російської Федерації складалася до 2003 р.

Альтернативою цій концепції став проведений з 15 липня 1997 р. і до 2003 р. Російським фондом правових реформ (РФПР) за підтримки Міністерства загальної та професійної освіти РФ проект "Правова освіта в школі" [6, с. 32]. За короткий час були розроблені освітні програми з права для VII–XI класів, створені відповідні навчальні посібники, методичні матеріали, навчальні відеофільми. Метою Проекту стало формування правової свідомості і правової культури школярів, підготовка їх до свідомого та активного життя. Завданням Проекту – апробація освітньої програми з права для учнів 7–11 класів середніх шкіл, створення нових методик викладання правознавства у школі, а також відповідна перепідготовка вчителів. Напрямом діяльності цього Проекту стала: підготовка комплексного пакета підручників, методичних посібників для учнів 5–11 класів; діяльність з розробки, впровадження та популяризації різних форм шкільної та позашкільної правової роботи тощо [7, с. 52–64].

Розроблена в процесі реалізації цього Проекту програма для 7 класу була вступом до вивчення базового курсу в 8–9 класах. Курс побудований з таким розрахунком, щоб зацікавити учнів правом і знайти відповіді на питання, з якими вони стикаються у повсякденному житті, і які важко розв'язати без правових знань. Програма цього курсу була розрахована на 34 год. У 8–9 класах цим проектом передбачалося вивчення "Основ правових знань". На цьому етапі школярі мали розібратися з питаннями трудових, цивільних, кримінальних та інших відносин і навчитися поважати закони й боротися за свої права. Цей курс давав випускнику основної середньої школи той об'єм знань, який дозволив йому реалізуватися повноправним і законслухняним громадянином правової держави. Програма цього курсу була розрахована на 68 год. В 10–11 класах викладався курс "Право і економіка". Мета його сформувані у старшокласників систему знань про роль права в умовах ринкової економіки. Цей курс був розрахований також на вивчення протягом 68 год. [7, с. 52–64].

За результатами першого етапу Проекту РФПР було підготовлено концепцію освітньої програми для 7–11 класів загальноосвітніх шкіл, що одержала схвалення Міністерства освіти Росії; розроблено й апробовано: освітні програми курсу права для 7, 8–9, 10–11 класів; навчально-методичний комплекс для 7 класу (підручник і посібник для вчителів); навчально-методичний комплекс для 8–9 класів (підручник, посібник для вчителів, посібник для учнів, хрестоматія); навчально-методичний комплекс для 10–11 класів (підручник, посібник для вчителя, хрестоматія); посібник для позакласної роботи "Право й ліво"; юридичний словник; навчальні відеофільми; тести, кросворди.

Підручники для 7, 8–9 й 10–11 класів пройшли Федеральну експертну раду і їм було присвоєно гриф Міністерства освіти Росії, підручник для 8–9 класів став переможцем конкурсу Міністерства освіти Росії серед підручників нового покоління в номінації "Право". На цьому етапі було створено такі підручники: "Право й ліво" (підручник для VII класу, автор – С.Н.Ловягин); "Бесіди про закон" (підручник для VII класу, автор – А.Ф.Нікітін); "Основи правових знань" (підручник для VIII–IX класів); "Основи правових знань" (практикум для учнів VIII–IX класів); "Основи правових знань" (матеріали для вчителя до курсу, що викладається в VIII–IX класах) колектив авторів – Е.М.Ашмарина, С.В.Бєлогорцев, В.В.Долинська, Л.А.Єфименко, С.С.Жолнерчик, М.Н.Козюк, Е.А.Лу-

кашова, С.Ю.Макаров, А.М.Полієвктова, А.Н.Фонтанова, М.Н.Цепкова; "Економіка й право" (для учнів X–XI класів) [8].

У рамках першого етапу Проекту були встановлені робочі зв'язки з Міносвіти Росії, регіональними органами управління освітою, Генеральною прокуратурою, судами, інститутами підвищення кваліфікації працівників освіти. Також було розпочато кампанію в ЗМІ із роз'яснення ролі й місця правової освіти в школі, реклами кінцевої продукції Проекту. Окремі уроки й методичні розробки проекту опубліковані як додатки до відомих педагогічних видань – "Учительської газети", газети "Перше вересня".

З 18 квітня 2001 р. розпочато другий етап програми Російського фонду правових реформ. Реалізація Проекту на цьому етапі була доручена Інституту права й публічної політики. На цьому етапі основні зусилля було зосереджено на досягненні: модернізації й розвитку концепції, програми, навчальних матеріалів і методики правової освіти для російських загальноосвітніх закладів, розроблених у рамках першого етапу програми; поширенні програми правової освіти на сферу позашкільної й позакласної роботи; на створенні інституціональних й організаційних основ для розробки впровадження й забезпечення безперервної правової освіти в російських школах; розширенні географічних і кількісних характеристик програми; підвищенні поінформованості про програму правової освіти, як у дітей, батьків, адміністраторів і працівників освіти, політичних діячів, так і населення в цілому [7, с. 52–64].

З 20 грудня 2002 р. розпочав свою роботу третій етап Проекту. На ньому основні зусилля були зосереджені на розширенні географічних і кількісних характеристик програми [8].

Таким чином, досліджуючи проблему, доходимо висновку, що в кін. XX – на поч. XXI ст. в Російській Федерації зроблено спробу концептуального визначення викладання правознавства у школі. У багатьох регіонах Російської Федерації курс правознавства, або його елементи вивчаються в школах з 5 до 11 класу.

У Республіці Білорусь у досліджуваний нами період також приділялася увага проблемам правової освіти й виховання школярів, а також концептуального їх визначення. З цією метою велася кадрова робота, створювалися матеріальні й фінансові ресурси, удосконалювалася нормативно-правова й законодавча база. Основну роботу у цьому напрямку проводило Міністерство освіти Республіки Білорусь.

Фактично протягом досліджуваного нами періоду склалася система правової освіти й виховання, що має національний і регіональний рівні та охоплює всі вікові групи учнівської молоді. З метою вироблення комплексного підходу до проблем виховання законодавчо закріплені Концепція виховання дітей і молоді в Республіці Білорусь, а також Програма виховання дітей і учнівської молоді в Республіці Білорусь, у яких відображені проблеми морально-правового виховання.

Питання правової освіти й виховання дітей дошкільного віку включені в Програму виховання й навчання дітей у дошкільній установі "Пролісок", за якою працюють дошкільні установи республіки. Вона передбачає вивчення такого важливого для морального розвитку дитини аспекту, як "Я і світ навколо мене". Вивчення питань здорового способу життя дітьми дошкільного віку передбачено також у інших варіативних програмах [3].

До навчальних планів початкової школи, як обов'язковий був уведений предмет "Людина і світ", мета якого – формування у дитини початкових знань про природу й суспільство, інтересу до соціальних явищ, виховання моральних якостей: доброзичливості, турботи й дбайливого відношення до природи й людей. До того ж, у рамках курсу здійснювалася робота з основ правового виховання дітей.

З початку 1990-х рр. у 8–11 класах загальноосвітньої школи викладався інтегрований суспільствознавчий курс "Людина і суспільство", що був спрямований на соціалізацію молодого покоління, формування його світогляду. Велика увага в ньому приділялася такому питанню, як моральна й правова культура особистості. З 1999 р. в загальноосвітніх школах почалося поступове (з 8 класу) введення оригінального суспільствознавчого курсу "Людина. Суспільство. Держава". Зміст цього курсу базується на загальнолюдських цінностях і національно-культурній основі. У ньому розкриваються питання, пов'язані з моральним і правовим вихованням учнів, а також широко вивчається Конституція Республіки Білорусь, значно збільшено об'єм матеріалу із вивчення прав людини. Крім цього, для учнів середньої загальноосвітньої школи розроблений курс "Основи правових знань X–XI класах" [3].

На початку XXI ст. у Республіці Білорусь склалася розгалужена система освіти в галузі прав людини й демократії. В 2000 р. Міністерство освіти запровадило для всіх типів навчальних

закладів новий спеціальний курс "Права людини", який складається із трьох самостійних блоків: права дитини, права людини, міжнародне гуманітарне право. Для методичного забезпечення розвитку освіти в галузі прав людини тільки в 2000 році видані три національних навчальних посібники. 23 навчальні заклади (загальноосвітні школи, педагогічні коледжі й педучилища) стали учасниками експерименту з визначення оптимального змісту спецкурсу "Права людини", пошуку інтерактивних інноваційних методів, форм викладання, створенню системи позакласної роботи з навчання правам людини, правам дитини, основам демократії. У навчальних закладах, органах освіти країни були створені інформаційні центри з прав людини. З 1999 р. видається інформаційний бюлетень "Захист і справедливість".

Таким чином, і в Республіці Білорусь, у досліджуваній нами період, у загальноосвітніх навчальних закладах склався цикл правових дисциплін, які формують правові знання з дошкільного віку аж до 11 класу.

У кін. ХХ – на поч. ХХІ ст. у багатьох школах України запроваджено читання в 10–11 класах курсу "Права людини". Зазначимо, що цей навчальний курс був запропонований для спеціалізованих шкіл, гімназій та ліцеїв із поглибленим вивченням права та соціально-гуманітарних дисциплін. Для цього курсу розроблені спеціальні навчальні програми відповідно до спеціалізації певного навчального закладу. Ще у 1995 р. було теоретично обґрунтовано читання цього курсу на науковому рівні, що втілювалося в програму рекомендовану Міністерством освіти і науки України для обговорення наукової та педагогічної громадськості України. Саме тому важливим елементом у структурі шкільної правової освіти і виховання України у кін. ХХ ст. став навчальний курс "Права людини".

Курс "Права людини" став логічним продовженням курсу "Основи правознавства", який викладався і вивчається в 9-х класах загальноосвітніх шкіл, поглиблюючи знання про основні права людини і громадянина. Принциповою відмінністю цієї навчальної дисципліни стала її спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра [9, с. 2–25].

У зв'язку з прийняттям у 1996 р. нової Конституції України у старших класах середніх шкіл було запроваджено читання спеціального курсу "Конституція України". Вивчення цього курсу сприяло підвищенню рівня знань учнів про конституційні права та

обов'язки, Основний закон держави. Саме тому цей курс став частиною шкільної правової освіти в Україні.

Спробою вдосконалення шкільної правової освіти в Україні стало викладання з 1998 р. курсу "Практичне право". Програма "Практичне право" заснована в Україні за сприяння американської освітньої організації "Street Law, Inc" (США), навчально-методичного центру "Дебати" Інституту Відкритого суспільства і Міжнародного фонду "Відродження" та завдяки підтримці значної кількості державних служб і громадських організацій України, що працюють з молоддю [10, с. 32–34]. У межах програми "Практичне право" був розроблений і запроваджений експериментальний курс під такою ж назвою, і за згодою Міністерства освіти і науки України розпочав вивчатися у 8-му класі як факультативний курс чи курс на вибір. Викладання цього курсу було спрямовано на досягнення кількох завдань. Насамперед, він став підготовчим для курсу "Основи правознавства", що вивчається як обов'язковий у 9-му класі. Тому викладання курсу "Практичне право" передбачає ознайомлення учнів із основними поняттями, що систематично викладатимуться в наступному році, але з поглибленою практичною спрямованістю.

Слід зазначити, що курс "Основи правознавства" у 9-му класі має суто інформаційний теоретичний характер і розрахований на озброєння учнів базовими юридичними знаннями про сучасні основи теорії держави та права. На відміну від нього курс "Практичне право" викладається з метою набуття школярами цікавих і необхідних знань про право і закони в Україні, які вони можуть використовувати в повсякденному житті: як потрапити на прийом до юриста; як не стати жертвою злочину; що робити, коли викликають до суду чи в міліцію тощо [11, с. 6–9].

Аналіз концептуальних засад розвитку та моделей національної шкільної правової освіти на пострадянському просторі у 1991–2005 рр. буде не повним без теоретичних обґрунтувань викладання курсу "Основи правознавства" в 9–11 класах із поглибленим вивчення права (ліцеїв, гімназій, класів) та вищих професійних училищ [12, с. 16–32].

Курс "Основи правознавства" для 9–11 класів із поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ був покликаний формувати правосвідомість молоді, формувати головні підвалини поведінки людей, зокрема молоді, виховувати переконання у справедливості й необхідності морально-правових настанов, не-

припустимості їх порушень, соціально-правову активність. Адже саме в підлітковому, юнацькому віці закладаються основи свідомості людини, фундамент подальшого формування особистості. Тож важливо у період розвитку пізнавальних інтересів дати достатні правові знання, сформувати стійкі принципи поведінки, закласти основу мотиваційної сфери особистості.

Таким чином, у сучасній національній загальноосвітній школі, хоч і не в повному обсязі, склався правовий блок дисциплін, що певною мірою відповідає сучасним вимогам правової освіти. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначається для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина. Правова освіта здійснюється із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання.

Крім того, у сучасній Україні фактично закладено фундамент для створення системи шкільної правової освіти, починаючи з дошкільного віку. Відповідно до Держстандартів у початковій школі елементи правової освіти інтегровані у предмети інваріантної складової. Зокрема, у зміст курсу "Я і Україна" (1–3 клас), "Етика" (5–6 клас), "Людина і світ", "Історія України", "Всесвітня історія", "Економіка", "Географія", "Практичне право" (7–8 класи). У 9-х класах традиційно обов'язковим є вивчення курсу "Основи правознавства", що є стрижнем формування правової освіченості школярів. Міністерство освіти постійно працює над удосконаленням навчально-методичного забезпечення цього курсу.

У старшій профільній школі суспільно-гуманітарного профілю вивчається низка курсів за вибором. Зокрема, "Права людини", "Історія держави і права України", "Історія держави і права зарубіжних країн", "Міжнародне гуманітарне право", "Злочини проти особи", "Злочини проти власності", "Екологічне законодавство" тощо, які мають на меті ознайомити учнів із головними постатями та подіями процесу утвердження української державності, прав людини [13, с. 86–90].

Разом з концептуальним визначенням моделі шкільної правової освіти варто звернути увагу і на ряд проблем, які виникають у процесі її створення. До першої відносимо недостатньо розроблену систему міжпредметних зв'язків, потребують серйозного дослідження елементи правової освіти в інших курсах, необхідність удосконалення правових принципів щодо викладання предметів у початковій школі. По-друге, реалізація шкільної правової

освіти неможлива без кваліфікованих кадрів – вчителів-правників. Адже викладання правознавства в Україні забезпечують переважно вчителі історії. Проблемою шкільної правової освіти є її слабе інформаційне забезпечення.

Таким чином, досліджуючи концептуальні засади розвитку та моделі шкільної правової освіти на пострадянському просторі у 1991–2005 рр. на прикладі сусідніх Україні держав Росії та Білорусі, варто відмітити кілька спільних, характерних рис цього процесу. Кожна з цих країн протягом досліджуваного періоду робила спробу створити ефективну систему шкільної правової освіти, яка б відповідала вимогам часу. В результаті цього в кожній країні склався розгалужений правовий блок дисциплін, що певною мірою відповідають національним вимогам до сучасної шкільної правової освіти. Причому у кожній із досліджених країн склався цикл суто правових дисциплін та ряд дисциплін, які містять елементи правової освіти інтегрованої в інші предмети починаючи з 1–11 класи.

Література

1. Морозова С. К вопросу о концепции развития юридического образования // Правоведение. – 1996. – №3. – С. 34–35.
2. Горшенин Л. Правовое обучение и воспитание учащихся: проект концепции // Директор школы. – 1994. – №6. – С. 32–36.
3. Стражев В. Правовое образование и воспитание учащихся и студентов в учреждениях образования республики: тенденции развития // Юстиция Беларуси. – 2001. – №3. – С. 24–32.
4. Андрусишин Б. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні // Юридичний журнал. – 2007. – №4. – С. 88–95.
5. Рожков И. Становление образовательного права в Российской Федерации // Директор школы. – 2000. – №6. – С. 81–86.
6. Грачев В., Буслов Е. Перспективы формирования образовательного права в Российской Федерации // Проблемы развития отечественного и международного законодательства об образовании. III Международная научно-практическая конференция 3–5 июня 1998 г. – М., 1998. – Часть I. – С. 32.
7. Система правового образования в школе. Концепция: Учебные программы. – СПб., 1995. – С. 52–107.
8. www.ecsocman.edu.ru/db/msg
9. Денисов В., Рабинович П., Семенов В., Ксенко І., Заблоцька Л. Програма курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998. – №19. – С. 2–25.; Усенко І. Програма до навчального курсу "Правознавство" для юридичних ліцеїв і спеціалізо-

ваних юридичних класів // Історія в школах України. – 1999. – №3. – С. 8–17; Котюк І., Котюк О. Проект програми "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства" // Історія в школах України. – 2002. – №5. – С. 50–55.

10. Пометун О. Курс "Практичне право" – новий підхід до правової освіти підлітків // Шлях освіти. – 2001. – №4. – С. 32–34.

11. Пометун О., Ремех Т., Гейко І. Практичне право. – К., 2001. – С. 6–9; Пометун О., Семіколенова О., Сусллова О. Кроки до права. – К., 2001. – С. 5–8.

12. Ткачова Н. Тематичні плани та програми курсу "Основи правознавства для 9–11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ" // Історія в школах України. – 1998. – №2. – С. 16–32; №3. – С. 23–37.

13. Кульчак Л. Історія держави та права України. Програма спеціального курсу для старших класів суспільно-гуманітарного профілю // Обрії. – 2006. – №1. – С. 86–90.

Л.І.Коваленко

Між владою та суспільством (Оперативна розробка документів в архівах Сумщини у 1943–1955 рр.)

Документальні матеріали, що зберігаються в архівах, є вагомим частиним культурно-історичного багатства народу. І гармонійний розвиток як духовної, так і політичної та соціально-економічної сфер життєдіяльності суспільства значною мірою залежить від ефективної організації використання архівних джерел. Архів – установа державна і змушена функціонувати в рамках певної політичної системи, виконуючи розпорядження влади. В умовах сучасної незалежної демократичної України розширюються можливості використання ретроспективної інформації в інтересах прогресивного розвитку суспільства. Але, на жаль, в українському архівному будівництві є період, коли архівні працівники були змушені обслуговувати тоталітарну політичну верхівку і стали одним зі знарядь забезпечення її репресивної кампанії. Адже в останні воєнні роки та повоєнне десятиліття пріоритетним напрямком використання архівних джерел владою було визначено їхню, так звану, "оперативно-чекістську розробку". Дослідження цього напрямку діяльності архівних установ у 1943–1955 рр. на прикладі Сумської області є важливим для всебічного аналізу процесу архівного будівництва регіону. Для розвитку ж

архівної справи в цілому в Україні ця проблема може вважатися уроком, який не повинен повторитися у майбутньому.

Такий напрямок діяльності архівних установ, як оперативно-чекістська розробка документальних матеріалів не досліджений істориками як у цілому в УРСР, так і на рівні Сумської області. Відомі радянські дослідники архівного будівництва в СРСР – В.Вяліков [1] та УРСР – О.Мітюков [2] у своїх роботах не надають жодної інформації стосовно цього питання. У монографії "Нариси історії архівної справи в Україні" [3] лише згадується про вказівки влади щодо використання архівних матеріалів в оперативних та інших цілях. Деяку інформацію з оперативної розробки архівних документів у масштабах СРСР надає Т.Хорхордіна [4].

Влада змушує архівних працівників займатися оперативно-чекістською розробкою документів ще у передвоєнні роки, одразу ж після включення архівної системи до НКВС. 14 грудня 1940 р. Народний Комісар внутрішніх справ УРСР І.Серов видає наказ, у якому зазначається, що в державних архівах Української РСР є велика кількість документів, які відносяться до роботи жандармських і поліцейських управлінь, охоронних відділень, контррозвідок білогвардійських урядів, агентів іноземних розвідок, троцкістів та інших ворогів народу. У зв'язку з цим Нарком внутрішніх справ наказує негайно організувати широке виявлення і розробку документальних матеріалів на царських провокаторів, жандармів, контррозвідників, шпівонів, членів контрреволюційних партій і організацій – троцкістів, есерів, меншовиків, правих опортуністів тощо [5, арк. зв. 4].

Розпочата у 1940–1941 рр. оперативна розробка архівних матеріалів була перервана фашистською окупацією. Питання відбудови мережі архівів на визволеній території обговорювалося 29–30 грудня 1942 р. у м.Златоусті на нараді керівників евакогруп держархівів УРСР та начальників центральних державних архівів УРСР [6, с. 459]. Квітневою 1943 р. інструкцією НКВС УРСР "Про організацію робіт органів Управління держархівами в районах України, звільнених від німецько-фашистських загарбників" на другому місці з основних завдань архівного будівництва було поставлено саме розробку документальних матеріалів в оперативно-чекістських цілях [7, арк. 1]. Ця робота, на виконання розпорядження влади, розпочиналася одночасно з концентрацією документів, одразу ж по відновленню архівних установ. "Негайно по надходженню того чи іншого фонду такий підлягав розробці в

оперативно-чекістських цілях", – говориться у рапорті про здійснену у серпні 1943 р. роботу відділом держархівів УНКВС у Сумській області [8, арк. зв. 1]. У цьому ж документі надається наступна характеристика перших сконцентрованих документальних матеріалів: "зібрані фонди мають у своєму складі дуже важливі документи для НКВС. Серед них наявні списки: співробітників поліції, жандармерії, районних і сільських управ, учбових і медичних установ" тощо [9, арк. зв. 1].

Починаючи з серпня 1943 р., до першого відділу УНКВС у Сумській області архівні працівники надсилають, так звані, "списки-довідники" на "контрреволюційний елемент". Тільки по Сумському облдержархіву за серпень–грудень 1943 р. виявлено контрреволюційних елементів 5432 чол., із них включено до списків-довідників 3103 чол. До складу вищевказаних 5432 осіб, поряд із співробітниками поліції, жандармерії, в'язниці, провокаторами, потрапили також і 139 працівників учбових і 173 – медичних закладів. Переважна більшість цих учителів і медиків була одразу ж включена до списків-довідників, направлених до органів внутрішніх справ [10, арк. 57]. Оперативна розробка представляла собою значну за обсягом роботу: наприклад, вже у 1943 р. за серпень–вересень було складено і передано першому спецвідділу НКВС списків-довідників на 2490 чол. [11, арк. зв. 8], за жовтень – на 1256 чол. [12, арк. зв. 17], за листопад – на 981 чол. [13, арк. зв. 42]. Списки писали від руки у двох екземплярах [14, арк. зв. 17], і це в 1943 р., коли архівним працівникам потрібно було впорядковувати напівзруйновані архівні приміщення, здійснювати заходи щодо збереження занедбаних у період окупації документальних матеріалів та їхню науково-технічну обробку (тобто виконувати саме свої фахові обов'язки). До того ж кадрова ситуація у відновлених архівних установах була на той час дуже складною: штати не укомплектовані, освітній рівень співробітників – низький [15, арк. 66 – зв. 66].

Після закінчення війни оперативній розробці архівних документів влада продовжує приділяти особливу увагу. В структурі Головного архівного управління (далі – ГАУ) МВС СРСР все більшу вагу набуває відділ використання (так було названо колишній відділ секретних фондів ГАУ НКВС). Наказом МВС СРСР від 29 грудня 1946 р. у складі відділу використання було створено три відділення: 1) оперативна інформація, 2) народно-господарська та наукова інформація, 3) оперативно-довідкова картотека [16,

с. 293]. Це свідчить, що в самій структурі (а, значить, і в діяльності) керівного органу архівної галузі СРСР пріоритет надавався саме оперативній інформації архівних джерел. У директивних вказівках ГАУ МВС СРСР від 3 грудня 1947 р. перед працівниками архівів були поставлені наступні оперативні завдання: виявити і розробити всі документальні матеріали про підривну діяльність іноземних розвідок, взяти на облік шпівнів, зрадників Вітчизни, всі інші контрреволюційні елементи, посилити темпи розробки матеріалів окупаційних установ тощо [17, арк. 3]. І співробітники Сумського обласного державного архіву продовжують оперативну розробку документів: у 1947 р. заведено 583 картки на контрреволюційний елемент і складено списки-довідники [18, арк. зв. 9] на поліцейських, старост сільських управ і громадських господарств, працівників суду, авторів антирадянських статей періоду окупації [19, арк. зв. 25], а також на зрадників, заявників, осіб, що активно співпрацювали з німцями, військово-полонених Червоної Армії та членів сімей репресованих [20, арк. 4]. Запланована на 1948 р. розробка 21 фонду [21, арк. 1] була завершена вже у першому кварталі [22, арк. 1], також тільки за перший квартал 1948 р. складено карток на контрреволюційний елемент на 1708 осіб, списків-довідників у чотирьох екземплярах на 6832 особи [23, арк. зв. 1]. Виконуються й запити від оперативних органів, що у більшій частині надходять із відділів кадрів обласних управлінь МВС і МДБ по перевірці осіб, які приймаються на роботу в органи [24, арк. зв. 4]. Про оперативну розробку документів повідомляють і філіали Сумоблдержархіву: в 1948 р. Конотопським філіалом передано для використання органами МДБ справи, на підставі яких були викриті "кримінальний і державний злочинець" [25, арк. 1 – зв. 1] та підсобник німецьких окупантів [26, арк. 1]. У 1949 р. у запитах оперативних органів співробітниками Конотопського філіалу та Сумського облдержархіву збираються компрометуючі матеріали на колишнього директора вищевказаного філіалу В.Богушевича. В архівній довідці, підписаній директором Сумоблдержархіву Н.Авреліановою, зазначається, що Богушевич Владислав Павлович – директор філіалу з дня його відновлення (6 вересня 1943 р.) – звільнений із роботи на підставі наказу УНКВС у Сумській області від 16 серпня 1944 р. за посадовою невідповідністю. Також у довідці говориться, що за рапортом начальника Конотопського РВ НКВС капітана міліції Писаренка начальнику УНКВС у Сумській

області полковнику Соколову В.Богушевич значиться, як "директор Конотопського архіву в період німецької окупації м.Конотоп" [27, арк. 3]. Таким чином, єдина компрометуюча інформація, знайдена в архівних матеріалах – це робота В.Богушевича на керівній посаді Конотопського архіву в період окупації. І це незважаючи на той факт, що в цьому філіалі за директорства В.Богушевича майже повністю було збережено приміщення і документальні матеріали. Формулювання ж про посадову невідповідність також не має підстав – на той час у Конотопському філіалі В.Богушевич був єдиним співробітником із закінченою вищою освітою [28, арк. 66 – зв. 66]. У звіті про роботу з секретними документальними матеріалами того ж Конотопського філіалу у 1949 р. повідомляється про виявлення компрометуючих даних про міського старшину Конотопа у 1941–1942 рр. (контрреволюційна діяльність, участь в денікінській армії, в погромах періоду громадянської війни) [29, арк. 1], а також про поставлення на картковий облік двох осіб як зрадників і посібників німецьких окупантів [30, арк. 4].

На початку 1950-х рр. співробітники Сумоблдержархіву та його філіалів продовжують складання списків-довідників у документах окупаційного періоду, але влада визначає й інші напрямки оперативної розробки архівних матеріалів, що були необхідні для нової кампанії політичних репресій. 10 жовтня 1950 р. начальник архівного відділу УМВС у Сумській області М.Горбатенко надсилає розпорядження організувати виявлення документальних матеріалів, що відображають агресивні плани і дії американо-англійських та інших імперіалістів в Україні. У процесі цієї роботи пропонується звернути увагу на організацію заколотів, антирадянську пропаганду, акти шкідництва американо-англійських спеціалістів, диверсійно-шпійонську діяльність іноземних фірм та організацій [31, арк. 22–23]. На виконання цього розпорядження працівниками Сумського облдержархіву в 1950 р. переглянуто 11 фондів (369 одиниць зберігання), але документів не виявлено [32, арк. 6]. Оперативній розробці у 1952 р. активно піддавались, за завданням оперативних органів, матеріали 1920-х рр. (Глухівського окружного статистичного бюро 1925–1929 рр., Сумського окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів за 1924–1931 рр. та ін.), здійснювалось виявлення особового складу каральних органів царської Росії (149 осіб) та інших компрометуючих даних [33, арк. 9].

У 1953 р. архівні працівники Сумщини були змушені владою взяти участь у забезпеченні репресивної кампанії щодо представників єврейської національності. У січневому 1953 р. розпорядженні Архівного управління (далі – АУ) МВС УРСР пропонується терміново розробити документальні матеріали про єврейські буржуазно-націоналістичні партії, а виявлені копії документів, списки осіб, що входили до складу цих організацій і довідки-орієнтовки направляти до АУ МВС УРСР і по запитах місцевих оперативних органів [34, арк. 1]. На виконання цього розпорядження співробітниками Конотопського філіалу виявлено архівні документи 1917 р.: "Конотопські відомості" – видання Конотопської організації РСДРП, в якому виборчий список №4 названо "дітищем конотопських сіоністів" [35, арк. 2]; відозви голосувати на виборах до місцевої Державної Думи за списки єврейських кандидатів [36, арк. 5] та за кандидатів Об'єднаної Соціалістичної Робітничої партії [37, арк. 3] тощо. І на основі виявлених документальних матеріалів у березні 1953 р. Конотопський філіал надсилає до архівного відділу УМВС у Сумській області "список членів Конотопської міської об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії", що складався з 39 осіб [38, арк. 7–8]. 27 січня 1954 р. директор Сумського облдержархіву З.Козлова надсилає розпорядження директору Конотопського філіалу П.Ганцеву, в якому говориться, що УМВС у Сумській області потрібно надати докладну довідку про існування в минулому на території Сумської області антирадянських політичних партій: есерів, меншовиків, "Бунд", "Народна воля" тощо. У вищевказаному розпорядженні зазначається, що при наявності списків про особовий склад кожної з цих організацій потрібно вислати відповідні матеріали для складання загальної довідки для УМВС [39, арк. 1]. У відповідь П.Ганцев повідомляє керівництво Сумоблдержархіву, що "в Конотопському філіалі є відомості про існування в м.Конотоп у 1917 р. єврейської сіоністської організації" [40, арк. 2], а також додає список-довідник її членів [41, арк. 2]. Список-довідник на членів колишньої Конотопської сіоністської організації був надісланий філіалом у квітні 1954 р. також до органів внутрішніх справ м.Конотоп [42, арк. 3–4]. І в 1955 р., незважаючи на вже другий рік діяльності нового партійно-державного керівництва, оперативна розробка документів активно ведеться: працівниками Сумоблдержархіву у цьому напрямку переглянуто 101 фонд (1395 одиниць зберігання) і складено 8 списків-довідників [43, арк. 5– зв. 5]. Але зміст цих списків свідчить про повернення до розробки матеріалів періоду окупації – до них включені співробітники каральних і розвідувальних органів

окупаційної влади, керівний склад підприємств, установ та організацій, що існували в період окупації, службовці німецьких військових частин, дезертири Червоної Армії, духівництво, що служило німцям тощо. Також у процесі перевірки бралися на картковий облік особи, що добровільно виїхали та примусово вигнані на роботу до Німеччини, нагороджені землею окупаційною владою за гарну працю, військовополонені Червоної Армії [44, арк. 12–13].

Таким чином, оперативно-чекістська розробка документів, за ініціативою влади, в останні воєнні роки та повоєнне десятиліття стала одним із провідних напрямків діяльності архівів Сумщини. Протягом 1943–1955 рр. архівними співробітниками, в першу чергу, активно розробляються документальні матеріали періоду окупації. Викриття та покарання на основі архівних джерел профашистських злочинців – поліцейських, жандармів, тюремних наглядачів, провокаторів було дійсно необхідним для подальшого поступального розвитку як держави, так і суспільства. Але архівісти, виконуючи оперативну розробку документів, опинилися також між владою та суспільством, оскільки були змушені готувати компрометуючі матеріали й на невинних людей – працівників тих же архівів, а також шкіл, лікарень, промислових та сільськогосподарських підприємств періоду окупації. У післявоєнні роки з метою обслуговування нової кампанії політичних репресій влада поширює оперативні завдання й на неокупаційні фонди. Архівні співробітники були змушені вишукувати компрометуючі матеріали 20–30-річної давнини щодо так званих посібників англо-американського імперіалізму, шпівнів, диверсантів та інших категорій ворогів народу, а також і на представників єврейської національності. Зміна партійно-державного керівництва в СРСР не сприяла повному згортанню цього напрямку роботи архівів у 1953–1955 рр., а тільки поступово звузила оперативну розробку знову до фондів періоду окупації.

Такий напрямок діяльності архівних установ Сумщини, як оперативно-чекістська розробка документальних матеріалів, потребує подальшого дослідження як важлива характерна риса архівного будівництва регіону 1940-х – I пол. 1950-х рр.

Література

1. Вяликов В.И. Архивное строительство в СССР (1946–1967 гг.). – М., 1972. – 109 с.
2. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973 рр.). – К.: Наукова думка, 1975. – 272 с.

3. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Клімової. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – 612 с.
4. Хорхордіна Т.И. История Отечества и архивы: 1917–1980 гг. М.: Российский гуманитарный университет, 1994. – 360 с.
5. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), р. 2445, оп. 5, спр. 17.
6. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Клімової. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – 612 с.
7. ДАСО, р. 2445, оп. 10, спр. 1.
8. ДАСО, р. 2445, оп. 10, спр. 2.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Хорхордіна Т.И. История Отечества и архивы: 1917–1980 гг. М.: Российский гуманитарный университет, 1994. – 360 с.
17. ДАСО, р. 4941, оп. 1, спр. 5.
18. ДАСО, р. 2448, оп. 4, спр. 4.
19. ДАСО, р. 2445, оп. 6, спр. 15.
20. ДАСО, р. 2448, оп. 4, спр. 3.
21. ДАСО, р. 2448, оп. 4, спр. 5.
22. ДАСО, р. 2448, оп. 4, спр. 7.
23. Там само.
24. Там само.
25. ДАСО, р. 4941, оп. 1, спр. 7.
26. Там само.
27. ДАСО, р. 4941, оп. 1, спр. 13.
28. ДАСО, р. 2445, оп. 10, спр. 2.
29. ДАСО, р. 4941, оп. 1, спр. 15.
30. Там само.
31. ДАСО, р. 4941, оп. 1, спр. 4.
32. ДАСО, р. 2448, оп. 4, спр. 17.
33. ДАСО, р. 2448, оп. 4, спр. 28.
34. ДАСО, р. 4941, оп. 1, спр. 29.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само.
38. Там само.
39. ДАСО, р. 4941, оп. 1, спр. 32.
40. Там само.
41. Там само.
42. Там само.
43. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 151.
44. ДАСО, р. 2445, оп. 6, спр. 56.

**М.Н.Сперанський – бібліограф та палеограф, дослідник
слов'янської рукописної книги з бібліотеки Історико-
філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині**

Процес наукового опису рукописних колекцій активізувався в Російській імперії в 70–90-х рр. XIX ст. та набув послідовності і відпрацювання методичного апарату до 10-х рр. XX ст. Він був відзначений появою численних палеографо-археографічних описів різних центральних колекцій та зібрань, не відставали й українські дослідники як на підросійській території, так і в Західній Україні [1]. Одним із центрів збирання та наукового описування рукописів стає Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька (далі – НІФІ). Він був одним із відомих центрів гуманітарної освіти в Україні II пол. XIX – поч. XX ст., покликаний проводити фахову підготовку вчителів для середніх навчальних закладів. Заснований коштом князя О.Безбородька у 1820 р. як Гімназія вищих наук, потім – Ніжинський ліцей, цей Інститут був одним із найстаріших вищих навчальних закладів в Україні, який за статусом прирівнювався університетській освіті.

Його розквіт припадає на останню чверть XIX ст. – поч. XX ст., коли внаслідок науково-освітнянського руху у 1875 р. Ніжинський ліцей було реорганізовано в Історико-філологічний інститут кн. О.Безбородька. Тут утворився потужний науковий колектив викладачів, чому немало сприяв директор Інституту, доктор слов'янської філології, професор, таємний радник, автор багатьох наукових фахових праць, у майбутньому – академік Петербурзької Академії наук (з 1890 р.) Микола Олексійович Лавровський (1825–1899) [2]. М.О.Лавровському належить видатна роль не лише в організації навчання університетського рівня в Інституті, а й у формуванні наукової бібліотеки Інституту, де була зібрана надбаннями викладачів Інституту надзвичайно цінна рукописна колекція слов'янської спадщини. Вона стала міцною базою не лише для навчального процесу, а й для науково-дослідних здобутків учених-слов'янознавців Інституту, які отримали визнання у світовому слов'янознавстві. У цій бібліотеці зберігалися як найдавніші рукописи слов'янського та грецького походження, так і архівні документи, комплекси творчих праць самих викладачів та колекційні матеріали, (зокрема, найбільш відомою колекцією є

праці М.В.Гоголя). Історія та книжкові фонди бібліотеки станом на 1895 р. були висвітлені у спеціальній статті професора грецької словесності Антона В'ячеславовича Добіаша, що була опублікована у зачаткованому Інституті періодичному виданні "Известия Историко-Филологического Института князя Безбородка в Нежине" (далі – ИИФИБ) [3].

В НІФІ працювали відомі дослідники рукописної та книжкової спадщини, які не лише здобули визнання як вчені та викладачі, а й суттєво поповнили рукописну збірку Інституту, сформували цілісну школу не лише слов'янознавців, а й археографів рукописної книги та бібліографів стародруків, специфічну галузь бібліографії старої книжки. Основний внесок належить професорам цього інституту та його вихованцям, серед котрих виділяються такі вчені-філологи та історики як: М.І.Лілеєв, Є.В.Петухов, В.В.Качановський, М.Н.Сперанський, П.О.Заболотський, О.Ф.Музиченко, Н.С.Державін та Б.Ф.Бурзі [3^а].

Разом з тим, для вітчизняної археографії та бібліографії чернігівські рукописні збірки та дослідники є маловідомими [4]. Сьогодні сама рукописна збірка ІФБ та архіви деяких учених (М.І.Лілеєва, М.Н.Бережкова, В.В.Качановського) зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ф. 310). Хоча ці фонди описані та залучені до наукового обігу, зокрема, активно вивчається історія слов'янознавства, аспект внеску цих учених у дослідження рукописної книжної спадщини є певною прогалиною в історіографії книгознавства та бібліографознавства.

Серед дослідників рукописних пам'яток, виділяються декілька імен, які займалися дослідженням та каталогізацією слов'янських рукописних книг.

Вагомий внесок у розвиток наукового опису рукописів був зроблений істориком церкви, бібліотекарем, бібліографом та археографом Михайлом Івановичем Лілеєвим (1849–1911) [5]. М.І.Лілеєв зробив значний внесок не лише в історію цього краю, дослідження пам'яток історії та культури, а й у методологію та методику наукового опису церковних рукописних книг та цінних книжкових зібрань. Він був причетним до формування двох великих бібліотек – Чернігівської духовної семінарії та Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Впродовж 1874–1878 рр. М.І.Лілеєв викладав у Чернігівській духовній семінарії та завідував її бібліотекою з великою колекцією невпорядкованих ру-

кописних книг, описаних ним у його роботі "Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии", що вийшла друком у Санкт-Петербурзі у 1980 р. і містила опис 201 пам'ятки переважно походження чернігівського регіону [6].

Варто відзначити роль Володимира Васильовича Качановського – професора слов'янської філології та слов'янської історії в НІФІ [7], який у поїздках до слов'янських країн: Греції, Італії та південної Франції зібрав цінну колекцію рукописних книг та документів, творчих матеріалів, що перейшли до рукописного фонду бібліотеки ІФІБ після його смерті. Колекція В.В.Качановського складалася з 61 од. зб., збиралася ним протягом усього життя, починаючи з його батьківщини (він був родом із Гродненської губ.) та матеріалів, зібраних у 1879–1881 та 1883 рр. під час наукових експедицій і стажування в слов'янських країнах та Греції. Отже, його рукописна збірка складалася з 20 рукописних книг літературного та загальноісторичного змісту і документального комплексу з історії південних слов'ян XV–XIX ст. сербською, болгарською, італійською, латиною, грецькою мовами, документів з історії Дубровника, Котора, Чорногорії та їхні історико-правові і дипломатичні відносини з Венеціанською республікою в XV–XIX ст. Серед рукописів найціннішими були надзвичайно рідкісні кодекси, які являли добірну колекцію, з точки зору дослідників, старовини і рукописно-книжкового мистецтва, зокрема, унікальне грецьке євангеліє–апракос XI ст. та рукописний "Збірник слів та житій 40–50-х годов XIV в." (в безюсовій редакції македонського походження) [8].

З рукописними фондами бібліотеки працював відомий історик літератури й викладач Інституту Євген В'ячеславович Петухов (1863–1948) – філолог, історик літератури, архівіст, який з 1889 до 1895 рр. був професором російської словесності в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині. Вихованець історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету та професорів О.Ф.Міллера, М.І.Сухомлінова та О.І.Незеленова, він підготував докторську дисертацію в НІФІ (з 1916 р.–член-кореспондент Імператорської Академії Наук) [9]. У 1889–1895 рр. Є.В.Петухов публікує "Материалы и заметки по истории древней русской письменности (XII–XIII ст.); "К истории древнерусского пролога", "Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко" тощо [10].

М.Н.Бережков, хоча й рідко звертається до наукового опису рукописних джерел збірки НІФІ, однак зробив вагомий внесок в описування збірки Ніжинського грецького магістрата, переданого в 1873 р. у відання Ніжинської Думи, а надалі, за ініціативою М.І.Лілеєва, в 1904 р., до складу рукописного фонду НІФІ [11], цікавився й рукописними збірками чернігівської старовини, що зберігаються в Румянцевському музеї в Москві, опублікував на цю тему велику статтю з повним розписом складу збірника [12].

З 1893 р. викладачі ІФІБ, зокрема, М.І.Лілеєв, М.Н.Бережков, Є.В.Петухов, І.Г.Турцевич, О.І.Покровський, О.П.Кадлубовський, А.В.Добіаш у зв'язку з реорганізаційними задачами у формуванні фундаментальної (наукової) бібліотеки, як члени бібліотечної комісії, здійснювали реорганізацію бібліотеки, створення систематичного та алфавітного каталога, організацію комплектування тощо [13].

Найбільші здобутки у галузі камеральної археографії рукописних книг належать М.Н.Сперанському, який першим науково описав цей фонд та керував науковим археографо-палеографічним описом рукописних книг та стародруків колекції ІФІБ. Спочатку до цього процесу були залучені студенти та молоді дослідники, які отримали значний досвід та практику описування рукописних джерел, склали матеріали до каталога. Ці матеріали були доопрацьовані та відредаговані М.Н.Сперанським і видані як науковий каталог Бібліотеки в 1900 р.

М.Н.Сперанський народився в 1863 р. у Москві, закінчив словесне відділення Московського університету (1885), захистив магістерську дисертацію "Апокрифічні євангелія". З 1895 р. був призначений професором Ніжинського історико-філологічного інституту. У 1899 р. отримав ступінь доктора за дисертацію "Из истории отреченных книг". Автор багатьох праць зі слов'янської філології, академік АН СРСР (з 1921 р.). Його ім'я увійшло до відомих довідників та словників, у тому числі Брокгауза та Ефрона [14].

Професор російської словесності Ніжинського історико-філологічного інституту Михайло Несторович Сперанський (1863–1938) був знаним ученим вже на той час, коли приїхав до Ніжина: він досліджував історію російської літератури, російсько-українських літературних зв'язків. Разом з тим, він був вже досвідченим археографом та бібліографом рукописної книги – йому належало авторство ґрунтовного каталога-опису цінного зібрання рукописів

Тверського музею, де ним особисто було описано велику кількість – 308 рукописів [15]. Крім того, він залучив до наукового обігу один із цінних списків (XVI ст.) видатної пам'ятки – збірника постійного складу, який відомий у вітчизняній літературі як "Златоуст" і був одним із перших його текстологів та археографів [16]. Його практика включала також описування чеських [17], сербських, болгарських та інших рукописних книг південних слов'ян [18].

Цей досвід відіграв значну роль у тому, що лише М.Н.Сперанський міг зробити фундаментальний джерелознавчий та палеографічний опис колекції рукописів ІФБ, що й нині зберігає своє наукове значення.

Більше половини усіх наукових описів рукописів було укладено із залученням викладачів та студентів старших курсів НІФІ. Цей випуск вийшов у 1900 р. У виданні брали участь П.О.Заболотський, О.Ф.Музиченко та Н.С.Державін, про що йдеться у передмові до його першої публікації. Описання рукописів іноземними мовами, які надійшли до ніжинської збірки, переважно, у складі бібліотеки Ф.Річля з Лейпцига, були укладені професором класичної філології Інституту Б.Ф.Бурзі [19]. В цьому виданні були описані рукописні книги колекції професора Московського університету С.П.Шевирьова, що була придбана в 1876 р. у його спадкоємців.

Видання каталогів 1901, 1903 та 1905 рр. було підготовлено вже самим М.Сперанським. В основу структури каталогу був покладений хронологічний, тематичний та мовний розподіл. Усі рукописи збірки у каталозі розподіляються на старожитні (бого-служебні, світські та спеціальні, актові та історико-правові документи), нового часу (твори класицизму, історико-правові, статистичні та історико-краєзнавчі праці, автографи видатних діячів та письменників, матеріали до історії навчальних закладів Правобережної України) та іноземні (грецькі, курси лекцій, переважно німецьких учених). Опис супроводжується предметно-іменним покажчиком, науково-бібліографічним апаратом, який спирається на усі досягнення у галузі камерального опису рукописів II пол. XIX ст., зокрема, описання Горського, Невоструєва, Ундольського та інших, та містить важливий атрибууючий апарат – зразки, таблиці, присвячені кириличним рукописам, що дозволяють точніше атрибуувати та ідентифікувати рукописи, зокрема, "Материалы для истории письмен" Ф.Буслаєва, "Славянский и

восточний орнамент" (Спб., 1884) В.Стасова; філіграні визначаються за спеціальними довідниками та каталогами К.Тромоніна, М.Лихачова. Таким чином, описання ґрунтуються на системному методі, залучається вся можлива атрибууюча довідкова база, відома на початку ХХ ст.

Описи були укладені на високому й насьогодні камерально-археографічному та палеографічному рівні: наведені детальні палеографічні особливості рукописів, що надає можливість отримати повне уявлення про походження рукопису, відмінності у палеографії та текстології, зокрема подаються різночитання у порівнянні з опублікованими списками тексту пам'ятки, подані мовні особливості, графіка окремих літер, посилання на видання списків рукопису, повністю розписується склад збірників.

У чотирьох випусках каталогу М.Н.Сперанського за 1890, 1901–1903 та 1905 рр. були опубліковані наукові описання 181 рукописних книг та творчих рукописів, що зберігалися в бібліотеці НІФІ. Каталог містить ґрунтовну наукову бібліографію кін. ХІХ–поч. ХХ ст. як науково-довідковий апарат [20].

Опис здійснено за наступною схемою: назва, дата рукопису (за філігранями та палеографією), формат, кількість аркушів, тип письма, атрибуція філіграней, оправка; ілюмінація (заставки та мініатюри); графіка письма, особливості правопису, склад рукопису з повним розписом збірників, наявність маргіналій та власницьких записів; стан збереженості та характер пошкодження.

Порядок рубрик цієї схеми не був чітко ustalеним (наприклад, інколи інформація про оправку міститься на початку або наприкінці опису). Частина рукописів ніжинського зібрання, зокрема Златоуст (№15), що була раніше описана професором Є.В.Петуховим, відомим дослідником цієї пам'ятки [21], передатовані М.М.Сперанським, який користувався останніми філігранознавчими довідниками і відніс Златоуст до списків середини ХVІ ст., на відміну від Є.В.Петухова, який відніс його до ХVІІ ст. [22]. Зафіксовано й походження рукописів із зібрання Ніжинського інституту.

Опис рукописів нового періоду (літературні твори, вірші, драми, твори та листи М.В.Гоголя, історико-статистичні та картографічні праці, навчальні курси тощо) містить вказівки на осіб, які описували рукописи. Серед них, крім Є.В.Петухова, якому належить чимало наукових описів, М.І.Лілеєв [23] і переписувачі тексту, також нотатки про походження рукописів і місце зберігання оригіналів з бібліографічним посиланням на тогочасні каталоги та

довідники, наприклад, "Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Императорского Казанского университета" (СПб., 1884). Досить повні посилання на здобутки вчених київської історичної школи – В.С.Іконникова, М.І.Петрова та ін.

Видання каталогу М.Н.Сперанського (1901) містило закінчення опису рукописів як доповнення до попереднього випуску, а також порівняльну таблицю сигнатур цього опису та попередніх шифрів, які віддзеркалювали їх міграцію у різних колекціях бібліофілів та установ у різні періоди, що мало інформаційно-довідкове значення для дослідників історичних пам'яток.

Опис зібрань надходження 1904–1905 р., де основним джерелом були дари від викладачів та студентів Інституту, супроводжується вказівками на дарителів рукописів, серед яких був і сам укладач М.Н.Сперанський (переважно рукописні збірники XVII–XVIII ст.) [24], а також М.І.Лілеєв, А.В.Добіаш, В.І.Резанов, В.В.Качановський, М.Н.Бережков та студенти А.Огієвський, А.Гужовський, П.Незнамова та інші. Деякі унікальні рукописи з науковими коментарями та дослідження книжково-рукописних пам'яток були також опубліковані в "Сборнике" Історико-Філологічного Товариства при Інституті.

Ґрунтовність наукових каталогів (описів) колекції Інституту спонукала приїхати сюди з Києва у лютому 1914 р. професора В.М.Перетца і його студентів та аспірантів (О.С.Грузинського, С.Ф.Шевченко, В.П.Адріанової, Л.Т.Білецького) для вивчення змісту давньоруських рукописних книг. Цінність цього зібрання та його наукова характеристика розкриті учасниками семінару у спеціальному звіті, де були відзначені такі унікальні пам'ятки як: "Життя тверського князя Михайла Ярославича" XVII ст., Никомедійське Євангеліє у списку XVIII ст. з повним текстом "Повести про рождение Пилата Понтийского и о житии его и о смерти пагубной", "Буквица" – підручник із московського скоропису XVII ст. із бібліотеки Шевирьова, видані Є.В.Петуховим. Його увагу привернув також збірник поезій XVIII ст.; "Житіє Олексія, людини Божої" у південнослов'янському (македонському) збірнику XIV ст., який надійшов після смерті проф. В.В.Качановського, "Велике Зерцало" та "Сказание о двенатцати пятницах", "Хождение в Иерусалим Варлаама Леницкого", виданого арх. Леонідом за рукописом Московського публічного музею, та "Пиїтику" XVIII ст. тощо [25].

М.Н.Сперанський у подальшому продовжував працювати з описом колекцій рукописних пам'яток, зокрема з колекціями І.Є.Забє-

ліна, графа А.С.Уварова, а також рукописами слов'янського походження із Синаю та Палестини [26]. Відома і його праця-посібник про славнозвісних підробників старих книжок, які працювали у ХІХ ст. – Бардіна та Сулакадзієва, й перелік ним складених 88 рукописів [27].

Діяльність М.Н.Сперанського щодо опису слов'янських рукописів залишила вагомий внесок не лише в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, а й була змістовною складовою загального процесу пошуку, наукового опису та дослідження рукописних джерел у останній третині ХІХ – 10-х рр. ХХ ст., коли вітчизняна археографічна школа, бібліографія рукописної книги існувала ще у надрах синкретичного наукового напрямку, що поєднував загальне літературознавство, історіографію, археографію, палеографію, текстологію, кодикологію, кодикографію, бібліографію та інші спеціальні дисципліни, що сьогодні виокремлені у самостійні. Ці описи не мали назви "каталог", оскільки були своєрідними науковими дослідженнями кожного рукопису в його багатоаспектному контексті як пам'ятки історії, літератури, культури. Науковий опис М.Н.Сперанського виділявся своєю фундаментальністю, науково обґрутованою методикою атрибуції та ідентифікації рукопису, увагою до історії його побутування, аналізом походження рукопису. Цей опис помітно відрізнявся від подібних М.І.Петрова, О.Лебедева [28], О.В.Ристенка [29], І.Тихомирова [30], В.Березіна [31] та багатьох інших. Й сьогодні його видання з науковим описом рукописів Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька залишається єдиним довідником, що присвячений комплексному науковому опису та одночасно дослідженню рукописної спадщини, зібраною в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині, що як науковий каталог витримав перевірку часом.

Література

1. Див. детальніше: Міщук С.М. Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина ХІХ – початок ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України – К., 2007. – Вип. 11. – С. 16–34; Його ж. Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В.М.Перетца в Україні // Бібліотечний вісник – К., 2007. – №4. – С. 23–36.
2. Добиаш А.В. Н.А.Лавровский // Известия Историко-Филологического Института князя Безбородка в Нежине. – Нежин, 1898. – Вып. XVIII. – С. 24–25; Самойленко Г.В. Н.А.Лавровский. – Нежин, 1993. – (Серия "Ученые записки Нежинской высшей школы").

3. Добиаш А.В. Заметка об основной библиотеке историко-филологического института кн. Безбородко, составленная по случаю реорганизации библиотеки // ИИФИБ в Нежине. – Нежин, 1895. – Вып. XV. – С. 3–18.

3^a. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.; Самойленко Г.В. Вчені філологи Ніжинської вищої школи. – Ніжин, 1993. – 336 с.

4. Міщук С.М. Дослідження рукописних книг та стародруків Чернігова і Ніжина в другій половині XIX – на початку XX ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – №6. – У друці.

5. Коваленко О. Лілеєв Михайло Іванович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – К., 1999. – Вип. 1: XIX ст. – 1930-ті рр. – С. 194–195; Міщук С.М. Михайло Іванович Лілеєв (1849–1911): дослідник, археограф та бібліограф чернігівських рукописних колекцій та книжкових зібрань // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – У друці.

6. Лилеев М.И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – Спб., 1880. – 215 с.

7. Энциклопедический словарь Брокгауза та Ефрона. – Спб., 1900. – Т. 28. – С. 807; Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2. – С. 434

8. Грецькі рукописи у зібраннях Києва / Упорядник Євген Чернухін. – Київ; Вашингтон, 2000; Гнатенко Л.А., Дубровіна Л.А. Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Давня македонська рукописна книга // Українсько-македонський науковий збірник – К., 2004. – С. 288–303.

9. Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – К., 1999. – Вип. I: XIX ст. – 1930-ті рр. – С. 265–266.

10. Петухов Е.В. Материалы и заметки по истории древней русской письменности // ИИФИБ в Нежине. – К., Нежин, 1895. – Т. 15. – С. 1–56. + 2 фототип.; Він же: К истории древне-русского пролога // ИИФИБ в Нежине. – К., 1893 – Т. XII; Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко // ИИФИБ в Нежине. – Нежин, 1895. – Т. 14. – С. 1–56. + 2 фототип.

11. Бережков М.Н. Записка об архиве Греческого магистрата в Нежине. – Нежин, 1912–1913. – I отдел. – Т. 8. – С. 64–70. "Обзор архива Нежинского греческого магистрата 18 апреля 1890 г." М.Н.Бережкова з помітками М.І.Лілеєва залишився в архівному фондї М.І.Лілеєва, що нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ІР НБУВ, ф. 127, спр. 116).

12. Бережков М.Н. М.Е.Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. 4. – II отд. – С. 1–25. На титулі статті – 1902 р.

13. Добиаш А.В. Заметка об основной библиотеке. – С 13–18.

14. Энциклопедический словарь Брокгауза та Ефрона. – Спб., 1900. – Т. 31. – С. 192; Український радянський енциклопедичний словник. – К., б.д. – Т. 3. – С. 363.

15. Сперанский М.Н. Описание рукописей Тверского музея: Вып. 1 // ЧОИДР. – М., 1890. – Кн. 4. – С. I–VII, 1–314. Отд. отт. – 1891. – VII. 330 с. ; Сперанский М.Н. Описание рукописей Тверского музея: Вып. 2. – Тверь, 1903, IV нум., 1–107 с. Описано 308 рукоп.
16. Сперанский М.Н. Златоуст – рукопись XVI в. Тверского музея. Заметка по русской палеографии. – СПб., 1889. – 18 с. Прил. с отчетам о Заседании Тверской ученой комиссии.
17. Сперанский М.Н. Пергаменные отрывки русских рукописей в Праге // РВФ. – Варшава 1890. – Т. 24, №3. – С. 87–104, 2 рук.; Він же: Рукописи Павла Иосифа Шафарика (ныне Музея королевства Чешского) в Праге // ЧОИДР. – М., 1894. – Кн. 1 – С. I–X, 1–106. 38 рук.
18. Сперанский М.Н. Сербская церковная библиотека XVII в. // Сборник ст. по славяноведению, посв. проф. Марину Степановичу Дринову его учениками и почитателями. – Х., 1908. – С. 29–39. Обзор; Він же: Загребскія Ръкопис на Владислав Граматик // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Год. XVI–XVII. – София, 1900. – С. 325–338. Оп. 1 рук.; Він же: Белградские рукописи // Библиографическая летопись. – Вып. 1. – Пгр., 1914. – С. 51–59; Він же: Заметки о рукописях белградской и софийской библиотек // ИИФИБ. – Нежин, 1898. Отд. VI. – Т. 14. – С. 1–87; Сперанский М.Н. Славянская письменность XI–XIV вв. – Пгр., 1915. – Вып. 2. – Отд. II. – С. 3–20. 118 рукоп.
19. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Сост. под ред. М.Сперанского. – М., 1890. – С. I–II.
20. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Сост. под ред. М.Сперанского. – М., 1890; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Сост. М.Сперанским. – М., 1901; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1903 г. / Описание сост. М.Сперанским. – Нежин, 1903; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 г. / Описание сост. М.Сперанским. – Нежин, 1905.
21. Петухов Е.В. Материалы и заметки из истории древнерусской письменности: К вопросу о Златых цепях. – Киев, 1894; Древние поучения на воскресные дни великого поста // Сборник ОРЯС. – СПб., 1886. – Т. 40, №3. – С. I–XIX, 1–30; Він же. Заметка. – 18 с.
22. Сперанский М.Н. Описание. – М., 1890. – С. 34.
23. Черниговские епархиальные известия. – 1888. – №3.
24. Описание (1905) – С. 32–38.
25. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Нежин 18–20 февраля 1914 г. – К., 1914. – С. 12–20, 28–79; Міщук С.М. Дослідження рукописних книг та стародруків Чернігова та Ніжина в другій пол. XIX – поч. XX ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – №6. – С.

26. Сперанский М.Н. Рукописи собрания И.Е.Забелина. Старая традиция: Отчет Государственного исторического музея за 1916–1925 г. – М., 1926. Прил. II. – С. 1–27. Обзор собрания. Прил.; Він же: Граф А.С.Уваров и его собрание рукописей. Древности // Труды Имп. Моск. Археологического общества. – М., 1911. – Т. 23. – Вып. 1. – С. 15–28; Він же: Славянская письменность XI–XIV вв. на Синае и в Палестине // ИОРЯС. – Л., 1927. – Т. 32. – С. 43–118. 43 рук.

27. Сперанский М.Н. Русские подделки рукописей в нач. XIX в. (Бардин и Сулакадзев) // Проблемы источниковедения. – Вып. V. – М., 1956. – С. 66, 90–101. 88 рук.

28. Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-Археологического Музея при Киевской духовной академии: В 3 вып. – К., 1875. – Вып. 1. – 280 с.; К., 1877. – Вып. 2. – С. 542; К., 1879. – Вып. 3. – 683 с.; Він же. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. – М., 1891. – Вып. 1. – 321 с.; М., 1897. – Вып. 2. – 294 с.; М., 1904. – Вып. 3. – 307 с.; Лебедев А. Рукописи Церковно-Археологического Музея Императорского Церковно-Археологического Общества Киевской духовной академии. – Т. 1. – Саратов, 1916.

29. Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей. – Вып. 1: Рукописи церковно-славянские и русские, документы и письма / Сост. Рыстенко А.В. Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXVIII. – 1910. – С. 35–120. Окремий відбиток. – Одесса: Славянская типографія Е.Хрисогелос, 1910. – 88 с.

30. Тихомиров И. Систематический каталог книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Вольнской духовной семинарии. – Почаев, 1889. – С. 1–22.

31. Березин В. Описания рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1881. – 81 с.

П.Я.Поліщук

Політика "Польської підпільної держави" в гуманітарній сфері

За умов окупації потреби польського суспільства в гуманітарній сфері були особливо великими. Ключовим завданням цивільних органів управління було збереження людського потенціалу польської держави. Тому в гуманітарній сфері "Польська підпільна держава" (далі ППД) мала найбільший простір для діяльності. Діяльність в гуманітарній галузі здійснювалася в таких основних напрямках, як засоби масової інформації та пропаганда, освіта,

наука, культура, соціальна опіка, охорона праці, допомога єврейському населенню.

Активно розвивалися підпільні засоби масової інформації. Серед основних тем, які порушувалися в польських періодичних виданнях, можна виділити такі: ідеологія та політичні програми, політичні фронти, країна та еміграція, військо та суспільство, війна з окупантом, гетто, українці та білоруси, Польща та СРСР, Катинь, радянський наліт, польсько-чехословацька конфедерація, Польща та Англія, пілсудчики, поточні свята [30].

Департамент преси та інформації видавав двотижневик "Річ Посполита Польська", яка була офіційним друкованим органом Делегатури Уряду. Головним редактором був С.Каузік, а від 1942 р. Ф.Гловінські. До газети видавалися додатки: "Західні Землі РП" та "Східні Землі РП" [40, с. 187].

Іншим найбільшим за тиражем виданням був "Бюлетень інформаційний" – напівофіційне видання підпільної армії, який виходив накладом принаймні 30000 екземплярів. Тираж інших часописів був меншим і вагався від 150 до кільканадцяти тисяч екземплярів [41, с. 203].

Активно займалися видавничою діяльністю й політичні партії. Майже кожна з них мала одне, а то й декілька видань. Національна партія видавала періодичні видання "Walka" і "Młoda Polska", Селянська партія – "Wieś", "Przez walkę do zwycięstwa". Польська соціалістична партія видавала "WRN", "Wieś i miasto", "Robotnik w walce" [2]. У вересні 1943 р. за даними ВРН було 50 різних суспільно-політичних груп, які видавали часописи [3].

Більшість підпільних газет мали легкий до переховування формат: кільканадцять на 21–25 сантиметрів. Нараховували від 4 до 16 сторінок. Інколи їх друкували на друкарській машинці [41, с. 203].

Підпільно були вироблені специфічні методи поширення преси. Під час розповсюдження великих партій преси застосовувався так званий "потрійний" метод. Розповсюджувач знав тільки дві особи: того, хто передає йому пресу й того, кому він має передати партію преси.

В окупованій Польщі під гітлерівським та радянським пануванням виявилось близько 1100 часописів та одноразових видань. У Варшаві виявилось близько 60% підпільної преси. Серед них 52 щоденних видання, 116 тижневиків та 102 двотижневика.

Велике розмаїття преси в ППД не є настільки позитивним явищем, як вважає багато польських авторів. За кожною підпільною газетою стояла окрема політична чи суспільна організація. Надзвичайно велика їх кількість поглиблювала розкол у суспільстві. Підтвердженням цього можуть бути слова прем'єр-міністра польського еміграційного уряду. Приріст таємної преси в Варшаві В.Сікорський вважав за надзвичайно шкідливі прояви, які належить припинити за будь-яку ціну [36, с. 411].

Окупанти заборонили використовувати радіоприймачі й конфісковували їх, але навіть такі радикальні заходи не змогли повністю виключити вплив радіопередач на польське населення. Таким чином, поряд із пресою громадську думку також формувало й радіо.

Двічі на день транслювалося Польське радіо: на коротких хвилях з 12.00 до 12.20 та з 18.30 до 18.50, а на середніх хвилях із 11.00 до 11.20 [4].

Заслугують уваги спеціальні радіотрансляції для польських земель включених до Німеччини. В радіопередачах було передбачено подання такої інформації, як факти, які підтверджують реальність існування Польщі, нагадування про відповідальність за злочини, скоєні під час окупації цих земель, підтримка позицій та діяльності польського населення на західних землях. Було обумовлено спосіб здійснення радіотрансляцій, попередньо визначено радіочастоти. Для ведення передач були обрані Юзеф Кіселевський та Юзеф Віневич – люди, які добре знали західні землі та західну ментальність [5].

Радіо перебувало в підпорядкуванні департаменту преси та інформації. Директор цього департаменту, не тільки керував засобами масової інформації всередині країни, але й мав певний вплив на лондонське радіо. 12.08.1943 р. він звернувся до керівництва радіо "Світ" із проханням транслювати спеціальні передачі для поляків на втрачених східних та західних землях Речі Посполитої, національних меншин, боротися з комуністичною пропагандою та транслювати свої передачі в Центральноєвропейських країнах [6].

З метою пропаганди радіо використовувалося не лише польським цивільним підпілля, але й про радянсько настроєні сили. Тому засобам масової інформації ППД доводилося вести боротьбу з прокомуністичним радіо "Костюшко", яке транслювалося з Москви з метою ідеологічного впливу на польське населення [36, с. 409].

В архівних документах згадується так званий Департамент пропаганди, який мав впливати на формування громадської думки. Декрет про компетенцію Департаменту пропаганди відносив книги, пресу, радіо, фільми, рекламу, туризм, політичну, економічну й культурну пропаганду до виключної компетенції цього департаменту.

Діяльність в галузі підпільної освіти розпочато в числі перших. Невдовзі після окупації в Польщі поширився вчительський рух, який став основою утворених пізніше організаційних структур ППД у галузі освіти. Було прийнято ухвалу, згідно якої вчительський рух мав допомогти в подоланні розбіжностей між професійними рухами працівників інтелектуальної та фізичної праці, з метою консолідації всіх професійних рухів в єдину, централізовану опору розвитку держави [7].

Головним галузевим органом управління освітою став Департамент освіти й культури. Цим департаментом здійснювалася активна правотворча діяльність в повіреній йому галузі. Було визнано недійсними окупаційні розпорядження в шкільних та культурно-освітніх справах на території польських земель. Регулювалися питання організації шкільної адміністрації, Організації шкільної влади I, II та III інстанції в майбутньому, компетенція, утворення нових кураторів, утворення тимчасової ради освіти й культури. Велася активна нормотворча діяльність, в ході якої прийнято ряд декретів у галузі освіти. Зокрема, з метою організації шкільництва прийняли: Декрет про часткову зміну закону, про устрій шкільництва в перехідний період, Закони про академічні, приватні та школи для національних меншин [8].

Для створення належного матеріального підґрунтя планували передати освітньо-культурним установам частину майна, конфіскованого німцями та частину майна конфіскованого у зрадників Польщі.

Обов'язкова освіта до 18 років мала реалізуватися через:

- трьохрічне дошкільне навчання для дітей у віці 4–7 р.;
- 8-річну загальну школу;
- 4-річні середні загальноосвітні школи.

Освіта була безкоштовною на всіх рівнях. Окрім того, з публічних коштів утворювалися гуртожитки та виплачувалася стипендія [9].

Якщо спочатку таємна освіта активно розвивалася через те, що це була одна з найбезпечніших сфер підпільної діяльності, то від жовтня 1943 р. німецька шкільна влада та гестапо активніше

зайнялися переслідуванням таємного польського навчання. 21.10.1943 р. у Варшаві заарештовано двох директорів професійних шкіл за звинуваченням, що в їх закладах діяли підпільні гімназії. 27.10.1943 р. гестапо та жандармерія оточили шкільне приміщення по вулиці Канопчинській 4, де знаходилося 2 професійні школи. В будинку було проведено обшук, перевірялося все до дрібниць. Заарештували одного учня. В розшуку перебували дві директорки жіночих професійних шкіл, за організацію в своїх школах підпільних гімназій [10].

На східних землях заслуговує на увагу стан освіти. Характеризуючи польське населення колишніх східних теренів II РП, С.Ровецький зазначив, що на межі 1941–1942 рр. виникає таємне навчання, все міцнішими стають організаційні контакти [36, с. 197].

У Гродно станом на 1943 р. активно розвивалося підпільне шкільництво. Повсюди працюють початкові та середні навчальні заклади, але відчувався брак учителів [11]. У місті та околицях навчалася близько 400 дітей. З урахуванням тих, що переходили по селах їх кількість була б значно більшою. В Гродно та околицях було 80 вчителів початкової школи та 20 – середньої. Для випускних екзаменів у середній школі в 1943 р. ще не було підготовленої молоді [12].

Львів на травень 1943 р. мав 130 нижчих та середні шкіл, до яких ходили 33792 дитини, серед яких 19084 учні польської національності, 12535 українців та 1777 німців. Серед 89 загальних шкіл 51 була польською (14540 учнів), 33 школи були українськими (6830 учнів) та 5 німецькими (1357 учнів). Одна гімназія була німецькою та дві українські. Серед професійних шкіл 16 були польськими (4940 учнів), 20 українськими (4913 учнів) та 1 німецька (170 учнів). Загалом становище польської освіти в цьому регіоні було скрутним, але не настільки катастрофічним, як його описують [13].

У гімназіях Вільнюського округу на першому році навчання було 42 групи, в яких навчалася 264 учні, на 2 році відповідно 33 групи та 204 учні, на 3 році 23 групи та 147 учнів, а на четвертому році діяли 33 групи з 185 учнями. В ліцеях на першому році навчалася 94 учні в 16 групах, а на другому році 89 учнів в 14 групах. На території міста Вільнюсу та однієї з приміських місцевостей нараховувалося приблизно 130 вчителів, але точну їх кількість встановити важко, оскільки багато з них одночасно працювали в різних навчальних закладах. У загальних школах було 478 учнів.

Навчальний план із більшості дисциплін виконувався за виключенням латини та полоністичних предметів, з яких спостерігалось відставання. Загалом знання учнів були на рівні звичайної школи [14].

1942 р. був піком підпільної освіти. В цей час тільки у варшавському окрузі навчалося 85000 учнів, було видано понад 1700 свідоцтв [41, с. 232].

Цікавим є той факт, що навіть у Варшавському Гетто було дозволено відкриття початкових шкіл на засадах самофінансування. Було відкрито понад 20 шкіл, до яких ходило 7000 дітей [39, с. 173].

Велику роль в діяльності підпільної освіти відігравала система легальних початкових шкіл, їх було приблизно 30% від довоєнної кількості. В цих школах можна було проводити заняття на рівні середніх шкіл для старших дітей. Там працювали навіть університетські викладачі. Подібна ситуація була з легальними професійними школами, де викладалися предмети, не передбаченими програмами. Недоліком офіційно дозволеної освіти було те, що публічні школи були величезними й переповненими, а навчання в них відбувалося в фатальних умовах [15]. Загалом всі легальні навчальні заклади максимально використовувалися для здійснення підпільної освіти. Завдяки цим обставинам на території Генерального Губернаторства виникло 2000 середніх шкіл, які закінчили 65 тис. учнів [47, с. 64].

На базі 4-річних середніх загальноосвітніх шкіл надавалася вища освіта [16]. Наявність середньої освіти підкріплювалася атестатом. Для отримання атестату зрілості необхідно було здати 5 екзаменів, 3 з яких були писемними та усними, а 2 в тій формі, яку обере випускник. При успішному складанні іспитів видавався диплом. Диплом мав форму візитного білету з прізвиськом голови комісії, а на його звороті було написано: "Дуже дякую за візит... Я дуже ним задоволений. Довідався від пані (пана) стільки цікавих речей. Bravo!" [41, с. 233–234].

Особливістю діяльності ППД у цій галузі було те, що справам освіти відводилося чільне місце в ієрархії публічних потреб.

Становище вищої освіти порівняно з середньою було досить складне. Головна причина цього – це майже повна її заборона окупантами. Вищі навчальні заклади закривалися, їх матеріальна база розграбовувалася або знищувалася. Виняток становить дозвіл окупаційної влади на здачу випускних екзаменів студентами політехніки та медицини останнього року навчання.

До нападу гітлерівської армії на Францію польське підпілля розраховувало на швидке завершення війни й не робило складних спроб створення підпільних університетів. Але після завоювання Франції в II пол. 1940-х рр. підпільна вища освіта значно активізувалася.

Одним із перших розпочав свою підпільну діяльність під керівництвом професора права Ю.Рафача Варшавський університет імені Ю.Пілсудського, який відновив свою діяльність восени 1939 р. Спочатку на гуманістичному факультеті, а потім на математико-природничому, теологічному, юридичному та лікарському факультетах. У кінці окупації в університеті навчалося 3700 студентів, видано 64 магістерських та 7 докторських дипломів кандидатів наук [37, с. 45–46]. Лекції проводилися в групах по кільканадцять чоловік. Слідом за Варшавським університетом почали функціонувати інші головні варшавські вищі навчальні заклади: Політехніка, Головна торгова школа, Головна школа сільського господарства, Державний інститут театрального мистецтва [47, с. 88–90]. У столиці діяв таємний Університет західних земель, який виник на базі Познанського університету. При утворенні йому було виділено 40000 злотих завдяки М.Роде, директору департаменту освіти і культури ДУ на західні землі. В ньому працювало 250 викладачів та професорів і навчалося понад 2 тис. студентів. Ректором був професор Р.Поллак [42, с. 10–93].

Ягелонський університет розпочав діяльність у 1942 р. під керівництвом професора В.Шефера. Пізніше почала діяти Гірнична академія. В той же час почали читати таємні лекції в Університеті ім. Стефана Баторія у Вільні, Університеті ім. Яна Казимира у Львові, коли ці міста вже були під німецькою окупацією [39, с. 142].

Велику роль вищих навчальних закладів для першокурсників закритих університетів відігравали офіційно дозволені професійні школи: приватні (санітарні курси в Варшаві) та публічні під німецьким керівництвом, але з польськими викладачами. Наприклад, Державна вища школа технічна. До цієї школи подано в 1942 р. 3000 заяв, прийнято 500 студентів [18].

Польська культура в період окупації зазнала колосальних втрат. Розграбовувалися та вивозилися предмети мистецтва, знищувалися архітектурні пам'ятки. Діячі польської культури опинилися на межі виживання. Бібліотеки, музеї, театри закривалися. Стан польської культури дещо покращився лише в березні 1944 р. в ході акцій окупаційної пропаганди. Наприклад, було урочисто відкрито театр в Кракові [36, с. 382].

Загалом же польська культура опинилася в загрозовому становищі. Тому діяльність ППД у галузі культури полягала, перш за все, в порятунку культурних цінностей польського народу в період окупації. У межах цієї діяльності здійснювалося широке коло заходів: консервувалися та переховувалися пам'ятки мистецтва, частину книг із закритих бібліотек зберігали у приватних помешканнях, митцям, письменникам, часто надавалася матеріальна допомога, в підпільних умовах функціонували театри.

В цьому контексті цікавим є випадок такого собі лялькового театру для дорослих. За ініціативою А.Камінського та Бюро Інформації і Пропаганди округу Варшава, за сприяння Л.Шілера, було створено конспіративний ляльковий театр. Його програма ґрунтувалася на лозунгах цивільної боротьби. Театр носив політичний характер і своїми ляльками і карикатурами, як і текстами пропагував дрібний саботаж і цивільну боротьбу [46, с. 159]. Загалом на території німецької окупації діяло 28 драматичних та поетичних театри, 17 груп, які поставили поодинокі прем'єри, 21 ляльковий театр, 3 акторські школи й 4 драматичні курси [45, с. 190].

З письменниками укладалися акторські договори, згідно яких вони отримували певні гонорари. Таким чином, було зібрано сотні творів, які планувалося опублікувати в повоєнний час [44, с. 129–132]. З одного боку, така акція зберігала від втрати та знищення рукописи, а з іншого боку, підтримувала письменників й дозволяла їм навіть під час війни займатися написанням книг.

Вівся облік предметів мистецтва, архівних матеріалів, фіксувалися їх місцезнаходження, переміщення, втрати [44, с. 142–143]. Це дозволило в повоєнний період віднайти збережені культурні та історичні цінності, повернути частину вивезених пам'яток.

ДУ збирала інформацію про стан науки в таких галузях, як: мовознавство, історія, філософія, медицина, природничі науки, географія, фізика та хімія, металургія, гірництво [31]. Велася опіка над долею наукових товариств, архівів та бібліотек [32].

У період окупації також здійснювалася підготовка наукових дисертацій. Теми наукових досліджень часто були обумовлені вимогами часу.

За допомогою найвидатніших професорів та публіцистів передбачалося підготувати ряд праць, призначених передусім для політиків, журналістів та польської делегації на майбутніх мирних переговорах. Зокрема, було заплановано підготовка таких праць: мала польська енциклопедія, мала скорочена статистика

Польщі, історичний атлас Польщі, статистичний атлас Польщі, дані про німецькі злочини, польські кордони на сході, українці та Польща [19].

Галузь суспільної опіки була слаборозвинена розвинута ще в міжвоєнний період. Тому самостійна діяльність ППД у сфері суспільної опіки просувалася дуже повільно [20].

Успіхи в справі соціальної опіки значною мірою обумовлені тим, що виконанню завдань ППД в цій сфері сприяли окупанти, які виділяли кошти на суспільну опіку. Так, зокрема, повідомляється про засідання Головної опікунської ради (РГО) 19.06.1942 р. Інформація з німецького джерела про різні благодійні акції: створення 366 народних кухонь, 50% яких припадало на Варшаву. Урядові субвенції складали 2.400.000 злотих щомісяця, не рахуючи Варшави, яка мала окремих бюджет – 3.000.000 злотих щомісячно, який від квітня 1942 р. було зменшено до 2.400.000 злотих щомісячно [21].

У сфері охорони праці та соціальної опіки відповідний Департамент запроєктував ряд декретів пов'язаних зі станом окупації. Зокрема: "Про зміну правового становища польських та німецьких працівників, роботодавців на землях включених до Третього Рейху". Також передбачалося встановлення однакових стандартів оплати праці на всій колишній території II РП. До декрету вносилися зміни про професійні спілки, а також було прийнято декрети про встановлення мінімального розміру зарплатні, про вдосконалення законодавства про трудові суди, про тимчасове регулювання масових звільнень з роботи, про оцінку праці [22].

Крім того, в Департаменті праці і суспільної опіки займалися також розробкою статуту РГО. Цікавим є факт розробки департаментом ППД статуту організації, яка діяла під контролем окупанта, але її цілі збігалися з завданнями ППД. Головну Опікунську раду, яка функціонувала з відома окупантів та у співпраці з ними, планувалося залишити після закінчення війни, змінивши статут. Департамент також розширив свою опікунську діяльність, розпочавши нові спеціальні акції: допомога працівникам (переважно інтелектуальної праці), які працюють у суспільних та публічно правових установах щодо їх мізерної зарплатні; матеріальна підтримка працівників (переважно фізичної праці) – членів профспілок; допомога для навчання дітей працюючих робітників призначена на купівлю зошитів, книжок [23].

Система соціального страхування майже не зазнала змін на території Генерального Губернаторства, та продовжувала успішно діяти в умовах окупації. У сфері страхування департамент здійснював діяльність за двома основними напрямками. Перший – це дії на перехідний період: усунення наслідків війни, включення страхування на нових землях до польської системи соціального страхування, формування стосунків із Чехією на випадок федерації. А другий напрямок – це безпосередньо справи соціального страхування.

Охороною здоров'я займався відповідний відділ Департаменту праці та суспільної опіки. Відділом служби охорони здоров'я було призначено окружних санітарних інспекторів. Вівся моніторинг лікарського персоналу, частина з якого працювала в окупаційній адміністрації.

Департаментом праці та суспільної опіки було підготовлено інструкцію на перехідний період для служби охорони здоров'я. Розроблялася структура загальної охорони здоров'я, яка складалася зі шпиталів-амбулаторій на рівні повітів, спеціалізованих шпиталів лабораторій на рівні воєводств, всі ці заклади мали опиратися на систему університетських шпиталів.

Навіть у період війни та окупації не припинялася діяльність в напрямку опіки над матір'ю та дитиною [24].

Діяльність у сфері суспільної опіки здійснювалася переважно в центральних округах Польщі. На Сході суспільна опіка у вигляді офіційних інституцій практично не існувала [25].

У галузі охорони праці Департаментом праці та суспільної опіки було здійснено низку заходів та прийнято ряд нормативно правових актів, спрямованих переважно на врегулювання трудових відносин та захист прав працівника в повоєнний період. Детальніше опрацьовано вироблені економічним комітетом принципи оплати праці. Своєю правотворчою діяльністю Департамент праці та суспільної опіки виводив трудові відносини за межі регулювання зобов'язального права, перетворюючи їх у самостійну галузь. Зменшувалася роль індивідуального трудового договору в виникненні трудових правовідносин. Департамент намагався створити єдиний режим правового регулювання фізичної та інтелектуальної праці, який був різним. Департамент займався реформою законодавства про відпустки, створюючи єдині умови для всіх працівників. Готувалося підґрунтя майбутньої кодифікації трудового права.

Департамент праці та суспільної опіки закінчив роботу над радами підприємств, професійними спілками та трудовими палатами. Внутрішні проблеми трудового колективу планувалося розглядати на раді підприємства, установи чи організації, куди входили як працівники, так і роботодавці. Питання, які не можна було вирішити на раді підприємства виносилися на розгляд професійних спілок, до яких також входили представники працівників та роботодавців.

Запроектвані трудові палати мали стати виразом тенденції до об'єднання всієї сукупності трудових відносин у єдину правову, суспільну та економічну цілісність.

В основі політики працевлаштування ставився загальний трудовий обов'язок.

Пріоритетною була не соціальна політика в сфері безробіття, а ліквідація безробіття, як такого, та вжиття превентивних заходів, щодо її уникнення [25].

Розроблено основні тези щодо діяльності рад підприємств, профспілок, трудових палат.

Ради підприємств, установ, організацій формувалися за наявності більше ніж 20 працівників, від яких обиралися представники до ради. Таких представників могло бути від 2 до 15, залежно від кількості працюючих. Виділялося пасивне та активне виборче право.

Профспілки формувалися за галузевим принципом, поділяючись на повноправні (більше 10% працівників галузі) та неповноправні. Об'єднання трьох повноправних профспілок становило центральну галузеву профспілкову організацію. Визначалися основні завдання цих організацій.

Планувалося утворити центральну та воєводську трудові палати, діяльність яких поширювалася б на всіх працівників [26].

У контексті гуманітарної політики ППД не можна оминати спроби порятунку єврейського населення Польщі. Деякі дослідники стверджують, що польські євреї були поза ППД. Але як свідчать документи, проблемам єврейської національної меншини також приділялося немало уваги в політиці ППД, щоправда можливості її адміністративних органів у цьому напрямку були досить незначні в умовах окупації. Але, не зважаючи на всі труднощі, все ж було здійснено ряд заходів із метою врятування єврейського населення Польщі.

Делегатура здійснювала переказ коштів єврейським організаціям. Як повідомив "Віктор", директор бюро ДУ, Рада допомоги

євреям отримала з фондів ДУ наступні квоти: в травні 1943 р. 400.000 злотих, з червня до жовтня 1943 р. по 550.000 злотих щомісяця, в листопаді і грудні по 750.000, а в січні і лютому 1944 р. по 1 мільйону злотих [27].

ДУ повідомляв уряд про випадки геноциду проти єврейського населення. Зокрема, детально описувалося винищення євреїв у Бельжці [36, с. 288]. Характеризувався стан єврейського населення в західній Україні та Білорусі. Описувалося винищення євреїв у Львові. Приділялася увага трагедії Варшавського Гетто, в якому на 12.09.1942 р., за інформацією окупантів, залишилося тільки 33 тис. чоловік, і декілька тисяч переховувалися в підвалах та каналізації [36, с. 395–396].

ДУ надавала допомогу євреям у підтриманні їх контактів із зовнішнім світом, рятуючи їх принаймні від повної ізоляції. Так, 6 квітня 1943 р. ДУ переслав до Лондону звернення Єврейського національного комітету у Варшаві з проханням про допомогу та передачу 100.000 доларів Синоїтським комітетом у Лондоні та Єрусалимі. Щоправда очікуваного результату це не приносило і допомога не надходила [36, с. 489–490]. 1.05.1943 р. ДУ переслав чергову депешу Єврейського національного комітету І.Шварцбарту з проханням про допомогу, яка все ще не надійшла [36, с. 2–3]. 15.05.1943 р. ДУ надіслав віце-прем'єру звернення Єврейського національного комітету до Нью-Йоркського Йоїнту, де описувалася боротьба євреїв із окупантами у Варшавському Гетто та їх винищення. Єврейський національний комітет знову звертався за матеріальною допомогою, яку, не зважаючи на численні прохання, довгий час не надавали [36, с. 10]. Саме Делегат повідомив еміграційний уряд, а через нього й всю світову спільноту, про остаточну ліквідацію Варшавського Гетто, яка розпочалася 19 квітня 1943 р. та про відчайдушний спротив Єврейської бойової організації [36, с. 500].

При ДУ діяв Комітет допомоги євреям, який 4.12.1942 було перейменовано на Раду допомоги євреям, куди входили представники найбільших польських політичних партій та євреїв. Окрім квот, передбачених у бюджеті ППД на допомогу євреям Рада звернулася до уряду в Лондоні для утворення загального комітету допомоги євреям із метою збору спеціальних фондів та передачі їх до окупованої Польщі [36, с. 414].

Допомога євреям все-таки надійшла, але занадто пізно. Тільки 23 лютого 1944 р., коли більшість євреїв вже було вини-

щено, міністр внутрішніх справ лондонського уряду попросив Делегата Уряду невідкладно виплатити 3 мільйони злотих Раді допомоги євреям для посилення акції порятунку [36, с. 288].

ДУ вважала своїм завданням урятувати принаймні ті залишки єврейського населення, які ще були живі. Для цього передбачалося здійснити такі дії: матеріальна та моральна допомога в широких масштабах, акція дійсного опору проти спільного ворога, організаційно-ідеологічна праця [36, с. 196]. Єврейські організації здійснювали контакти з зовнішнім світом за допомогою ДУ, при якій діяв єврейський референт у відділі національних меншин [28].

Загалом гуманітарна політика ППД реалізовувалася через діяльність її органів у сфері засобів масової інформації та пропаганди, освіти, науки, культури, соціальної опіки, охорони праці, допомоги єврейському населенню. Гуманітарна галузь була одним із найбільших обширних напрямків діяльності ППД. Це зумовлено потребами польського суспільства за умов війни та окупації. Крім того, окупанти не створювали значних перешкод для діяльності органів ППД у гуманітарній сфері, а інколи навіть їй сприяли такій діяльності. Внаслідок цього досягнуто порівняно значних успіхів у підпільній початковій, середній та вищій освіті, проводилися наукові дослідження, соціальна опіка забезпечувала виживання найменш забезпечених груп населення, рятувалася багатівікова культурна спадщина польського народу від вивозу та знищення, громадську думку формувало підпільне радіо та сотні періодичних видань.

Література

1. AAN. – Sygn. 202/II – 49. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Spraw Wewnętrznych. Biuro Wschodnie. Korespondencje w sprawach organizacyjnych, sprawozdanie z pracy Biura Wschodniego. Notatka w sprawie NZW. k. 158.
2. AAN. – Sygn. 202/1-35, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydialne – Poczta do Rządu, 1943–44. – K. 72.
3. AAN. – Sygn. 202/1-35, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydialne – Poczta do Rządu, 1943–44. – K. 75.
4. AAN. – Sygn. 202/1 – 8 Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydialne – Depesze do Rządu, 1944 – 45. – K. 152.
5. AAN. – Sygn. 202-1-29 Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydialne – Poczta od Rządu 1941 r. – Sprawa specjalnych audycji radiowych dla ziem zachodnich. – K. 68–71.
6. AAN. – Sygn. 202/1-34, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydialne – Poczta do Rządu. 1943. Do kierownictwa radiostacji "Swit". – K. 118–119.

7. AAN. – 202/1-31 t.1 Delegatura Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne- Poczta do rządu, 1942. Sygn. – K. 103.
8. AAN. – Delegatura Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne- Poczta do rządu. 1942. Sygn. 202/1-31 t.1, Wykaz zadań opracowanych przez Delegaturę Rządu. – K. 35–55.
9. AAN. – Sygn. 202/1-31 t.1, Delegatura Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne- Poczta do rządu, 1942. – K. 104.
10. AAN. – Sygn. 202/1-35, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne – Poczta do Rządu, 1943–44. Pro memoria o sytuacji w kraju. Generalne Gubernatorstwo i ziemie wschodnie w okresie 24.10 – 21.11.1943 r. – K.105.
11. AAN. 202/II-15 Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Spraw Wewnętrznych. – Sprawozdania z inspekcji DO. Okręg Białostocki. Meldunek sytuacyjny z 3.11.1943 r. – K. 10.
12. AAN. 202/II-15 Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Spraw Wewnętrznych. – Sprawozdania z inspekcji DO. Okręg Białostocki. Meldunek sytuacyjny z 3.11.1943 r. Meldunek sytuacyjny od 7.12.1943 r., – K. 22.
13. AAN. – Sygn. 202/1-34, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne – Poczta do Rządu, 1943. Pro memoria o sytuacji w kraju. Generalne Gubernatorstwo i Ziemie Wschodnie w okresie 24.4 – 21.5.1943 r. – K. 295.
15. AAN 202/II – 49. Grzyby. Sprawozdanie z działalności Wydziału Oświaty w roku szkolnym 1942/43. – K. 169.
16. AAN. – Sygn. 202/1-34, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne – Poczta do Rządu, 1943. Pro memoria o sytuacji w kraju. Generalne Gubernatorstwo i Ziemie Wschodni w okresie 22.05 – 19.06.1941 r. – K. 11.
17. AAN. – Sygn. 202/1-31 t.1, Delegatura Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne- Poczta do rządu, 1942. – K. 104.
18. AAN. – Sygn. 202/1-34, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne – Poczta do Rządu, 1943. Pro memoria o sytuacji w kraju. Generalne Gubernatorstwo i Ziemie Wschodni w okresie 22.05 – 19.06.1941 r. – K. 11.
19. AAN. – Sygn. 202/1-32, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne – Poczta do Rządu, 1943. Sprawozdanie za okres od 15.09. – 15.12.1942 r. z terenu nauki, sztuki, kultury. – K. 20.
20. AAN. – Sygn. 202-I-29 Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne – Poczta od Rządu, 1941 Pro memoria z dnia 12 sierpnia 1941 poświęcony wnioskowi do przyszłego traktatu pokojowego. – K. 9–10.
21. AAN. – Sygn. 202/1-34, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydzialne – Poczta do Rządu, 1943. Sprawozdanie z działalności D-tu Pracy i Opieki Społecznej za czas od 1.01.1943 do 30.04.1943 r. – K. 70.

22. AAN. – Sygn. 202-I-29 Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydyjne – Poczta od Rządu, 1941. Sprawozdanie wysłane z pocztą 1.10.1942 r. – K. 55–57.

23. AAN. – Delegatura Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydyjne- Poczta do rządu, 1942. Sygn. 202/1-31 t.1, Wykaz zadań opracowanych przez Delegaturę Rządu. – K. 35–55.

24. AAN. – Sygn. 202/1-33 t.1, Delegatura Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydyjne – Sprawozdanie z działalności departamentu pracy i opieki społecznej za IV kwartał 1942 r. – K. 104–105.

25. AAN. – Sygn. 202/1-34, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydyjne – Poczta do Rządu, 1943. Sprawozdanie z działalności D-tu Pracy i Opieki Społecznej za czas od 1.01.1943 do 30.04.1943 r. – K. 70.

26. AAN. – Sygn. 202/1-34, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydyjne – Poczta do Rządu, 1943. Sprawozdanie z działalności D-tu Pracy i Opieki Społecznej za czas od 1.01.1943 do 30.04.1943 r. – K. 33.

27. AAN. – Sygn. 202/1-34, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydyjne – Poczta do Rządu, 1943. Sprawozdanie z działalności D-tu Pracy i Opieki Społecznej za czas od 1.01.1943 do 30.04.1943 r. – K. 72–77.

28. AAN. – Sygn. 202/1-36, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydyjne – Poczta do Rządu, 19____

29. AAN. – Sygn. 202/1-35, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Biuro Prezydyjne – Poczta do Rządu, 1943–44. – K. 189–200.

30. Gabinet rękopisów BUW. – Sygn. 2208 Materiały dotyczące spraw kultury i nauki w Polsce w okresie II Wojny światowej zebrane przez Wacława Borowego. Stan Polskiego posiadania kulturalnego we Lwowie maj 1943 r. – K. 157–159.

31. Gabinet rękopisów BUW. – Sygn. 2213. – K. 1–36. Prasa Polska – maj 1943 r. Omówienie treści prasy podziemnej według 14 działów i 54 tytułów.

32. Gabinet Rękopisów BUW. – Sygn. 2208 Materiały dotyczące spraw kultury i nauki w Polsce w okresie II Wojny światowej zebrane przez Wacława Borowego. Stan Nauki w poszczególnych dyscyplinach. – K. 1–83.

33. Gabinet Rękopisów BUW. – Sygn. 2208 Materiały dotyczące spraw kultury i nauki w Polsce w okresie II Wojny światowej zebrane przez Wacława Borowego. Towarzystwa naukowe, archiwa, biblioteki. – K. 84–91.

34. Gabinet Rękopisów BUW. – Sygn. 2232 Dwie rozprawy historyczne pisane w latach 1943–1944 z odręcznymi poprawkami Wacława Borowego. Tomasz Jaremski: Rosja i Polska. Rys historycznych dziejów polsko-rosyjskich od XV wieku do 1939 r. – K. 1–131.

35. Gabinet Rękopisów BUW. – Sygn. 2232 Dwie rozprawy historyczne pisane w latach 1943–1944 z odręcznymi poprawkami

Wacława Borowego. Tomasz Jaremski: Rosja i Polska. Rys historycznych dziejów polsko-rosyjskich od XV wieku do 1939 r. – K. 131.

36. Gabinet Rękopisów BUW. – Sygn. 2232 Dwie rozprawy historyczne pisane w latach 1943 – 1944 z odręcznymi poprawkami Wacława Borowego. – K. 132–180 Adam Sapieżyński: Wilno a Polska.

Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. – T. 4. – Kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1990. – 627 s.

37. Bartoszewski W. Studia uniwersyteckie w Polsce pod okupacją niemiecką (1940 – 1944). – Warszawa, 1948.

38. Dreżepolska Ewa. Wspomnienia o Agencji Radiowej (AR) wydającej w Warszawie komunikaty według nasłuchów radiowych w październiku 1939 – sierpniu 1944 r. // Gabinet Rękopisów BUW/ – Sygn. 2184.

39. Garliński J. Polska w Drugiej wojnie światowej. – Warszawa: Bellona, 1994. – 388 s.

40. Górski Grzegorz. Administracja Polski Podziemnej w latach 1939-1945. Studium historyczno-prawne. – Toruń, 1995. – 187 s.

41. Karski J. Tajne Państwo. Opowieść o polskim podziemiu. – Warszawa: Twój styl, 1999. – 341 s.

42. Kowalenko W. Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich w latach 1940-1944.

43. Lewandowska S. Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna. 1939 – 1945. – Warszawa: Czytelnik, 1982. – 445 s.

44. Majewski P. Wojna i kultura: instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa. 1939–1945. – Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2005. – 430 s.

45. Marczak-Oborski S. Teatr polski w latach 1918–1965. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – 558 s.

46. Salmonowicz S. Polskie Państwo Podziemne. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1994. – 324 s.

47. Wycech Cz. Z dziejów tajnej oświaty w latach 1939–1944. Warszawa: Nasha księgarnia, 1964. – 285 s.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

МІСТЕЦТВОЗНАВСТВО

О.В.Лисенко

М.Ге і М.Костомаров

У культурі кожного народу є видатні постаті, ідеологічні погляди яких впливають на формування світоглядних засад інших. Прикладом такого впливу є наукова діяльність українського історика М.Костомарова на художню творчість російського художника М.Ге. Констатація цього процесу допоможе виявити одну з причин, чому до сих пір у російському мистецтвознавстві залишається не розгаданим феномен художньої спадщини М.Ге. До речі, український мистецтвознавець Д.Антонович ще на початку ХХ ст. радив російській критиці шукати пояснення в "українській незрозумілій росіянам вдачі художника" [1].

Історіософія М.Костомарова і художня спадщина М.Ге скеровані на однакові морально-етичні канони та мистецько-естетичні взірці і мають загальнолюдський сенс. Як же відбувся процес впливу історика на художника і як перепліталися їх життєві лінії?

Народився М.Ге у Воронежі, а коли йому виповнилося п'ять років, сім'я переїхала в село Попелюхи Могилівського повіту на Поділлі. Бабуся М.Ге, яка доглядала за ним із самого народження, була родом із Полтавщини, тому з дитинства М.Ге чув українську мову і виховувався за українськими традиціями.

Із дев'яти років Микола Ге жив і навчався у Києві: спочатку рік у приватному пансіоні П.Гедуена, а потім у Київській першій гімназії. Тут курс загальної і російської історії викладав М.Костомаров, про якого потім М.Ге писав із особливим захопленням: "Микола Іванович Костомаров був найулюбленіший учитель за всіх. Не було жодного учня, який би не слухав його розповідей із російської історії...Уроки М.І. були духовними святами. Його уроку всі чекали..." [4, с. 227].

На той час (1846 р.) М.Костомаров уже був професором-ад'юнктом з кафедри російської історії Київського університету. Історик самотужки готував лекції, використовуючи різні джерела [8]. До того ж М.Костомаров працював над монографією "Богдан

Хмельницький", готував до видання оригінальну розвідку "Славянская мифология", надруковану 1847 р. у Києві, та літопис С.В.Величка. Книга "Славянская мифология" оригінальна не тільки за своєю тематикою, але й тим, що створена на основі лекцій науковця. Внутрішня суть твору розкривала думку автора про народне життя та його історичну долю.

У ці роки М.Костомаров брав участь у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. Досліджені пам'ятки знайшли відбиток у науковій праці історика "Мысли об истории Малороссии". Тут уперше в українській історіографії детально з'ясовується значення українського козацтва, як явища, органічно пов'язаного з відповідними традиціями, соціальними умовами історичного процесу в Україні.

Отже, основний акцент змісту лекцій талановитого молодого ученого з історичним світоглядом полягав у демократичному розумінні історії.

У середині 1840-х рр. М.Костомаров був одним із основних фундаторів Кирило-Мефодіївського братства. Йому належить і авторство найважливішого програмного твору братства – "Книги буття українського народу". Навесні 1847 р. М.Костомарова було заарештовано. Наступна зустріч історика і художника відбулася в Парижі 1857 р., і "від тієї пори ми стали друзями і залишалися такими до його смерті" [4, с. 227].

На першій Пересувній виставці в Петербурзі в кінці 1871 р. М.Ге виставив роботу "Петро I і царевич Олексій". У публіцистиці, наукових працях, офіційних виступах, особистих розмовах того часу ввійшло в звичку порівнювати епоху буржуазно-демократичних реформ 60–70-х рр. XIX ст. із часом діяльності Петра I.

Успіх картини відзначався не з позиції художньої майстерності, а в умінні художника глибоко вкласти в свій твір громадський зміст. М.Салтиков-Щедрін писав: "Будь-який, хто бачив ці дві прості, зовсім не ефектно поставлені фігури, повинен зізнатися, що він був свідком однієї з тих приголомшуючих драм, які ніколи не витираються з пам'яті" [4, с. 96]. Але, чи дійсно майстер ще раз акцентував на традиційній проблемі "батьки та діти"? Повернувшись у Росію з Італії, М.Ге запише у своїх спогадах: "...я повернувся звідти справжнім італійцем, що бачить все в Росії в новому світі. Я відчував у всьому і скрізь вплив петровської реформи. Відчуття це було таким сильним, що я ненавмисне

захопився Петром і, під впливом цього захоплення, задумав картину "Петро I та царевич Олексій" [4, с. 84].

Розкриваючи правдиві факти із життя Петра I та Олексія, історик М.Костомаров у своїй статті з приводу картини підкреслює, що батько "не любив Олексія, сина ненависної дружини" [6, с. 71]. У згоді Олексія відмовитися від престолу і піти у монастир Петро не відчув відвертості. Після смерті батька Олексій міг заявити про свої права на царювання. І Петро мав рацію. Олексій утік за кордон, де шукав підтримки у родичів колишньої дружини. Щоб повернути сина, в якому Петро вже бачив більшу загрозу побудованій ним імперії, він дає обіцянку Олексію, що йому не буде ніякого покарання. Утікач повірив і повернувся на батьківщину. Батько погодився помилувати сина, якщо той відмовиться від спадщини і назве усіх, хто йому допомагав. "Пробачення цар оголосив урочисто" [6, с. 57]. Егоїстична натура Олексія проявилася в усій силі. "Густо лилася людська кров за цього царевича, а він сам між тим тішився з упевненістю, що стражданнями вірних йому людей купив собі спокій і безтурботне життя із своєю дорогою Єфросинією" [6, с. 61]. Але в одну із субот цар вирушив у Петергоф, і царевич поїхав туди ж.

"Ось до цього моменту трагедії належить картина М.Ге ...Цар Петро допитує царевича. Перед ним папір – це рокове свідчення Єфросинії, якого ніяк не чекав царевич" [6, с. 62].

Через два місяці у Петропавлівській фортеці царевич за наказом Петра був задушений. До речі, документи про насильницьку смерть Олексія були надруковані в альманасі О.Герцена і М.Огарева "Полярная звезда" наприкінці 50-х рр. XIX ст. Як відмічає історик М.Ейдельман, "суперечки навколо справи царевича Олексія в 1858–1860-х роках були однією із найсучасніших тем" [5, с. 95]. "Вольная русская типография" О.Герцена і М.Огарева використала ці факти для антимонархічної пропаганди. Картина М.Ге у 1871 р. ніби підводила підсумки давнім суперечкам і подавала привід для нових. Вона опинилася пов'язаною з демократичною публіцистикою "Полярной звездой" і ніби була своєрідною даниною пам'яті людини, яку художник високо ставив серед своїх сучасників (Герцен помер 21 січня 1870 р.).

Простежуючи низку несправедливих учинків Петра по відношенню до сина, український історик М.Костомаров приходять до висновку: "Трагічна доля Олексія Петровича залишає в історії повчальний зразок того етичного закону, по якому вчинена не-

справедливість тягне за собою необхідність здійснити іншу, іноді вже цілий ряд несправедливостей. Значимість зла буває за розміром кола, на який розноситься вплив того, хто здійснює несправедливість... Вся історія держави від початку світу переповнена неправдами: одна іншу породжувала; однією хотіли виправити іншу і через те, мимоволі рятуючи самих себе, здійснювали третю, четверту і т.д., а здійснюючи їх були впевнені в тому, що вони необхідні, і намагалися впевнити інших, що так треба за законами правосуддя. Так робилося здавна, завжди, скрізь. "Будь-яка людина – брехня", – сказав колись Псалмоспівак, і великий Петро недаремно повторив цю істину в одному із своїх листів до царевича Олексія" [6, с. 71].

У 70-х рр. XIX ст. у Петербурзі М.Костомаров і М.Ге жили на Василівському острові. Друзі часто зустрічалися. "Костомаров водив Ге у Публічну бібліотеку, в рукописний відділ, де часто працював" [9, с. 95]. У січні 1875 р. він захворів на тиф. Перебуваючи у непритомному стані, історик утратив матір. За спогадами А.Костомарової у ці часи коло хворого були приятелі і знайомі, серед яких подружжя Ге [7, с. 57]. Коли Микола Іванович почав одужувати, ніхто із оточуючих не наважувався йому повідомити про смерть матері. Зробив це Микола Ге.

"Ге довго мовчав. Микола Іванович, розхвильований цим мовчанням, закричав: "Ви мовчите – значить безнадійна, помре, бідна, у розумінні, що помирає не біля сина, а у добрих чужих людей!

– Заспокойтесь, Микола Іванович! Ваша матінка померла біля сина, що лежав у цей час, по милості Божій, у непритомному стані і тому не був свідком сумного обряду заховання. Добре, що вона не розуміла, що ви хворі і що вона помирає" [7, с. 57].

У 1875 р. Микола Ге залишив Петербург і оселився в Україні на хуторі біля станції Плиски в Чернігівській губернії.

Із спогадів А.Костомарової ми дізнаємося, що з 1874 р. М.Костомаров із дружиною проводив кожне літо в с.Дідівці Прилуцького району (хутір М.Ге розташований всього в 30-ти кілометрах!) і частими гостями тут були Микола і Анна Ге [7].

М.Костомаров також відвідував М.Ге на хуторі. Під час зустрічей історик і художник часто говорили про "минуле, сучасне і навіть майбутнє мистецтва та історії. З приводу картин говорили про Ренана, про Катерину, про царевича Олексія, про побут наших розкольників, робився огляд усєї історії Росії від давніх часів

і до останніх новин дня, висловлювалися припущення, що могло бути, якби тієї чи іншої події не сталося, і досліджувалися ті закони загального розвитку, силою яких ці події не могли не статися" [11, с. 203].

Простеживши спільні факти з біографій М.Костомарова і М.Ге, приходимо до висновку, що ці видатні діячі культури були не тільки друзями, а й однодумцями. Погляди історика М.Костомарова допоможуть пояснити складні естетичні та філософські екстремуми творчої спадщини М.Ге.

Література

1. Антонович Д.В. Український художник Микола Ге // Інститут рукопису, НБ України ім. В.Вернадського. Ф. 250, спр. 2.

2. Ге Г. Воспоминания о Н.Н.Ге как материал для його биографии // Артист. – 1894. – №43. – С. 128–135. (Переклад українською автора статті).

3. Ге Г. Воспоминания о Н.Н.Ге как материал для його биографии // Артист. – 1894. – №44. – С. 129–137. (Переклад українською автора статті).

4. Ге Николай Николаевич. Письма, статьи, критика, воспоминания современников. – М.: Искусство, 1978. – 399 с. (Переклад українською автора статті).

5. Ейдельман М.Я. Герцен против самодержавия. Секретная политическая история России XVIII–XIX веков и Вольная печать. – М., 1973. – С. 95.

6. Костомаров Н.И. Царевич Алексей Петрович. Самодержавный отрок. – Ярославль, 1990. – 176 с. (Переклад українською автора статті).

7. Пінчук Ю.А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К.: Вища школа, 2005. – 142 с.

8. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наук. думка, 1992. – 232 с.

9. Порудоминский В.И. Николай Ге. – М.: Мистецтво, 1970. – 270 с. (Переклад українською автора статті).

10. Шерех Ю. Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології. – К.: Дніпро, 1993. – 590 с.

11. Юнге К. Воспоминания о Н.Н.Ге // Русский художественный архив. – 1894. – №4-5. – С. 203-206.

Развитие духовной музыки в Украине в начале XX столетия: традиции и их обновление

Культурная история Украины охватывает много столетий, процесс этот неоднозначен и чрезвычайно динамичен. Весьма значительной составляющей его является духовная хоровая музыка, которая всегда была сферой выражения высоких помыслов о жизни и смерти, о Вселенной и долге человека. Многие десятилетия закрепощенная, оттесненная и забытая, в наши дни музыкально-художественная православная традиция стала бурно и повсеместно возрождаться.

Художественно-культурной ситуации Украины 1900–1917 годов присущи определенные характерные признаки. Так, в частности, исследователи выделяют тенденцию к стилевой разнонаправленности, несводимую к определенной "школе". "В культурной атмосфере того времени четко выражены две тенденции – сохранение национально-культурной идентичности (народничество) и перенесение на украинскую почву новейших европейских образцов художественного самовыражения (модернизм)" [2, с. 278]. Эта ситуация, с одной стороны, выявила и обострила вопросы множественной дифференцированности культурных практик в украинском обществе; в конце концов, векторная разнонаправленность разных уровней и типов культуры становится фактором ускоренного художественного развития.

Конец XIX – первые десятилетия XX столетия в истории украинской музыки традиционно охарактеризованы как "хоровой период" [4, с. 119]. Акцентируя внимание на тонком взаимодействии *emotio* и *ratio* в украинской психической структуре, А.Козаренко констатирует, что в сложной социокультурной ситуации, которой отмечено начало XX века, внешне проступает непосредственный эмоционализм реакций – преобладают вокально-хоровые жанры с ярким мелодизмом [6, с. 147]. С хоровой музыкой было связано творчество и исполнительская деятельность композиторов Н.Лысенко, К.Стеценко, Н.Леонтовича, Я.Яциневича, Я.Акименко, А.Кошица и др. Наиболее полно они проявили себя в жанрах обработки народной песни, хоровой пьесы, кантаты.

Несравненно слабее этот процесс проявился в сфере духовной музыки; в частности, в научной литературе, встречаем

мысль о прерванности традиций прошлого: "Порівняно слабше розвивалась церковна музика, що не зуміла продовжити традицій кінця XVIII сторіччя" [11, с. 873]. "Після Березовського, Веделя, Бортнянського не було вже в Україні композиторів, що віддалися б цілковито церковній музиці. Твори церковного характеру, це тільки мала частина діяльності наших композиторів XIX і XX сторіччя. Займалися церковною музикою в XX столітті Леонтович, Кошиць, Стеценко, Козицький, Кишакевич, але в загальному треба ствердити, що наші композитори дуже занедбали церковної музиці в цім столітті", – пишет Богдан И.Лончина [1, с. 48].

Объяснение некоторых причин этого дисбаланса находим у современного исследователя духовной музыки М.Юрченко. В частности, он отмечает, что, несмотря на то, что украинская духовная музыка в XIX столетии развивалась в одном направлении с русской духовной музыкой, в начале XX столетия, когда в России происходил бурный расцвет церковно-певческого движения (возрождение духовной музыки в творчестве композиторов Московской школы¹), украинская композиторская школа столь ярким его проявлением охвачена не была. Причины такого положения автор видит в отсутствии надлежащей развитой инфраструктуры: солидной теоретической базы, широкой сети учебных заведений, а также в недостаточном уровне профессионализации музыкального искусства в целом [12, с. 105]. Именно поэтому аналогичные процессы в Украине начались позже, в 20-х годах XX столетия.

Кроме того, известно, что немаловажной причиной не столь активного обращения композиторов к литургическим текстам был запрет на исполнение в храме, а также и в концертах, духовных произведений на украинском языке. Показательным в этом отношении является воспоминание А.Кошица о выступлении хора Киевской Духовной семинарии на торжестве в честь памяти архиерея Димитрия Ростовского (Туптала). По свидетельству выдающегося хормейстера, исполнение на украинском языке канта в обработке Н.Лысенко "Пречистая Діво Мати!" закончилось политическим скандалом [7, с. 287]. Подобный факт имел место и в любительском хоре, которым руководил Я.Яциневич [10, с. 204].

¹ "Московская школа" – новое направление в православной духовной музыке конца XIX – начала XX века. Она возрождала традиции отечественного церковного пения, стремилась вернуть ему подлинную национальную самобытность. Наиболее яркие ее представители – композиторы А.Кастальский, С.Рахманинов, П.Чесноков и др.

Однако из воспоминаний А.Кошица известно, что обработки некоторых духовных песнопений украинских композиторов с разрешения Синода были допущены к исполнению, но исключительно в русской редакции [7, с. 287].

Вместе с тем, можно высказать предположение о заполнении "фольклорной ниши", т.е. вполне объяснимое повышенное внимание к фольклору закономерно влекло за собой уменьшение удельного веса произведений иной содержательной и стилиевой направленности. По свидетельству музыковеда М.Ржевской, характерным для музыкальной культуры Украины того времени был значительный интерес именно к фольклору, причем, являлось целью "знаходження і підкреслення саме "національної забарвленості", "відрубності" народного мистецтва" [9, с. 42].

1900–1917 годы – период национально-культурного подъема на украинских землях. Именно в это время культуротворческие процессы с ясно выраженным национальным вектором стали необычайно динамичными и привели к зарождению национальной идеи – "как первой теоретической рефлексии на проявление возрождения" [8, с. 12].

Но если в России движение национального возрождения гармонично распространялось на сферу духовной музыки, то на украинских землях аналогичные процессы были направлены, в первую очередь, на обращение к фольклорным источникам: украинское искусство того времени широко разрабатывало проблему национального, прежде всего, в народном аспекте. Интерес к своему национальному прошлому нашел отражение, прежде всего, в обращении к народному творчеству, которое "внезапно поднялось, как наивысший тип искусства" [8, с. 14].

Однако следует уточнить, что понятие "духовная музыка" включает в себя не только богослужбное пение в целом и, соответственно, конкретные составляющие его песнопения, но и так называемое паралитургическое музыкальное творчество: канты, псалмы, колядки, духовные песни, их обработки для хора. Этот вид музыкальной литературы весьма значителен по объему – в начале XX столетия духовные песни для хора обрабатывали Лысенко, Стеценко, Кошиц, Леонтович, Яциневич и другие композиторы. Достаточно назвать знаменитые "Щедрик" и "Ой зійшла зоря" Н.Леонтовича, "Нова рада стала" А.Кошица, "Ой, видить Бог" К.Стеценко.

Но, как известно, история музыкальной культуры не исчерпывается композиторским творчеством, включая в себя, кроме него, музыкально-импровизационное и исполнительское [5, с. 347]. И если в области духовной музыки композиторское творчество в этот период представлено достаточно ограниченно, то исполнительское – открывает яркую страницу в музыкальной жизни Украины того времени. Широкое распространение в начале XX века профессиональных и любительских хоров способствовало подъему профессионализма в лучших хорах Киева, Одессы, Харькова, Чернигова. Аматорские церковные хоры в крупных городах и уездах, хоры духовных и светских учебных заведений и, конечно же, многочисленные профессиональные храмовые хоры – все эти коллективы представляли значительные, не только по количеству, но и по качеству, исполнительские силы.

Следует отметить, что к началу XX века хоровое церковное пение было введено как обязательный предмет не только в духовных, но и в светских учебных заведениях. Собственные хоры из учащихся были практически во всех гимназиях.

Широкое распространение получило народное церковное пение. Любительские храмовые хоры создавались по всей территории Украины. Так, к примеру, на Черниговщине организация церковных аматорских хоров переросла в Братское хоровое движение, охватившее все уезды губернии [3, гл. 3].

Яркому расцвету исполнительской хоровой деятельности во многом способствовала профессионализация регентского дела. В начале XX столетия церковно-певческие курсы, курсы для учителей церковно-приходских школ и регентские курсы стали организовываться на всей территории Российской империи. В Украине их проведение приобрело определенную систему: практически в каждой губернии такие курсы проводились регулярно.

В начале XX столетия имела широкое распространение такая форма религиозного (впрочем, не только религиозного, но и музыкального, шире – культурного) просвещения прихожан, как внебогослужебные религиозно-нравственные и богословские чтения. Неотъемлемой частью таких собраний было хоровое пение. Обиходные песнопения и авторские произведения композиторов – прежде всего, А.Веделя, Д.Бортнянского, М.Березовского, П.Турчанинова – исполнялись любительскими, храмовыми хорами и коллективами духовных учебных заведений.

Видное место в культурно-музыкальной жизни Украины исследуемого нами периода занимали духовные концерты. В начале XX века духовная музыка стала активно выходить за пределы храмов, исполняться с концертной эстрады. Происходило это как в крупных центрах, так и в небольших уездных городках. Кроме того, духовные концерты организовывались и хорами сельских приходских храмов. Репертуар зависел от уровня певческой подготовки хористов, а также дирижерских возможностей регента, его музыкальных вкусов и пристрастий, общей культуры.

Немаловажное значение при этом имели гастроли лучших хоровых коллективов. Заметную в Украине музыкально-просветительскую исполнительскую деятельность вели хоры под управлением Н.Лысенко, К.Стеценко, М.Леонтовича, Г.Давидовского, П.Демуцкого А.Кошица, Я.Яциневича, Я.Калишевского, В.Надеждинского, Ф.Попадича и др. Известно, что с их участием проводились конкурсы храмовых хоров (Киев, 1909) и праздники духовной хоровой музыки (Полтава, 1905) [4, с. 315; 10, с. 195]. Неоднократно выступали в Украине знаменитые хоры под управлением регентов А.Архангельского (Санкт-Петербург) и Г.Давидовского (Ростов-на-Дону) [3, с. 61, 87].

Как правило, репертуар духовных концертов составляли обиходные песнопения и авторские произведения композиторов XVIII и XIX веков. Исключением является, впрочем, Черниговский регион, где во втором десятилетии XX столетия в репертуар ведущих храмовых хоров стали активно включаться произведения композиторов нового направления – Московской школы. Музыка же современных украинских авторов стала исполняться в духовных концертах лишь с 1918 года, в связи с изменением политической ситуации. Причем, как отмечает М.Юрченко, образцы паралитургической музыки в определенной степени заменили такой распространенный жанр религиозного творчества, как духовный концерт [12, с. 123].

В начале XX века развитию движения за духовно-хоровые концерты в значительной степени способствовала деятельность церковно-певческого Благотворительного общества (организовано в 1902 году регентом и композитором А.Архангельским). Концерты этого Общества в разных городах (Киев, Харьков, Чернигов и др.) явились стимулом для многих церковных хоров к исполнению духовных произведений за пределами храмов. При-

чем, эти хоровые собрания не только успешно конкурировали с вечерами светской музыки, но иногда и превосходили их как по количеству собираемой публики, так и по художественному уровню.

Итак, несмотря на то, что украинское композиторское творчество в области духовной музыки в 1900–1917 годах представлено значительно скромнее, чем светские жанры, этот "пробел" был компенсирован бурным развитием исполнительского направления духовно-музыкального творчества. Это обусловлено определенными причинами – в частности, возрождением музыкально-просветительских традиций середины XIX столетия и традиций концертов духовной музыки, что, в свою очередь, способствовало количественному и качественному росту хоровых коллективов.

Кроме того, духовно-певческие собрания, конечно же, решали важные музыкально-просветительские задачи, поскольку в небольших уездных городках и, тем более, в сельской местности, церковная музыка в то время была едва ли не важнейшим средством приобщения широких народных масс к профессиональной музыкальной культуре. Исполнение духовных сочинений с концертной эстрады давало возможность широкому кругу слушателей впервые, может быть, приобщиться к музыкальному наследию композиторов, творивших исключительно для церкви. Это, в свою очередь, развивало и совершенствовало слуховой опыт, как прихожан, так и самих певчих (исполнителей), прививало музыкальный вкус и в целом имело важное значение в эстетическом, нравственном и религиозном воспитании общества.

Литература

1. Богдан І.Лончина. Українська культура: короткий огляд. – Нью-Йорк, 1983. – С. 48–52.
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр "Академія", 1999. – 568 с.
3. Дорохина Л.А. Богослужбное пение в музыкальной культуре Черниговщины начала XX века: Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: 17.00.01. – К., 2002. – 189 с.
4. Історія української музики / АН УРСР. Ін-т мист-ва, фолькл. та етногр. ім. М.Т.Рильського; Редкол.: М.М.Гордійчук (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – ISBN 5-12-009267-8. Т. 3: Кінець XIX – початок XX ст. / С.Й.Грица, М.П.Загайкевич, А.П.Калениченко та ін.; Редкол. тому: М.П.Загайкевич (відп. ред.) та ін. – 1990. – 424 с. – Імен. покажч.: с. 406–422.

5. Каган М.С. Морфология искусства: Историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусств. Части I, II, III. – Ленинград: Искусство, 1972. – 440 с.
6. Козаренко О. Деякі тенденції розвитку національної музичної мови в першій третині XX століття // Українське музикознавство: Науково-методичний збірник. – К., 1998. – Вип. 28. – С. 144–155.
7. Кошиць О. Спогади. – К.: Рада, 1995. – 387 с.
8. Проців Л.Й. Розвиток музично-педагогічної думки в Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. – К., 1999.
9. Ржевська М. Ю. Українська музикознавча думка першої третини XX ст. в аспекті національного: Дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.02. – К., 1994. – 195 с.
10. Філенко Т. З архіву композитора і диригента Я.М.Яциневича // Український музичний архів. – К.: Центрмузінформ, 1995. – Вип. 1. – С. 189–214.
11. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидавання в Україні. – К., 1995. – 873 с.
12. Юрченко М.С. Духовна музика // Історія української музики: В 6 т. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 4. – С. 105–124.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Пам'ятне слово про Л.Зеленську

Готуючи статтю до нашого збірника про родину Кочубеїв, раптово пішла з життя Людмила Іванівна Зеленська, прекрасний фахівець, чудова, мудра і доброзичлива людина, закохана в історію та культуру Придесенського краю.

Народилася вона 1944 р. в Німеччині, а дитячі та юнацькі роки її пройшли у Куликівці. Закінчила Київський інститут іноземних мов, деякий час викладала в школі французьку мову, працювала в Чернігівському екскурсбюро, а потім майже тридцять років її доля була пов'язана з Чернігівським літературно-меморіальним музеєм М.Коцюбинського.

Л.І.Зеленська була активним пошукачем цікавих матеріалів, про що свідчать її документальні книги про Ганну Барвінок та Надію Кибальчич, які були добре зустрінуті літературною громадськістю і відзначені критикою.

Л.І.Зеленська у саду музею-садиби М.Коцюбинського

Людмила Іванівна активно підтримувала зв'язки з нашим виданням протягом десяти років, від часу появи її статті "М.Коцюбинський і Ганна Барвінок" (вип. 10, 1998) і до останньої нинішньої публікації. Вона збагачувала своїми добірками розділ збірника "Архівні знахідки і матеріали", друкуючи тут архівні документи, листи, зокрема, "Із епістолярної спадщини М.Коцюбинського". Тут уперше були опубліковані листи Сергія Єфремова, Миколи Лисенка до Михайла Коцюбинського.

Довгий час предметом дослідження Л.І.Зеленської була творчість П.Куліша, Ганни Барвінок і літераторів, які були пов'язані з цією родиною. Тож значна частина її публікацій була присвячена їм: "Матеріали про життя і творчість П.Куліша (за фондами Чернігівських музеїв)", "І.Шраг та Ганна Барвінок (документи)" та ін.

Запам'ятались і її підбірки документів "Вшанування М.Гоголя на Чернігівщині" (вип. 16, 2002), "Микола Лисенко і Чернігівщина" (вип. 19, 2002), "Документи про культурні явища на Чернігівщині" (вип. 23, 2003), а також спогади про талановиту оперну співачку з Куликівки, народну артистку Киргизії Людмилу Циндрик ("Слово о дорогой подруге") та інші публікації. Тож збережимо пам'ять про цю працюовиту, допитливу дослідницю нашого рідного краю.

Висловлюємо щирі співчуття її рідним і близьким. Нехай світла пам'ять про Л.І.Зеленську збережеться надовго у пам'яті шанувальників її творчості.

Професор Г.В.Самойленко

Л.И.Зеленская

**Воспоминания Петра Аркадиевича Кочубея
о данной ему императором Александром II
командировке в зиму 1856 года**

Часть I

С.-Петербург, типография братьев Пантелеевых, Казанская №35, 1890 год.

Некоторые члены моего семейства обращались ко мне с просьбой издать мои воспоминания. Я долго колебался, находя, что воспоминания частного человека, малое время только служившего на государственном поприще и ничем не заслужившего чести обратит на себя внимание потомства, не должны вообще являться в печати.

Но так как у нас нередко были печатаемы уже в журнале рассказы людей, подобных мне, то я после долгих просьб и убеждений решился, наконец, издать мои воспоминания. К тому же я пришел к заключению, что всякий гражданин обязан поделиться мыслями со своими современниками о том, что происходило в эпоху, когда он мог принимать деятельное участие в событиях родной страны.

Подобные рассказы представляют интерес уже потому, что освещают темные углы истории, которые остаются скрытыми, так как всегда встречаются люди, готовые замаскировать истину.

Летом 1855 года в Петербурге распространился слух, что в Нарве продают свободно свинцовые пули и порох и притом по крайне дешёвым ценам.

За мной прислал своего адъютанта бывший в то время главным помощником министра кн. Д-ва, генерал-адъютант К-н, с предложением немедленно явиться к нему для получения командировки в Нарву. Разумеется, я отправился к министру, где я встретил в приемной генерала К-на. Последний отворил двери кабинета и, переговорив с кн. Д-м, попросил меня войти.

Князь Д-в объявил, что мне неотложно следует готовиться к отъезду, так как Государь, хотя и не верит возможности, чтобы пули и порох могли продаваться военными начальниками, но всё-таки желает, чтобы это дело было подробно расследовано и Ему представлен был точный доклад.

В то время тревог и опасений, с большим трудом частному человеку можно было добыть порох, который был весьма нужен для наших войск, сражавшихся против турок, за спиной которых стояли англичанин и француз.

Наши пороховые заводы были завалены работой до такой степени, что вследствие поспешности весьма нередко взлетали на воздух и порох приходилось заказывать у немцев, последние в то время сочувствовали нашим успехам из боязни к Наполеону III, в котором предполагали последствия Наполеона I, завоевательные стремления которого им так дорого стоили.

Что касается свинца, то его тоже выписывали из-за границы, и вместе с тем, был издан приказ сибирским заводам сократить обычную работу по извлечению серебра и исполнить значительный наряд для наших войск. Тщетно. Я, по выходе моём из кабинета министра, старался убеждать К-на, что подобная командировка мне не по силам, хотя, состоя в числе 8 других в

должности адъютанта при Наследнике цесаревича, я неоднократно исполнял поручения такого же рода, но далеко не столь сложные и представлявшие столько затруднений, в чем мне пришлось действительно убедиться на опыте. Но К-н остался непреклонен, а для моего успокоения, довольствовался набросать краткую рекомендательную записку к генерал-аудитору Я-ну, он прочитал записку влиятельного К-на и дал мне совет, которым я и воспользовался с успехом.

Я-н мне советовал производить все действия, необходимые для обнаруживания истины, не иначе как в присутствии делегатов тех войсковых частей, которые были привлекаемы к допросу по следствию.

Кроме 3-й гвардейской дивизии, полки которой находились все на лицо, привлечены были запасные батальоны гренадерской дивизии с их артиллерией.

Таким образом, благодаря совету Я-на у меня составилось судилище, в котором в качестве флигель-адъютанта, мне пришлось занять место председателя и, вместе с тем, прокурора.

Вследствие этого, я немедленно приступил к делу и разослал повестки, которые писались сопровождавшим меня писарем из числа служащих в собственной моей конторе.

Но повестки мои сначала оказали малое влияние на успех дела. Начальства тех частей, которые были привлечены к следствию, согласились между собой не отвечать на повестки, вероятно рассчитывая, что присланному из Петербурга аристократу скоро надоеет жить в скучном городишке без обычных развлечений, балов, театров, т.п. и он, довольствуясь официальными сведениями, что пули были извлечены из мишеней мелкими промышленниками, а порох приобретен на казённом складе для охоты на волков и других зверей, поспешит выехать из Нарвы и донесёт, что всё обстоит благополучно, а слухи, что порох продается в большом количестве, ни что иное, как клевета.

Но начальство ошиблось в расчетах.

Аристократ не уехал, продолжал добиваться истины окольными путями. К тому же случай привел меня к раскрытию истины.

Вблизи от Нарвы находилась большая суконная фабрика, принадлежавшая в то время барону Ш-у. Разъезжая однажды верхом со своим рейткнехтом Петром, я случайно набрел на

помянутую фабрику. Будучи сведущим в механике, которую я преподавал недавно в Артиллерийском училище, я пожелал ознакомиться с устройством вододействующих механизмов, приводимых в движение быстрым течением р. Нарвы. Передав лошадь рейткнехту, я вызвал сторожа и попросил его передать о моем желании. Директор фабрики Пельцер любезно изъявил полное на то согласие, и я в сопровождении главного механика, англичанина Томсона, осмотрел все детали интересовавших меня механизмов и самую фабрику. Оказалось, что для урегулирования течения реки Нарвы, пришлось на довольно большом расстоянии отсечь прилежащий левый берег и для этого выбрать большое количество саженой кубических весьма плотного силурийского известняка. Я попросил механика Томсона сообщить мне примерно количество пороха, употреблённого для взрывов при работах. Обязательный англичанин на следующий же день прислал мне требуемые сведения.

Количество пороха, употреблённого на взрывы, согласовалось приблизительно с тем, которое я вычислил. На сделанный мною директору вопрос, откуда этот порох был получен, он ответил, что из казенных складов, находящихся в Нарве.

Таким образом, я открыл секрет дешёвой продажи пороха, да притом в весьма почтенных количествах, и мне, возможно, к заведующему складом полковнику З-ну, и требовать книги, в которых записывался отпуск пороха.

Без сомнения, после кратких, но резких объяснений, З-н признался в том, что он действительно, выдавал порох, но с ведома и разрешения коменданта.

Комендантом крепости в то время был генерал-лейтенант фон Я-ть, к которому я и отправился с целью проверки показаний З-на. Генерал Я-ть принял меня с почётом, подобающим данному мне поручению, но когда я попросил его передать мне для проверки шнуrowые книги, которые, по показанию З-на, будто-бы находились у него, то он решительно вышел из себя и в моём присутствии назвал З-на мерзавцем.

При первом приступе к осмотру книг в присутствии Я-та, бедному коменданту пришлось убедиться, что ему нельзя отказать незнанием. На обложке спереди был наклеен ярлык, на котором крупными буквами было написано "Из книг, выдаваемых комендантом №1 до №2".

Кроме того, почти на каждом листе красовалась подпись Я-та, сопровождаемая подписями: господами плац-майора, плац-адъютанта и других господ, составляющих по положению штат крепости.

Разумеется, что подпись генерала Я-та была подделана, но так ловко, что лучшему эксперту пришлось бы призадуматься.

Я посоветовал старому воину обратиться в Военное министерство, где по закону, должны храниться в архиве все документы, относящиеся до продажи пороха в Империи. Только благодаря содействию любезного генерала К-на, и то через месяц, я получил требуемые мною книги для записывания расхода пороха в крепости Нарве в течении 12 лет.

Покупателей было, как оказалось, несметное количество, так как в Нарве снабжалась порохом вся наша Балтийская окраина, начиная от господ баронов до последнего бюргера.

...Следствие близилось к концу. Мне нужно было только уведомить господина Военного министра и вернуть подлинные документы, полученные мною из министерства. Я поручил это дело конторщику Краснухе – малому честному, но не из храбрых. Краснуху сопровождал в Петербург рейткнехт Петр, вооруженный револьвером.

Генерал К-н исполнил мою просьбу довольно скоро: дней через десять я получил разрешение вернуться в Петербург для доклада господину Военному министру князю Д-му.

Отдохнув после дороги, я отправился прямо к генералу К-ну. Последний принял меня немедленно и выслушал с большим вниманием мой доклад, рассмотрев те документы, которые ему казались наиболее интересными. Он остановился на тех из них, где шла речь о поддержке, оказанной бароном влиятельным лицам, служившим в то время в Военном министерстве. Он вполне убедился в справедливости моих доводов относительно роли этих лиц в успехе немецкой пропаганды и влияние последней на распространение между баронами уверенности, что всё ими совершаемое получит одобрение великодушного Монарха, которому Россия обязана освобождением крестьян с землёю, ими обрабатываемой. Я упомянул генералу К-ну о влиянии на государя тех лиц, которые хотя и не служат в Военном министерстве, но пользуются благорасположением Царя-Освободителя.

Изложив генералу К-ну всё, что относилось до моей командировки в г. Нарву, я получил от него обещание, что он сам на

следующий день при утреннем своём докладе Государю уведомит Его Величество о возвращении моём в Петербург и испросит для меня Высочайшую аудиенцию.

На другой день я имел счастье являться к Его Величеству в назначенный мне для этого час.

Царь-Освободитель принял меня весьма ласково. Посадив меня у письменного стола, Он с величайшим вниманием слушал мой доклад, причем я сказал в заключение Государю, что мною доставлены генералу К-ну при пространным моем отчете все документы, необходимые для проверки результатов моих исследований. В доказательство я представил маленький ящик, в который были вложены пули системы Минье, о которых я говорил выше.

Всё сообщенное мною произвело на Его Величество сильное впечатление. Государь произнес: "Возможно ли это? Да... Трудно Русскому Царю узнать истину!". При этих словах государь прослезился и, прощаясь со мной подал мне руку, проговорив: "Такие деятели, как ты, мне необходимы".

Но вскоре, благодаря проискам врагов генерала К-на, мне пришлось испытать горькие разочарования.

Перед началом народного спектакля, данного в Эрмитаже на честь генерала Флери, посланного Наполеоном для переговоров о перемирии, заключенному главнокомандующими после взятия союзниками Малахова Кургана и отступлении наших войск на другую сторону Севастопольской бухты, произошло следующее. В аванзале, предшествующей театру Эрмитажа, в ожидании выхода Их Величества, собрались многие из высокопоставленных лиц – военных и гражданских – генерал К-н с свойственной ему горячностью, доказывал необходимость радикальных реформ в порядках, существующих в нашей армии; при этом генерал К-н, обратившись к окружавшим его сановникам и лицам свиты сказал: "Вот флигель-адъютант Кочубей может Вам сообщить, какие беспорядки возможны при существующем теперь контроле со стороны высшей администрации. Нужно скорее приступить к радикальным реформам".

В это время начался Высочайший выход из внутренних апартаментов. Вся царская фамилия, предшествующая церемониймейстерами, прошла мимо нас. Генерал К-н почтительно отодвинулся, государь, заметив его, не протянул ему руки, а только слегка кивнул ему головой.

Ну, подумал я, нечего надеяться на реформы в армии, и труд мой пропал без пользы для России.

Мои предчувствия оправдались. Генерала К-на назначили Оренбургским Генерал-губернатором, а вместо него кн. Д-ва, получившего звание Обер-каммергера, Военным министром был назначен Сухозанет, который начал свою деятельность следующим оригинальным приказом по армии: "Поздравляю Русскую армию. Государь назначил меня Военным министром. Ура!".

На следующий день новый министр принимал генералов и свиту и, обходя линию эполет и аксельбантов, обратился ко мне со следующими словами: "Господин реформатор! Прошу Вас больше не хлопотать об изменении порядков, существующих теперь в армии. Это дело Государь поручил мне!".

Из слов Военного министра я понял, что о реформах нечего больше мечтать, пользуясь правом, данным русскому дворянину, я подал прошение об отставке, имея, впрочем, в виду присутствовать на коронации, и отправился в Малороссию, где в моем родовом Згуровском имении меня ожидали жена и дети.

С тех пор я навсегда отказался от службы на поприще государственном, посвятив моё время служению общественным интересам и отдался любимым мною занятиям: сельскому хозяйству, садоводству и лесоразведению.

Часть II

Первый выпуск

С.-Петербург, типография братьев Пантелеевых, Верейская №316, 1890 год.

После того, как Император Александр Николаевич совершенно изменил свои воззрения на мою деятельность во время командировки в г.Нарву, на сделанные мною разоблачения касательно положения дел в нашей Прибалтийской окраине, я решился навсегда отказаться от деятельности государственной и отправиться в моё имение, где жена моя в скором времени должна была обрадовать меня рождением ребёнка. Чтобы обезпечить жену от всяких случайностей, я обратился к известному в то время во всем ученом мире акушеру профессору Матвееву, сочинение которого "Учебник акушерства" считается и до сих пор классическим. Так как почтенный профессор был именно занят окончанием последних глав помянутой книги, то он согласился покинуть многочисленную практику и на три недели поселиться в

моём имении. Я старался развлекать Матвеева, знакомил его с моими фруктовыми садами, теплицами и грунтовыми сараями, которые в то время содержались в прекрасном виде, так как заведовавший в то время моими имениями В.Ф.Мейер был сам любитель плодоводства.

Почтенный профессор принялся за окулировку и обрезку фруктовых деревьев и кустарников, находя, что мои садовники недовольно тщательно относятся к порученному им делу.

Так как мне известно было, что под ведением почтенного профессора находился особый институт для образования акушерок, то я просил выписать для меня из Киева шесть из его учениц для исполнения в наших имениях обязанностей повивальных бабок, потому что местные самым невежественным образом обращались с родильницами.

Приехавшие акушерки оказались хорошо подготовленными и употребили все усилия, чтобы поставить это дело в наших имениях с первых же шагов на серьезную ногу. С этой целью акушерки обязаны были вести правильно список всех родильниц с тем, чтобы последние в течении двух месяцев до родов и одного в послеродовом периоде избавлены были от всякой повинности в экономиях.

Заботы жены о родительницах произвели большое впечатление на крестьянок, так что во время первого посещения после эмансипации женой имений в 1868 году и сопровождавшую её нашу дочь встречали с выражением глубочайшей признательности: местные бабы повсюду высылали депутации для поднесения подарков, состоящих из кур, яиц, шитых с мережками рушников и хусток. Подарки эти принимались нами, чтобы не обижать крестьянок, которых затем угощали в застольной наливками и сытым обедом.

По прошествии почти шести недель пребывания профессора в Згуровке, 9 августа моя жена благополучно разрешилась от бремени дочерью Софиею, но в отсутствии профессора Матвеева, который в этот день находился на одном из дальних болот.

Вскоре после этого счастливого события мне пришлось расстаться с семейством, так как 26 августа был назначен торжественный акт коронации.

Я приехал в Москву только дня за два до этого события и остановился в квартире, нанятой моими дядями А[лександром]

В[асильевичем] и Д[емьяном] В[асильевичем] Кочубеями на Никитской. Немедленно по приезде я отправился в Останкино, имение С.Д.Шереметьева, где жило всё царское семейство. Государь принял меня холодно, осчастливив меня лишь вопросом: "Откуда приехали, вероятно, из ваших имений?" и, не протянув мне руки, перешел к другому представлявшемуся барону фон-дер Лауницу, с которым он беседовал несколько минут о домашних обстоятельствах барона.

Приём государыни Императрицы был гораздо продолжительнее. Она долго расспрашивала меня о Наталии Петровне, жене моего брата Василия (рождённой светлейшей княжной Салтыковой), которая имела счастье состоять фрейлиной при Ея Величестве в бытность ея Цесаревной, и затем о моей жене, с которой Государыня была давно знакома и затем нередко встречалась у брата, квартиру которого она нередко посещала после его женитьбы. Узнав, что Варвара Александровна разрешилась недавно от бремени, она сообщила мне, что и она ждёт тоже рождения четвёртого своего ребёнка. Ожидаемый ребенок был В[еликий] К[нязь] Сергей Александрович. Прощаясь, государыня мне ласково дозволила поцеловать ея руку и поручила мне кланяться от Ея имени жене.

Акт священного коронования, совершённый в Успенском Соборе, отличался величественной обстановкой и произвел на присутствующих неизгладимое впечатление. Особенно торжественным был момент, когда Государь Император возложил корону на Императрицу, стоящую на коленях перед своим Августейшим супругом.

Выход из Успенского Собора во внутренние апартаменты совершился при многочисленной толпе ликующего народа, и когда Царь, по обычаю предков поклонился народу, то восторг был всеобщий, и весь Кремль огласился несмолкаемыми криками: "Да здравствует державный русский Царь! Ура!".

Без сомнения, любовь русского народа к державному Царю произвела сильное впечатление на представителей иностранных государств и имела влияние на события в области европейской политики.

Коронация Императора Александра Николаевича сопровождалась многочисленными балами; последние устраивались не только при Высочайшем Дворе, но и представителями власти в Москве и сановниками, обитающими в этом городе. Представи-

тели иностранных государств соперничали друг перед другом пышностью обстановки и изящностью убранства.

Особой роскошью отличался представитель Франции граф Морни, который привёз с собою не только самые пышные экипажи, нарочно для этого случая заказанные в Париже, но и несколько упряжей ценных лошадей одной и той же масти.

Бал и раут, данные им, доказывали желание графа блеснуть перед Москвою и доказать нам, что Император Наполеон III отрекается от коварного Альбиона и желает союза с Россиею.

Дом, занятый графом Морни на Страстной площади, не отличался красотой и высотой апартаментов, но зато убранство гостиных и танцевальной залы свидетельствовало о вкусе французских декораторов.

Для примера укажу на убранство одной из зал, все стены которой были сверху до низу покрыты золочёными багетами, украшенными букетом живых роз.

Престарелый граф влюбился на балах в красивейшую девицу Москвы, дочь князя Трубецкого, известную своими приключениями, и последствием этой страсти был брак, который ещё больше возбудил толки о тесном сближении недавних противников.

Замечательна была и фигура графа Эстергази, австрийского посланника. Костюм, который носил Эстергази, был замечателен и заслуживает описания. На белом бархатном доломане, перепоясанном широким кушаком пунцового цвета, свободно был наброшен на плечи того же цвета, что и пояс, ментик, опушенный темным собольим мехом. На голове надета была шапка того же темного собольего меха, на верху шапки возвышался султан из страусовых перьев. Все пуговицы на доломане и ментик, а также костылька, были алмазные, как бляшка под султаном. На красных сафьяновых сапожках висели алмазные кисточки, в голенищах сапог были вдеты синего цвета чекчири, вышитые тоже алмазами. На портупее висела сабля, эфес которой был из нефрита ярко зелёного цвета, инкрустированного рубинами и алмазами. Ножны были из чистого золота, украшенного орнаментом и финифтью. Тамка из золотого глазета. Если прибавить к этому, что граф Эстергази был в то время красивый молодой человек, высокого роста и атлетического сложения, то следует понятным, что все наши дамы и девицы влюбились в графа и только говорили об его красоте.

Так как моё семейство ожидало меня в Петербурге, то я поспешил выехать из Москвы с целью приготовить всё в Петербурге в доме.

Как только разнеслась между моими знакомыми и родственниками молва о том, что я выхожу в отставку, немедленно ко мне явились с советами и увещеваниями: как это возможно оставлять должность флигель-адъютанта, этого до сих пор никто не делал и прочее, и прочее.

Я довольствовался ответом, что, к сожалению, положение моих дел требует моего присутствия в имениях, и тогда непрошенные советники оставили меня в покое и обратились к жене, которая зная причины моей отставки, им ответила таким же образом.

Что касается до моих глубокочтимых дядей А.В. и Д.В. Кочубеев и родителя, то они не только не старались удержать меня на службе, но и находили, что я слишком долго откладывал подачу рапорта об отставке. По их мнению, следовало всё приготовить в имениях с тем, чтобы ожидаемая в скором времени эмансипация крестьян не помешала моим управляющим приготовить всё необходимое для исполнения в точности всех указаний Царя-Освободителя и этим доказать полное сочувствие нашего семейства к столь важному для России делу.

В то время уже образовались комитеты для подробного изучения вопросов, касающихся до проекта законоположений по крестьянскому делу. Проживая в Полтаве, в ожидании разрешения от высшего начальства на открытие действий Комитета, я несколько раз ездил в Диканьку, отдалённую от Полтавы всего на 25 верст, прекрасной столбовой дорогой, обсаженной громадными деревьями времён Императрицы Екатерины II. Пользуюсь этим случаем, чтобы сказать об ней несколько слов. При князе Л[ьве] В[икторовиче] Кочубее Диканька отличалась не только пышностью обстановки, но и роскошью даваемых князем обедов.

Родственник мой был в то время сам гастроном и знаток в винах. В его погребах хранились самые дорогие и редкие вина: начиная от старого Токайского, высших сортов Бордо, иоганисбергера князя Метерниха и кончая мадерой, привезенной специально для него. Все эти драгоценные напитки были там представлены в большом количестве.

Что касается усадьбы, то она имела самый величественный вид. Для въезда в парк построена была покойным графом

Виктором Павловичем, отцом Л[ьва] В[икторовича], триумфальная арка, в память посещения Диканьки Императором Александром I, в то время, когда последний звал графа своим лучшим другом. Аллея, ведущая ко дворцу, была широкая и пересекала парк двухсотлетних дубов, лип, берёз и ясеней, красота которых известна всем посетившим когда-нибудь Малороссию. В конце аллеи были устроены ворота, ведущие во внутренний двор, окруженный постройками в стиле конца прошлого столетия, между которыми выделялся помянутый выше дворец. Вблизи построена была церковь в том же стиле, как и прочие постройки, в которой хранились предметы, принадлежавшие предку нашему, генеральному судье Василию Леонтьевичу Кочубею, казнённому гетманом Мазепой: между прочим, шелковая рубашка, украшенная узором из разноцветных шелков, вся покрытая пятнами крови, и образ в золотом окладе, перед которым он молился за несколько минут перед ударом роковой секиры. Одним словом, в Диканьке было собрано все то, что могло вдохновить Пушкина, который сочинил известную всем поэму "Полтава".

Весною 1859 года, по возвращении моем в Петербург из деревни, меня постигло несчастье: я потерял одного за другим всех моих детей.

В то время, как я был совершенно убит горем, явился ко мне мой приятель Н.В.Здекауер и предложил мне вместе с ним и Е.И.Пеликаном основать в России общество для издания специального журнала, имеющего целью разрабатывать вопросы, относящиеся до народной гигиены и фальсификации пищевых продуктов. Я с радостью принял это предложение уважаемого Николая Фёдоровича, так как благодаря указанному им предприятию я мог отвлечься от страшного горя, меня поразившего. Мы немедленно приступили к делу, разослали статьи в журналы для ознакомления публики с нашим предприятием и привлечения к содействию специалистов. Чтобы уменьшить расходы по исследованию вопросов о фальсификации и народной медицины я предложил для пользования собственную мою химическую лабораторию и собрание измерительных приборов.

Одновременно с этим Е.В.Пеликан вошел в Медицинский департамент с прошением о разрешении нам приступить к делу.

Благодаря содействию влиятельных лиц в Министерстве внутренних дел разрешение последовало довольно скоро, но к удивлению учредителей, их предприятие превратилось в офи-

циальное. Министр внутренних дел был назначен нашим руководителем, а в качестве членов – представители других министерств, и к довершению – обер-полицеймейстер. Я сначала хотел отказаться, но Н.Ф.Здекауер и Е.В.Пеликан убедили меня продолжить участвовать в их трудах. Я издал тогда несколько статей, из которых две: одна "О фосфорных спичках", другая "О красках, в состав которых входит мышьяк", обратили на себя внимание публики, благодаря бывшим случаям отравления в Петербурге.

Я доложил обратить часть обширного парка, принадлежавшего к Юсуповскому дворцу и занятого Министерством путей сообщения, в сад и сделать его доступным для публики. При докладе моём было приложено заявление Петербургской думы устроить красивую железную ограду для отделения части парка, представленной публике от остальной.

После меня сделал доклад Е.В.Пеликан о превращении в публичный сад обширной Адмиралтейской площади и прибавил, что город охотно примет на себя все расходы в этом деле.

По приказанию генерала секретарь доложил ответ, содержащий три возражения:

- 1) как можно лишить Царя удовольствия усматривать смотры близ Зимнего дворца;
- 2) где устраивать в масленицу балаган, качели и пр. столь любимые нижними слоями петербургской публики;
- 3) как можно засаживать монумент Петра Великого?

Несмотря на доводы, приведенные учредителями, проект об Адмиралтейском сквере был отвергнут...

После Пеликана просил слова Н.Ф.Здекауер и в дельной записке доказал необходимость устройства а Петербурге центрального помещения, снабженного всеми нужными приспособлениями для приёма тел лиц, умерших на улице от болезни, несчастного случая и т.п. Дело шло об учреждении вроде парижского морга.

В том заседании я прочел доклад о необходимости стеснить произвол водовозов. В то время за недостатком и дороговизной невской воды, жители пили воду каналов Петербурга: Фонтанки, Мойки и даже Екатерининского. Мы считали необходимым обязать водовозов окрашивать употребляемые ими бочки или кадки масляными красками разных цветов для того, чтобы можно было узнавать, какая именно вода доставляется жителям,

например, для обозначения настоящей невской воды избран был для бочек цвет белый, для воды из Фонтанки – голубой; из Мойки – красный, наконец, Екатериненский – чёрный. Этот проект был признан думой вполне целесообразным и требующим, сколь возможно, скорого осуществления. Председатель и на этот раз нашел, что наши требования ими не могут быть одобрены, так как они вредят интересам водовозов.

Тоже самое произошло с нашим предложением принять меры против бывших в обращении спичек с обыкновенным фосфором, вредным для рабочих, их приготовляющих, и лиц, ими пользующихся. Признано было неудобным представлять его на Высочайшее одобрение, так как в случае, если бы последовало решение в благоприятном смысле, жители нескольких деревень Новгородской губернии лишились бы заработка. Таким образом, и этот проект имел участь предшествующих.

Равным образом составленный мною проект о воспрещении продажи предметов, окрашенных красками, содержащими мышьяк, был признан Е.В.Пеликаном, стесняющим торговцев Петербурга.

Все предложения, признанные нами необходимыми для пользы Петербурга и его окрестности, не были приняты, и нам оставалось только отказаться от своего предприятия. Прежде, нежели это сделать, я убедил моих товарищей выразить письменно генералу И-ву, как мы благодарны за его отношение к делу, нами задуманному, и вместе с тем объяснить ему вовсе неизвестные права, представляемые законом председателю и членам коллегиальных учреждений. Заявление наше было подписано мною, Н.Ф.Здекауером, Е.В.Пеликаном, союзником обер-полицмейстером П-м. Генерал И-в с гневом выслушал это заявление и объявил нам, что он, по доверию Монархов, уже много лет исполнял должность председателя в разных комиссиях, но что подобно нашей, ему не случалось никогда видеть и поэтому он заявит о своем неудовольствии на нас Государю и откажется от возложенного на него поручения.

К счастью, для успеха дела, которому мы служили, кроме официальных заседаний под председательством И-ва, одновременно происходили совещания и у меня на дому. В эти заседания приглашались только избранные лица, которые могли своими указаниями принести пользу делу и целям, нами преследуемым.

Кроме помянутых выше предложений, судьба которых, благодаря генералу И-ву, была самая печальная, у нас рассматри-

вался целый ряд вопросов, имеющих отношение к народной гигиене. Не желая перечислять всё, я довольствуюсь следующими. Один из сочленов наших д-р Р-вич, представил нам изобретённый им способ открытия в муке примеси песка посредством хлороформа. Этот способ был для нас в особенности интересным потому, что в Министерстве военном придерживались мнения, что песок введённый в хлеб, не только не вреден, но даже полезен для пищеварения, да при том нет и возможности открыть присутствие песка в ржаной муке, продаваемой поставщиками интендантства русской армии.

Будучи уверены, что здесь кроется плутня со стороны чиновников интендантства, мы обратились к генерал-интенданту Ск-ву с просьбой временно прикомандировать к нам одного из своих чиновников и кроме того, выслать с ним образцы муки, имеющиеся в Петербургском складе.

Присланный чиновник, некто статский советник Р-в, привёз нам по фунту каждого сорта муки из числа доставленных в интендантство от разных поставщиков. Способом Р-ча во всех почти образцах было обнаружено присутствие песка, и этот песок, называемый ими хруст, будто бы полезен для пищеварения русского солдата.

Доктор Р-ч, по моему совету, собрал все предметы для исследования муки его способом, в один футляр небольшого размера, и подобные футляры были разобраны весьма скоро командирами частей, желавшими обеспечить себя от приема ржаной муки дурного качества.

Для устройства необходимой обстановки для контроля при приёме полотна, сукна, кож и прочих предметов, потребляемых войска, генерал С-в выписал из Москвы профессора К-ру. Последний придумал целый ряд приёмов и приборов более или менее удовлетворяющих цели.

В другом заседании явился к нам некто адмирал Ш-ц с просьбой исследовать вопрос о том, насколько сода, применяемая для стирки госпитального белья, может вредить прочности ткани, насколько полезно или вредно заменять соду поташом, мылом и пр. Решение задачи, предложенное адмиралом Ш-м, требовало много времени и труда. Любопытный генерал настаивал на том, что поташ, встречаемый в России, безопаснее соды, преимущество которой есть только дешевизна, и нам пришлось всеми путями доказывать Ш-цу, что сода совершенно не действует на ткань госпитального белья].

В конце 1865 года ко мне обратились мои добрые знакомые Н.В.Черняев, Межуев и В.К.Дела-Восо с предложением основать новое общество, имеющее целью содействовать развитию техники и технической промышленности в России. Я сначала отказался от предложенной мне чести, так как по дошедшим до меня сведениям, новое учреждение должно было иметь характер клуба, в котором члены техники приходили бы для обмена мыслей, причем допускался ресторан для обедов и ужинов, игра в карты и пр. Я согласился, наконец, исполнить желание моих приятелей, но с условием, чтобы моя фамилия не была внесена в список учредителей.

В январе 1866 года я был вынужден отправиться в Малороссию для смены поверенного, оказавшегося ненадежным, и, к удивлению моему, узнал, что хотя я не был записан в число учредителей нового Русского Технического Общества, но что я избран председателем первого отдела химических производств и металлургии. Официальное утверждение устава Русского Технического Общества последовало 22 апреля 1866 года и первое общее заседание его членов последовало 24 мая того же года. На этом заседании я не присутствовал, так как оставался в деревне до сентября месяца.

Торжественное открытие последовало 20 ноября под председательством герцога Николая Максимилиановича Лейхтенбергского, принявшего звание почётного Председателя Русского Технического Общества. Председателем Общества избран был барон А.И.Д-г, занимавший в то время выдающийся пост в Министерстве путей сообщения. Общество помещалось в наёмной квартире и внизу находился один ресторан, что весьма радовало наших гастрономов.

Первые заседания заняты были рассмотрением способов к улучшению достижения цели нашего общества. В особенности многих из наших членов заботил вопрос, где и как устроить технологический музей и поместить химическую лабораторию.

Благодаря уважаемому Н.В.Черняеву, Обществу для технического музея было уступлено место в обширном Сельскохозяйственном музее Министерства государственных имуществ, которым управлял в то время достойный А.А.Зеленой. Последний не удовольствовался вышеупомянутой уступкой части Сельскохозяйственного музея, но пользуясь упразднением одного из департаментов Министерства государственных имуществ, усту-

пил Техническому Обществу занимаемое бывшим Департаментом обширное и удобное помещение, в которое мы немедленно перешли.

Что касается до химической лаборатории, то я с удовольствием уступил для работы членов Технического Общества собственную лабораторию, тем более, что после преступления злодея Каракозова, была упразднена должность С-Петербургского генерал-губернатора и вместе с ней состоящий под председательством генерал-губернатора Комитет общественного здоровья.

Один из знакомых мне либералов придумал по этому случаю следующую остроту: "Удивительно, как полиция полезна, она сразу избавила Петербург от всяких хлопот по оздоровлению". Но новый Градоначальник, многоуважаемый Ф.Ф.Т-в доказал, что он весьма дорожит советом специалистов по всем вопросам, которые относились до улучшения порядка, существовавшего до него в Петербурге, и охотно исполнял всё то, что наши техники считали действительно полезным для города. Он улучшил значительно нравственность подчиненных ему чиновников, заменив честными людьми ненадёжных исполнителей.

Великая Княгиня, изъявившая нам желание познакомиться с моими коллекциями, действительно приехала. Великая Княгиня, страстно любившая искусство, и дворец, который был полон редкими и ценными вещами, приобретенными ею большей частью в Италии, с большим вниманием осмотрела оба этажа нашего дома. Дней через шесть, в час, назначенный шефом жандармов для приёма лиц, желающих видеть его сиятельство, я находился в приемной. Эта комната мне была знакома, так как дом III отделения принадлежал деду моему В[иктору] П[авловичу] Кочубею, который впоследствии был удостоен титулом князя.

Относительно женщин-врачей я сказал графу, что пора отказаться от предрассудства, что женщинам будто бы не доступны знания, необходимые для врачей, что следует образовывать не только акушеров, но и женщин-врачей, способных лечить все, так называемые, женские болезни. Это молодые девицы и женщины не соглашались из стыдливости объяснять мужчине своих страданий и вследствие этого гибнут преждевременно к великому горю своих родителей.

Граф, по-видимому, убедился моими доводами, но я не довольствовался изустными объяснениями и передал ему через общего нашего приятеля официальное письмо, в котором много

было изложено ещё более подробно мои замечания по вопросу меня интересующему.

Пользуясь случаем, я убедил графа выдать секретарю Технического Общества Ф.Н.Львову вид на жительство. Действительно на паспорте его значилось, что он, Ф.Н.Львов, происходит от сосланных на каторгу дворян. Это выражение, помянутое в паспорте бедного Фёдора Николаевича Львова, лишало его возможности навсегда добывать своим трудом кусок хлеба не только в Петербурге, но и на пространстве всей России. По своим умственным и нравственным качествам и честному отношению к делу, ему порученному, он был для меня самым полезным сотрудником.

Федор Николаевич Львов принадлежал к числу дворян Новгородской губернии, воспитывался он во 2-ом кадетском корпусе в Москве и из специального класса этого корпуса выпущен первым. Желая продолжать научные занятия, он просил прикомандировать его к военному училищу (Дворянский полк), с целью получить право на преподавание химии.

Федор Николаевич блистательно сдал экзамен на степень репетитора химии и вскоре получил лекции в двух Петербургских кадетских корпусах с приличным вознаграждением. Казалось, что судьба Федора Николаевича обеспечена, но здесь встретилось обстоятельство, имевшее самые гнусные последствия для бедного труженика, а именно известное дело Петрашевского в 1848 году.

Нужно знать, что в то время существовало в России две тайных полиции: первая состояла при шефе жандармов графе Бенкендорфе, другая – при Министерстве внутренних дел графе Перовском.

Львова сослали на Петровский завод Нерченского округа и он там работал два года в рудниках. В Иркутске Львов познакомился с некоторыми из уцелевших декабристов, с сыном В[олконско]го, который состоял на службе при генерал-губернаторе и пользовался его благорасположением. Этот молодой человек кончил курс в Иркутском городском училище, что не помешало ему впоследствии занять видное место в Министерстве народного просвещения.

Что касается до участия Русского Технического Общества на международных выставках, то мне пришлось по поручению Общества в 1867 году отправиться в Париж. Поручение это

принял я с тем большим удовольствием, что почётным президентом русского отдела был назначен Государем Августейший племянник Герцог Николай Максимилианович Лейхтенбергский. Я воспользовался этим благоприятным случаем, чтобы обогатить коллекцию Русского Технического Общества предметами, имеющими научный интерес. Экспонаты охотно жертвовали приносимые мною образцы.

С другой стороны, мне удалось также обогатить весьма ценными экземплярами собственную коллекцию минералов, так как рядом с предметами, принадлежащими Правительству, находились образцы, принадлежащие частным лицам, последние охотно соглашались продать или променять желаемые на образцы уральских минералов, которые я с этой целью привез с собою.

Агент турецкого правительства вследствие сделанного ему предложения, поднес великолепную другу аметистов из Малой Азии Герцогу Лейхтенбергскому. Образец этот изображен на портрете Герцога, писанном художником К.Маковским.

Так как мне ежедневно приходилось проводить почти целый день на выставке, то я имел случай познакомиться с деятелями, посланными в Париж для устройства русского отдела. Выставка вообще была не окончена, и даже наш отдел посетил ранее других, несмотря на то, что наше правительство неохотно соглашалось на отправку в Париж рабочих, боясь, вероятно, чтоб они не заразились либеральными и социалистическими идеями.

Появление на выставке красных рубах обратило внимание парижан на наш отдел: любопытные буржуа с утра до вечера не переставали глазеть на ловкость наших молодцов и на простоту употребляемого ими "струмента". Благодаря указаниям талантливому Д.В.Григоровича, русский отдел принял весьма быстро художественный вид, вполне соответствующий нашей национальности.

Художественным отделом России заведовал один из талантливейших писателей наших Д.В.Григорович, которому по справедливости дают место наряду с Тургеневым, Гоголем и графом Л.Н.Толстым. Независимо от литературного таланта, щедрая природа одарила нашего соотечественника тонким чутьём ко всему изящному и редкой способностью отличать всё достойное внимания в числе так называемых древностей всевозможных эпох и народностей.

В то время Д.В. Григорович был занят приобретением предметов, назначенных для пополнения музея при Императорском

Обществе поощрения художеств, секретарём которого он был недавно избран. Задачу выбора таких именно предметов, изучение которых могло быть полезным для учеников, посещающих школу рисования Общества, уважаемый Григорович исполнил самым блистательным образом, не только покупая предметы ценные, но и привлекая многочисленных жертвователей. Таким образом, в относительно короткое время была собрана та замечательная коллекция, которая ныне украшает музей на Большой Морской.

Срок, назначенный для открытия выставки, приближался, между тем большая часть помещений, занятых иностранными государствами, были еще завалены ящиками и тюками. Несмотря на царивший в коллекциях беспорядок, Император Наполеон III нередко посещал выставку. Он являлся одетым в чёрный сюртук и цилиндр *en bourgeois*, без всяких знаков своего величия, его сопровождал неумолкаемый клич "Vive l'Empereur" (Да здравствует Император). Он проходил помещение выставки, сопровождаемый лишь представителями комитета выставки и агентами тех иностранных отделов, которые в этот день были осчастливлены его посещением. Его постоянно окружала толпа лиц военных и штатских, и только с трудом можно было протолкаться до Его Величества. Понятно, что после неоднократных покушений на его жизнь, следовало принять меры для защиты его особы, и поэтому присутствие агентов сысской полиции было вполне уместно и желательно. Но что характеризует тогдашнее состояние умов во Франции, так это крики "A bas Badinguet!" (Долой Бадингета), которые раздавались, как только Наполеон III покидал выставку. Эти крики были тёмным облаком среди ликований, так что вперёд можно было предвидеть конец Империи и торжество республиканцев.

Чтобы не терять время, остающееся свободным вследствие медленности, с которой устраивалась выставка, я предложил нашему Августейшему Президенту посетить некоторые из фабрик и заводов в окрестностях Парижа. Между прочим, производствами, которыми изобилывал в то время Париж, особенный интерес представляло производство художественных бронзовых и цинковых изделий. Фабрик, назначенных для этого производства, существовало около шестисот, начиная от скромных, где число рабочих с самим хозяином не превышало 2 или 3 и до фабрик, в которых насчитывалось более сотни. Что в особеннос-

ти заслуживает внимания – все эти фабрики были завалены работой, так как Париж наводнял своими произведениями не только всю Европу, но часто Америку и Азию.

Кроме фабрик аристократической бронзы, мы посетили другие фабрики. Между ними особый интерес возбудили в Герцоге добывание алюминия на заводе Морена в Нантерр, меднокотельное и плавильное производство на заводе Кайль и К° в Пасси, фабрикация хрусталя Бакара (Baccarat), фарфора твердого и мягкого в Севре.

На всех помянутых заводах и фабриках со стороны администрации был нам сделан самый радушный приём и, разумеется, благодаря этому, нам удалось значительно обогатить коллекцию Русского Технического общества.

На выставке я познакомился с весьма радушными и любезными родственниками Герцога Лейхтенбергского принцем Оскаром (ныне король Швеции и Норвегии), бывшим в то время почётным Президентом шведского отдела. Это знакомство имело значительное влияние на распространение в Европе сведений о деятельности Императорского Русского Технического Общества.

Благодаря Президентам русского и шведского отделов Наполеон III выразил нашему академику Якоби свою признательность, образом достойным его великому званию. Академик Якоби получил не только значительную сумму в виде других, воспользовавшихся многолетними трудами нашего соотечественника, но и приказал изготовить в Севре для маститого изобретателя гальванопластики ценную вазу голубого цвета с надписью, в которой выражено, за что именно была назначена эта почетная награда. Наследники академика Якоби, желая со своей стороны выразить Императорскому Техническому Обществу их глубокое уважение к плодотворной его деятельности, просили меня в память 50-ти летнего юбилея гальванопластики принять помянутую вазу, вследствие чего эта ваза украшает ныне библиотеку Общества.

Убранство выставки приходило к концу и Наполеон III поспешил торжественно её открыть, так как в мае ожидали высоких гостей.

Первым осчастливил Париж своим прибытием Император Александр II. На следующий день был назначен для нашего Императора смотр всей французской армии в Лоншане.

Вполне окончив все возложенные на меня Русским Техническим Обществом поручения, и простившись с Августейшим

Президентом нашим, я отправился через Варшаву обратно в Россию, где жена моя гостила у брата Василия, в родовом имении Кочубеев – Ярославце, принадлежавшем ещё предку нашему Василию Леонтьевичу Кочубею. Местность, окружающая Ярославец, очаровательна и соответствует названию: она волниста и пересечена большим числом неглубоких яров, идущих в разных направлениях и внизу которых встречаются пруды. Холмы, возвышающиеся над ярами, покрыты лесами разного возраста, в которых преобладает дуб, липа и осина, а из кустарников – орешник (*Coryllus avelnas*). Последний до такой степени обилен в лесах брата, что вся усадьба его ежегодно оттапливается им, что даёт брату возможность сохранять леса, которые вследствие близости Ярославца от других уездных городов – Глухова и Кролевца – с каждым годом приобретают большую ценность.

Въезд в Ярославец со стороны Глухова до крайности живописен, представляя ряд озер и прудов, около которых приютилось село и господская усадьба, окруженная парком и фруктовыми садами.

Усадьба Ярославецкая интересна тем, что состоит из большого числа зданий разнообразной архитектуры, большею частью построенных покойным дядей нашим Демьяном Васильевичем Кочубеем, от которого это имение перешло во владение брата. В одном из флигелей, снабженном башнею с остроконечным верхом и верандою, помещалась жена моя с дочерью Любовью, которая была чрезвычайно мила и ласкова со мной и, вероятно, наученная няней своей, Прасковьей Максимовной Гноевой, спросила: "Милый папа, покажи мне гостинцы, которые ты купил для меня в Париже". В этом флигеле нашлась удобная комната и для меня.

Вскоре после приезда моего начались наши обычные поездки в окрестности Ярославца. Таких прогулок можно было делать значительное число, не покидая владений брата. Из этих прогулок самые интересные были в пасеке, в Великом Яру и Степовом. Дети сопровождали нас, так как они находили удовольствие собирать грибы, в изобилии встречающиеся в лесах брата после дождей. Не желая долго останавливаться на этих поездках, я опишу только одну из них, именно прогулку в "Великий Яр".

Прежде, нежели спуститься в яр, нужно было переехать речку Реть, где построены были водяные мельницы и возведены были разные постройки хутора Покровского, большею частью находящиеся в развалинах, так как они прежде были заняты разными заводами и фабриками, благодаря возможности при-

обретать дрова по дешевой цене у соседей или же рубить их в собственных лесах. Но к сожалению, соседи уничтожили хищнической рубкой свои леса, а брат предпочел сохранять собственные до того времени, когда ценность их будет значительнее.

Проехав плотину, нужно подыматься медленно к вершине главного яра, слева и справа которого направлялись другие яры, меньшего протяжения, с самую разнообразною растительностью и формой отдельных групп деревьев и кустарников. Между последними, как и во всех лесах брата, преобладает орешник, о пользе которого я уже упомянул выше. Поднявшись до вершины Клинцов, путь вдруг изгибается налево, и въезжаешь в густой лес, через который только изредка проглядываются поля, принадлежащие соседним владельцам, успевшим уничтожить свои леса и обратить пространства, ими занимаемые прежде, в пашни плохого качества.

В одном месте поставлена землянка для лесничего, так как крестьяне соседних деревень, не находя более возможности добывать у своих владельцев поделочный материал, постоянно вторгаются в лес брата и крадут иногда весьма ценные дубы.

Старания брата дать сторожкам вид более изящный, остались тщетными, так как построенные хаты в самом непродолжительном времени сгорели до основания. Начиная от сторожки, оголённые полянки являются довольно часто, хотя лес брата по протяжению границы соседних имений чрезвычайно густ и зарос орешником, но и здесь сосед брата фон Глазенап, женатый на Мазуркевич, несмотря на просьбы брата уступить хотя бы узкую полоску его пашни для разведения леса, не согласился это сделать под предлогом, что вблизи лесов урожаи хуже. К счастью, вблизи нелюбезного фон Глазенапа, приходится спуститься в "Великий Яр", в котором на протяжении многих вёрст, обе стороны принадлежат брату, за редким исключением.

Благодаря сделанным теперь грабарским работам, можно засадить часть луга ольхой и лозой, что братом и производится понемногу.

Осмотрев все леса, принадлежащие брату, я с ним вместе отправился в Волокитино, имение родственника нашего Андрея Михайловича М[иклашевско]го, отдалённое всего приблизительно на 20 верст от Ярославца. Дорога в Волокитино проходит мимо лесов, в которых расположена Георгиевская пасека и вблизи

великолепного "Степового" леса, начиная от которого приходится ехать пашнями до границы владений А.М.М[иклашевско]го, где вновь встречается великолепный дубовый лес, образующий, впрочем, узкую полосу вдоль дороги, ведущей к селу и к усадьбе Волокитинской.

Проехав несколько вёрст по весьма узкой дороге, изрытой колеями на затверделой глиняной почве, достигаешь аллеи, обсаженной деревьями, и вашему взгляду представляются триумфальные ворота в готическом стиле, сложенные прочным образом из жернового камня светло-серого цвета. Трёхстрельчатые арки, из которых состоят ворота, снабжены прочными железными решётками с позолотой, сквозь которые проглядывается длинная парковая аллея, в конце которой построен господский дом в стиле первой Империи. Впрочем, помянутые решётки забиты наглухо и привратник не выходит на вызов приезжего. На фронте ворот изображена надпись крупными золотыми буквами: "Ad majorem Dei gloriam". Как будто бы ворота назначены для прославления Всевышнего, но не богатства владельца.

Посмотрев ворота, мы повернули налево и проехали вдоль каменной ограды, снабженной вверху бойницами из тёсанного жернового камня, и по прошествии некоторого времени, въехав в ворота более скромной формы и размеров, мы остановились перед широкой каменной лестницей, ведущей ко входу через перестил, обращённый к стороне реки.

Андрей Михайлович, предупреждённый братом о нашем приезде, ждал нас в передней и приказал немедленно прислуге подать обед, который оказался вкусным и сопровождался хорошими винами и английским пивом. Дочь его графиня А.А.Олсуфьева передала нам, что мясо и хлеб приобретены лучшего качества в г. Полтаве, а рыба поймана в реке Клевени, где А.М.М[иклашевск]им устроены тони, сданные им в аренду. Эль приготовлен ввиду ожидаемого приезда Н.М.Ск-го, свояка Андрея Михайловича. Что же касается до вин, то все они старые, высокого качества и хранятся в погребах на случай приезда почётных гостей.

Все эти сведения оказали на меня успокоительное влияние, так как мы знали, что по свойственной ему бережливости, А.М. редко дозволяет себе подобные расходы.

После обеда А.М.М[иклашевск]ий пригласил нас выйти на перестил, где нам был подан кофе и мы имели время полюбоваться видом местности, орошаемой рекою Клевенем.

Вблизи реки, на противоположном берегу, видны были леса и поля, принадлежащие Андрею Михайловичу, вдали на горизонте виднелись вершины колоколень и церквей города Путивля, отдаленного от нас всего 16 верстами.

После кофе Андрей Михайлович пригласил нас осмотреть церковь, построенную им в память умершей его жены, и меня интересовала постройка, исполненная по указаниям нашего родственника, строителя помянутых ворот.

Церковь оказалась еще более оригинальной, представляя смесь всех возможных стилей. Нас удивила также и та масса фарфора, которая была употреблена для украшения храма, не только внутри, но и снаружи, и свидетельствовала о существовании в Волокитине фарфорового завода, вполне благоустроенного. В этом я убедился благодаря любезности нашего родственника, который по окончании осмотра церкви, пригласил нас посетить здание существующего до отмены крепостного права, фарфорового завода.

Желая применить к делу превосходного качества белую глину (каолин), залежи которой находятся вблизи г. Глухова, почему эта глина именуется глуховской, Андрей Михайлович М[иклашевск]ий выписал из Севра опытного мастера г. Дарта (Darte), который и построил завод, вполне соответствующий всем требованиям современной техники.

Получаемые продукты в недекоративном виде, были, за редким исключением, безукоризненны, но к сожалению А.М.М[иклашевск]ий захотел придать фарфору большую ценность, выписал из Петербурга художника-самоучку и поручил ему образование декораторов из местных мальчиков и девушек. Без сомнения, последние покрыли фарфор украшениями столь отвратительными, что бедный Дарт от отчаяния заболел, и, как говорят злые языки, умер.

Производство фарфора перешло в руки мастера, нанятого Андреем Михайловичем где-то в России, и, без сомнения, произведения Волокитинского фарфорового завода в скором времени явились бы во всех городах Малороссии и служили бы в виде украшения и в виде посуды для неприхотливых жителей, которых соблазняла относительная дешевизна художественных

произведений нашего родственника, но, к сожалению, эмансипация крестьян лишила его даровых рабочих. С тех пор мало-российский Севр должен был прекратить свою многолетнюю деятельность.

Мы после чая простились с любезной А.А.О-вой и я попросил Андрея Михайловича выслать мне в Ярославец приобретённую у него посуду (без всякой декорации), чем Андрей Михайлович М[иклашевск]ий остался, по-видимому, вполне доволен, так как покупателей теперь было мало.

Возвращение в Ярославец было довольно затруднительно: несмотря на двух конюхов, высланных моею женою с фонарями в Волокитино, мы только к рассвету добрались домой и немедленно были угощены ужином и чаем, так как жена моя не вполне была уверена, что бережливый Андрей Михайлович М[иклашевск]ий накормит нас как следует.

Дня через четыре после поездки нашей в Волокитино, брата посетил Иван Михайлович Скоропадский, известный в Малороссии как страстный любитель грабарских работ и лесоразведения. Будучи сам любитель размножения деревьев, я очень обрадовался его приезду и воспользовался случаем, чтобы познакомиться с методом, употребляемым в имениях Ивана Михайловича для размножения лесов, густотой и ростом которых я любовался нередко при проезде моём через Тростянецкое имение Скоропадского. Оказалось, что метод С[коропадско]го был чрезвычайно прост и дешев, но, к сожалению, применим только для размножения берёзы и сосны.

Вместо рытия ямок, работы медленной и сопряженной с значительными затратами, Иван Михайлович употреблял следующий способ, которым я впоследствии воспользовался для собственных посадок и поэтому могу его рекомендовать.

Осенью, после снятия урожая и свозки коп с поля, остаётся, как хозяевам известно, так называемая, стерня. В этой стерне производится посадка молодых саженцев. С этой целью 2 опытных рабочих протягивают шнур длинной, примерно, до 40 саженьей, то есть поперёк десятины, которая у нас имеет в длину 60 саженьей, а в ширину 40 саженьей. Третий рабочий по длине шнура откладывает колы, длиной в два аршина и отмечает место для посадки маленькими колками, с этой целью приносимыми двумя работницами, которым поручается изготовление щелей. Последние производятся тремя ударами деревенского заступа,

причем середина полученного треугольника разрыхляется на глубину целого заступа, т.е. не более 8 вершков. Другая работница сажает деревца, наблюдая при том, чтобы корни были бы покрыты рыхлой землей.

Такая работа идет столь успешно, что работница может в короткий день конца сентября или первой половины октября, заработать до 40 копеек, т.е. посадить не менее 800 штук деревцов в день. Этим способом посаженные рощи имеют вполне удовлетворительный вид, напоминающий естественное насаждение.

Кроме разведения лесов в открытой степи, И.М.Скоропадский придумал весьма оригинальный способ устройства аллей, обсаженных группкой деревьев разного вида, и обеспечивающих эти посадки от порчи животными. Если я не употребил до сих пор способа Ивана Михайловича для обсадки дорог, соединяющих хутора, то это только потому, что в моих имениях был употреблён другой способ, более простой и пригодный лишь для посадки разных видов вербы. Но я намерен употребить способ С[коропандско]го для образования групп на выгонах, которые без этого естественного украшения представляются слишком открытыми.

Ближайшие соседи И.М.С[коропандско]го уже с успехом употребляют его метод для образования аллей значительной длины для въезда в их усадьбы.

По направлению дороги, которую хотят превратить в аллею, расставляют вехи около 10 сажений друг от друга, да притом в шахматном порядке, около вех ставят рабочих, которые по указанию мастера проводят круг, радиусом примерно до двух сажений, отыкают круг кольями небольшого размера и затем углубляют пространство между кольями на $2 \frac{1}{2}$ аршина и притом таким образом, что сначала верхний слой чистого чернозема, примерно в аршин, временно выбрасывается наружу круга, а затем уже вынимается более глубокий слой глины, взамен вынутой глины вновь вкладывается постепенно чернозем и в этом разрыхлённом слое сажают деревья значительных размеров.

Аллеи, обсаженные группами, в имениях И.М.С[коропандско]го производят весьма большой эффект и могут быть предпочтены дорогам, обсаженным сплошь деревьями по той причине, что группы деревьев могут быть заменены новыми посадками не изменяя красоты общего вида.

Архивные материалы о Кочубеях и других деятелях

1. ЧОГА, ф. 127, оп. 3, д. 1358 от 27.03.1874 г. Министерство юстиции. Черниговская палата уголовного и гражданского суда от 27.03.1874 г. за №6815.

В Черниговское губернское правление. Для разрешения дела о выдаче свидетельства на имение жены гвардии капитана Варвары Александровны Кочубей, состоящее Остерского уезда в селах Дерковичи, Олбин, Погребах, доставшиеся ей по наследству от отца ея графа Александра Григорьевича Кушелева-Безбородко.

2. Черниговское губернское правление, ф. 127, оп. 9^а, д. 4181, л. 1 от 15.03.1865 г. С.-Петербургская Охранная казна за №1425.

В Черниговское губернское правление. С.-Петербургская охранная казна имеет честь уведомить губернское правление, что долг по займу помещика Петра Аркадиевича Кочубея 1862 г. 05/Х серебром 44970 руб. заплачен сполна, почему заложенное имение Новгород-Северского уезда в скалах Старой Гуты и Новой Гуты, хуторе Васильевке 754 души от залога Сохранной казны освобождено со снятием запрещения.

Директор _____подпись

Экспедитор _____подпись

3. Российская Национальная Библиотека. Санкт-Петербург, рукописный фонд, ф. 2. Абих Г.В. ед. хр. 7775.

Литография. Grosse Alekxandrit. Druse aus Sammlung des H-r P(iotr) A(rkadiewitch) v(on) Kotschubej. Lith. A/Munster.

4. Российская Национальная Библиотека. Санкт-Петербург, рукописный фонд, ф. 1000. Собрание автографов, ф. 1000, оп. 1, д. 287, 1881 г.

Письмо Николая Брюллова Петру Аркадьевичу Кочубею. С-Петербург, 19 мая 1881 г.

Многоуважаемый Петр Аркадьевич!

С глубоким чувством уважения и признательности выражаю Вам свою искреннюю благодарность за внимание и дорогую память, которую Вы мне сделали, прислав фотографию с модели устраиваемого памятника Гоголя в г.Нежине, который удался, благодаря Вашему постоянному и неутомительному вдохновению, которое Вы так умно умеете вызвать у каждого из трудящегося для высокого назначения Художества.

Весь Ваш Николай Брюллов.

Брюллов фон Николай Федорович (1826–1885) – архитектор, академик (1860), профессор (1864) архитектуры.

В 1850 г. окончил Петербургскую Академию художеств, в которой в 1868–1884 годах преподавал. С 1860 г. – архитектор Министерства Императорского Двора. С 1866 г. служил в техническом строительном комитете Министерства внутренних дел, был сверхштатным его членом. Городской архитектор Петербурга, член ряда архитектурных комиссий. Построил Александровскую барачную больницу. В Петербурге перестроил здание Охтинского полицейского управления и др. Похоронен в Петербурге на Смоленском лютеранском кладбище [с. 61].

5. Российская Национальная Библиотека. Санкт-Петербург, рукописный фонд, ф. 387 Кочубея В.П., ед. хр. 30.

Державин Гавриил Романович. Письмо к Виктору Павловичу Кочубею от 19/IX 1802 г.

Милостивый Государь мой, граф Виктор Павлович!

Полученное мною сего дня от Олонецкого гражданского губернатора отношение о суммах по приказу общественного призрения, нуждах оного и затруднениях им господином губернатором встречаемых, честь имею препроводить к Вашему сиятельству для зависящего от вас разрешения.

С совершенным почтением и преданностью пребываю.

Милостивый Государь мой! Вашего сиятельства Гавриил Державин.

Сентября 19 дня 1802 года.

Его С[иятельства] графу Кочубею.

6. Черниговское губернское правление. ЧОГА, ф. 127, оп. 16, д. 48, л. 20, 1918 г.

Местное исследование Коляжинской лесной дачи при хуторе Коляжне Бобровицкой волости Козелецкого уезда Черниговской губернии владения Действительного Статского советника Василия Петровича Кочубея, перешла в его владение по наследству его матери Варвары Александровны Кочубей в 1895 г., площадь дачи 780,38 десятин.

Коляжинская лесная дача Бобровицкой волости Козелецкого уезда Черниговской губернии принадлежит Действительному Статскому советнику Василию Петровичу Кочубею и перешла в его владение по наследству от матери Варвары Александровны Кочубей в 1895 г., площадь дачи 780,38 десятин: дубы – 111,79

десятин, береза – 288,37 десятин, осина – 352,42 десятины, ели – 3,29 десятин, всего – 668,59 десятин.

О запрете вырубki леса местное население и сахарный завод лишаются в равном пользовании ежегодном лесными материалами и топливом.

Рубка имеет характер беспорядочной рубки, местами рубка сплошная, и всё это сильно засоряет дачу и препятствует свободному росту поросли.

...Означенную эксплуатацию леса комитет считает не только истощительной для дачи, но и вредной и безнадёжной в смысле лесовозобновления мест вырубki и поэтому считает рубку прекратить...

4/IX 1918 года

Лесничий _____ (подпись) С.П.Бочковский.

7. Российская Национальная Библиотека, рукописный фонд. ф. 124, оп. 2, ед. хр. 116. Собрание П.Л.Векселя.

Кочубей Виктор Павлович, Министру внутренних дел.

Доклад Александру I о построении Гостинного двора и распорядке Макарьевской ярмарке с резолюцией Александра I.

26/I 1804 г. Санкт-Петербург.

Его императорскому Величеству от Министра внутренних дел

Доклад

По уничтожении в Правительствующем Сенате контракта, заключённого с именитым гражданством Евреиновым о построении гостинного двора для Макарьевской ярмарки два вопроса наставили в сём деле:

1) учредить постройку гостинного двора на удобнейших и выгоднейших для казны правилах;

2) сделать положение к лучшему распорядку самой ярмарки в найм и раздаче мест и в уравнильной их оценке.

Нижегородский гражданский губернатор на коего возложено было собрать по обоим сим ответам подробнейшие сведения, был сам на месте, осмотрев положение его, изведав собственным опытом все выгоды и неудобства настоящего сей ярмарки распорядка освидетельствовал через избранных им чиновников начатое Евреиновым здание, удостоверясь в непрочности его основания, отыскав по близости другое удобнейшее для здания сего место, составил планы будущему строению, представил мне по всем сим отношениям подробные и на местном познании основанные соображения.

По существу предметов, в них содержащихся, предположение сие разделяется на две половины:

- 1) о устройении гостинного двора;
- 2) о распорядке самой ярмарки в найм торговых мест и в управительной оценке.

Я буду следовать сему порядку, представляя предметы сии Высочайшему Вашего Императорского Величества вниманию.

1. О устройении гостинного двора.

В устройении гостинного двора следующее должно определить предметы:

- 1) избрать удобное к тому место;
- 2) составить планы зданий сколь можно местному положению и роду их соответствующие;
- 3) сделать примерные сметы;
- 4) установить образ производства строения, надзора за прочностью и ответственности в суммах.

Из сих четырех предметов первый выбор места не иначе может быть определён, как личным осмотром людей сведущих.

По свидетельству губернаторов и чиновников им к сему употребленных, место сие найдено в 65 сажнях от гостинного двора Евреиновым предположенного, но чтобы точнее удостовериться в прочности его и предлагав по составлении планов, испросить от Академии Художеств и отправить на место искусного в сем роде зданий художника, который бы личным осмотром сообразил удобности избираемого места с расположением и огромностью здания.

Второй и третий предметы, составление планов и сочинение сметы в следствие генерального плана, который имел я счастье представлять Вашему Величеству, приводить теперь в действие академиком Захаровым [с. 4^а].

Я буду иметь счастье поднести на Высочайшее Вашего Величества усмотрение дальнейшее и подробнейшее по сему предмету распоряжение [с. 11].

Все сии положения имею счастье представить на Высочайшее Вашего Императорского Величества усмотрение.

Января 1804 г.

Граф В.Кочубей

8. Российская Национальная Библиотека, рукописный фонд. ф. 1043 – Канцелярия главнокомандующего 1ой областью Земского войска №37 (IV–191/35).

Его Сиятельству господину Генералу от Инфантерии Главнокомандующему Первою обласною Земского войска и разных орденов Кавалера графа Николая Алексеевича Татищева.

28/XII 1806 г.

Милостивый Государь мой, граф Николай Алексеевич!

На основании о добровольных приношениях честь имею уведомить Ваше сиятельство, что г[осподин] Гофмейстер Григорий Демидов представляет способной для орудий меди семь пудов; коллежский советник Петр Яковлев также для делания орудий лучшего полосного железа сто тысяч пудов, здешний фабрикант Берд тысячу штыков обязываясь, как штыки сии приделать к ружьям, кои даны ему будут так и другими казёнными работами занять завод свой и в продолжение двух месяцев без обычной платы.

Честь имею быть с совершенным почтением Вашего сиятельства покорнейший слуга 28 декабря 1806 года граф В.Кочубей [с. 207]. №3299.

Милостивый Государь мой, граф Николай Алексеевич, здешней Уголовной Палаты купец Борис Замараев из усердием к общему благу представляет на вооружение милиции шпаг, сабель и палашей на пятьсот человек.

Тайная Советница Бакунина представляет для сего же употребления шесть чугунных пушек фунтового калибра.

Финляндские вице-губернатор Бухарин для десяти ратников представляет десять разнородных орудий, приобретённых им на Кавказской линии.

На основании положения о добровольных приношениях, я имею честь уведомить Ваше сиятельство о пожертвовании сим орудием, пребывая с совершенным почтением Вашего сиятельства покорнейший слуга граф В.Кочубей [с. 208].

28 декабря 1806 года. №3304.

Губернатор ратников нынче может быть производимо как по распоряжениям Вашего сиятельства на счёт суммы при составлении милиции поступивших, то я вместе с сим предваряю о том и г[осподина] Государственного казначея.

Честь имею быть с совершенным почтением Вашего сиятельства покорнейший слуга граф В.Кочубей [с. 130].

5 ноября 1807 года. №5317.

9. Российская Национальная Библиотека, рукописный фонд. ф. 387. Кочубей В.П., ед. хр. 47.

Разумовский Кирилл Григорьевич, гетман, граф.

Письмо к Виктору Павловичу Кочубею от 23/VII 1802 г.
Батурин.

Милостивый Государь мой, граф Виктор Павлович!

И после высочайшего решения покойным императором фамильного нарышкинского дела за земли в опекунское межевание отрезанные. Не могу я по линии моей получить достояния детям моим принадлежавшего [неразборчиво] Сената департаменту в такой нерешимости от открывшейся неверности в десятинном исчислении земель, что я предполагаю [неразборчиво] он своим докладом на решение к Государю Императору убеждаясь сим обстоятельством, прошу Вас Милостивого государя моего непоскучати прочтением записки усега включаемой и всевозможное явить мне Ваше пособие в предстательстве у тех особ, коих оное дело подлежит решению дружеское Ваше ко мне расположение подает надежду, что Вы в сей просьбе мне не откажете, а с тем обязан будет всегда Ваш искреннопочитающий Вашего сиятельства покорный слуга граф Разумовский.

23 июля 1802 года, Батурин.

Репнина Варвара Алексеевна, княжна, жена генерал-адъютанта Николая Григорьевича Репнина.

Прошение в С.-Петербургскую палату гражданского суда о выдаче свидетельства на совместное владение его и В.П.Кочубеем именьями в Нижегородской губернии, май 1816 года.

Всепресветлейший, державнейший великий Государь Император Александр Павлович, самодержец всероссийский, Государь всемилостивейший просят генерал-лейтенанта Его императорского величества, генерал-адъютанта и кавалера, князя Николая Григорьевича Репнина, супруга княгиня Варвара Алексеевна, дочь и действительный Тайный Советник, сенатор, кавалер, граф Виктор Павлов, сын Кочубея о нижеследующем.

Сего 1816-го года мая 10-го дня учинили мы между собою мировое условие о взаимных наших владениях именья, состоящего в Нижегородской губернии в разных селах, деревнях, угодьях поименованных в условии за подписанием нашим и нижеследовавшимися под оным условием свидетелей [неразборчиво] оное

миролюбное условие нигде еще в присутственном месте неявлено и не засвидетельствовано, то прилагаем оное в подлиннике оригинальном всеподданейше просим к сему.

Дабы высочайшим Вашего Императорского величества указать повелено было сие наше прошение с приложенным миролюбным условием в Санкт-Петербургскую Палату гражданского суда принял и оное засвидетельствовал [неразборчиво] порядком выдать нам обратно прошению.

Всемилоостивый государь просит Вашего Императорского величества о сим нашего прошения решение учинить мая "... " дня 1816 года, подание надлежит в Санкт-Петербургскую Палату гражданского прошение сочинял и переписывал губернский секретарь Егор Григорьев сын Носов.

Генерал-лейтенант Его Императорского величества, генерал-адъютанта князя Репнина, супруга, княгиня Варвара Алексеевна, дочь Репнина руку приложила.

Действительный Тайный Советник сенатор и кавалер, граф Виктор Павлович Кочубей руку приложил.

Управляющий вотчинами В.П.Кочубея о состоянии его южных вотчин. 33 письма.

Сей генеральный суд действительно заслуживает особенного замечания. Он конечно причиной всей запутанности и по записи гр[афа] Разумовского [с. 7]...чтобы на благоусмотрения и для содержания при экономических Вашего Сиятельства бумагах...

Сверх всего согласил я дать с ним вносить здешнего приказчика, знающего скотоводство, хлебопашество, овцеводство и пр[очее] по хозяйству: сей человек будет очень полезен для отвращений г-на Яковлева от больших вредных ошибок [с. 17].

...слышно здесь, что Вы изволили продать свой дом за 250 тысяч рублей, чему я истинно порадовался, ибо он имеет нездоровое положение.

Сегодня или завтра я опять в Диканьке, где всё в порядке и очень хорошо и где более еще наполняюсь я чувствами признательности и совершеннейшей к Вашему сиятельству преданности [Требы, мая 30, 1819 г. с. 21].

...князь Реп[нин] еще из Чернигова не возвращался [Демидовка, июня 5, 1819 г.].

...третьего дня воротился князь Николай Григорьевич Репнин [с. 30].

...и всегда была вся моя надежда на вас. Слышу, что изволили отдавать князя Р[епнина] детей, остаюсь в недоумении. Более не смею говорить, но сие сказать усердие мне велить. Навсегда пребуду преданнейшим и признательнейшим вашему сиятельству [Требы, июнь, 10, 1819 г. с. 31].

...Сегодня получил я сведения, что в Диканьке вчерашнего дня был необыкновенный дождь, покрывший все водою так, что ежели бы не было гатей и то бы все погреба были бы наполнены водою [Требы, июня, 20, 1819 г. с. 32].

...Поспешил воспользоваться возвращением из Чернигова. Князя Николая Григорьевича просил я его о следуемом взыскании с Г.Гриневича [Требы, июня, 20, 1819 г. с. 35].

...в Диканьке все совершенно благополучно [Требы, июля, 15, 1819 г. с. 46].

...весьма много продается шерсти на лучшие Российские фабрики. Для внутренней продажи сие средство было бы лучшее и ближайшее, а в Петербург много закупают шерсти для себя и для выпуска за границу, вино в Екатеринославль, Кременчуг, Херсон, Новороссийский край [с. 54].

...хлебопашество и овцеводство, требующее больших сенокосов. Самая природа указывает Новороссийский край для разных стад, где мало нужно сена и где просторно здесь и найпаче теперь, что очень дорого 300–600 руб. скирда и земли тесны.

Приобретение для Вас от 20–10 тысяч десятин земли крайне необходимо [с. 77].

...в верху диких степей на коих можно открыть колодези и где следовательно можно бы быть разного скота заводить [с. 77].

...цена на рожь и муку ржаную доходит до 3-х руб. пуду в Стародубе и в окрестностях ...в Мглинском и Сурожском поветах...действительно трудно сказать, что здесь для края злочастие, голод или сей Губернатор [с. 79] в превосходстве. При желании видеть ваши имения.

...с приобретением Чернековки, все имения Ваши тамошние, то есть от Чутово Исправного и Кочубеевного богатством на земли и леса, едва ли не первое будет по сей губернии. Только в Черниговской от 700–800 душ [Демидовка, 24/III 1821 г. с. 84].

...Завтра еду в Диканьку для осмотра строений и сада, как о том я писал вам, где и архитектор быть должен [с. 87, 1821 г.].

Прошение в Санкт-Петербургскую Палату Гражданского Суда о засвидетельствовании духовного завещания покойного графа Ильи Андреевича Безбородко, июнь 1815 г.

Всепресветлейший, Державнейший, Великий государь, Император Александр Павлович, Самодержец Всероссийский, Всемилостивейший.

Просит Действительный Статский советник и кавалер, граф Виктор Павлов, сын Кочубея, а о чём следует пункт I.

Действительный Статский советник и кавалер, граф Илья Андреевич Безбородко во 2-ой день сего месяца, будучи одержим болезнию, однакоже в твердом уме и совершенной памяти вручил мне запечатанный пакет духовного его завещания с надписью, чтобы оный текст по смерти Его распечатать и исполнить мне общее с супругою Его графинею Анною Ивановной и на другой того день, то есть 3-го числа сего месяца скончался.

По распечатании того пакета обще с графинею Безбородко оказалось в нем духовное завещание с особым дополнением к оному и Реестром о людях, коих завещал он отпустить на волю. Из Актов сих два первые подписаны покойным графом Безбородко с затворением духовного Его отца и свидетелей, а последний за его одного подписан. Все сии бумаги представляя в оригинале всеподданнейше прошу к сему. Дабы Высочайшим Вашего Императорского Величества указом повелено было сие моё прошение с вышесказанным прилагаемыми при сём актами в Санкт-Петербургской Палате Гражданского суда, приняв записать и учинив на оных следуемое по законам засвидетельствование, с оным все оные акты выдать мне обратно.

Сие же прошение с означенными приложениями велю подать поверенному покойного графа Безбородка Титулярному Советнику Козьме Соколову прошение.

Всемилостивейший государь, прошу Вашего Императорского Величества о сем моём прошении решении учинить июня дня 1815 года к поданию надлежит в Санкт-Петербургскую Палату Гражданского суда.

Писал сие прошение с сочинения просителя Губернский Секретарь Иван Кучеровский.

Действительный Тайный Советник и кавалер, граф Виктор Павлов, сын Кочубея руку приложил.

Июня 16, 1815 года.

10. ЧОГА, ф. 674, оп. 3, д. 28 от 22/IX 1813 г. – 29/XI 1813 г.
Коллекция Черниговской губернской Архивной комиссии.

Письма графа Андрея Безбородко своему отцу Илье Андреевичу Безбородко.

Милостивый государь Батюшка!

Имею честь доложить, что г-н Конови третьего дня привез деньги 12 тысяч рублей и вручил оные его Превосходительству [неразборчиво], получил благодарность Величества за мое пожертвование. Впрочем, слава Богу, здоров и благополучен, желаю Вам великого здравия и благополучия. Остаюсь с усерднейшим моим почтением. Милостивый государь Батюшка!

Ваш покорнейший сын гр[аф] Андрей Безбородко.

с.Столинец

22 октября 1813 г.

Милостивый государь Батюшка!

Имею честь получить письмо Ваше от 25 октября и денег 500 рублей ассигнациями через г[осподина] Мироненкова, прежде сего получил 2000 рублей ассигнациями: Берейтос, казак прибыл с верховыми лошадьми благополучно.

Мне, милостивый государь Батюшка, мне весьма прискорбно и стыдно, что надписано ко мне на конверте таким образом: ^{1^{го}} Черниговского коннокозачьего полка, Поручику, Графу Безбородки.

Имею смелость доложить, милостивый государь Батюшка, что не имею никакого военного чину и исправляю должность Батальонного командира, то есть майорскую, штатский мой чин, которого я не заслужил, доставлен мне через милость Императора Павла Петровича за заслуги [неразборчиво] покойного: всем известен мой чин. Я, конечно, служил в 1807 году бунчуковым в Мариупольском гусарском полку, тогда были другие времена, чем нынешние и притом великая разница, полевые регулярные полки, школы казачьи малороссийские и вольно мне было дурачиться в тогдашних молодых моих летах, когда я ещё не имел здравого рассудка и унизил себя из камергерского чину в поручику, несмотря на советы благоразумных людей, которые хотели меня от сего отвлечь. Прошлого году были такие обстоятельства, что всякому патриоту должно было принятьсь за оружие.

Переименовка в военный чин зависит от Его Императорского Величества, но я надеюсь быть не переименован и останусь в штатском чине, так как недругие, которые не служили в ополчениях. Простите меня за это, ибо ежели будут [неразборчиво] ко мне именуя меня по-прежнему поручиком, то могу лишиться должного почтения от [неразборчиво] почтения к высшим чинам и субординации есть душа службы всякой воинской и штатской.

Впрочем, желаю Вам здравия, остаюсь усерднейшим моим почтением. Милостивый государь Батюшка.

Ваш покорнейший сын гр[аф] Андрей Безбородко.

с. Синянец под крепостью Замостье.

29 ноября 1813 года.

11. Черниговское губернское правление, ф. 145, оп. 3, д. 1, 1901, с. 92–95.

Слушали заявление земледелицы Варвары Васильевны Кочубей, Василия Петровича Кочубея, в котором он предлагает земству открыть новый фельдшерский пункт в м.Дубовичах с тем, что если земством на эту должность будет назначен школьный фельдшер, то доверительница её с своей стороны предлагает субсидию на содержание фельдшера в сумме 90 руб. жалованья и 60 руб. квартирных в год.

Постановили: принять предложение В.П.Кочубея и перевести место пребывания участкового фельдшера из села Черторыг в м.Дубовичи, самое же м.Дубовичи перечислить из Ярославецкого врачебного участка в Воронежский, на что В.П.Кочубей здесь же изъявил свое согласие [с. 111].

Согласно заключению медицинской комиссии фельдшерский пункт из с.Черторыг переводится в м. Дубовичи при чём по предложению представителя Собрания В.П.Кочубей постановлено иметь в м.Дубовичах фельдшера, окончившего фельдшерскую школу. В изменение же и дополнение прежнего на этот предмет постановления обусловить назначение такого фельдшера следующим образом: земство принимает на себя его содержание в сумме 300 руб. жалованья и специально 60 руб. такому фельдшеру квартирных, для какой цели местные землевладельцы В.В.Кочубей и В.П.Кочубей приходят на помощь земству в размере 150 рублей с специальным распределением этой суммы: 90 руб. на содержание такого фельдшера и 60 руб. на квар-

тиру, сумма эта должна поступить в кассу земской управы до тех пор пока в Дубовичах будет школьный фельдшер.

Приглашение на должность чиновного фельдшера должно быть сделано по соглашению с г[осподами] Кочубей. До тех же пор, пока будет приискан школьный фельдшер, содержать в м.Дубовичах хотя бы и ротного на прежних основаниях [с. 121].

Попечителями начальных училищ, содержимых на средства земства и при его пособии единогласно избраны:

Тулиголовского – В.П.Кочубей

Дубовичского – В.В.Кочубей

Ярославецкого – М.А.Кочубей [с. 128].

В попечители Глуховской мужской гимназии избран тайный советник Н.А.Терещенко.

В попечители Глуховской земской больницы избран дворянин В.П.Кочубей [с. 137].

Фабрика фарфора Миклашевского

Лет 30 назад хорошою репутациею и значительным распространением на юге России и в столицах пользовались фарфоровые изделия фабрики помещика Черниговской губернии Андрея Михайловича Миклашевского, находившаяся в селе Волокитине Глуховского уезда. Изделия эти выделялись из местной фарфоровой глины, находимой в дачах с.Полошок того же уезда, главным образом, на землях помещиков Скоропадских.

Задумав открыть фабрику, владелец стал подыскивать для управления ею подходящего лица и в одну из поездок за границу встретил Дарта, имеющего раньше свой небольшой завод во Франции, но обанкротился. Дарт дал согласие ехать в Россию. Ознакомившись с глуховскою глиной, он нашел её годною для выделки фарфора, не знал, как определить состав и пропорцию тех примесей, какие ей требовались.

С целью изучить секрет, он поступил простым рабочим на одну из русских фабрик Карпилова. Узнав секрет, Дарт 12 лет заведовал производством фарфора Миклашевского в с.Волокитине.

Кроме столовой и чайной посуды, фабрика Миклашевского производила вазы, лепные рамы для зеркал, подсвечники и т.д.

Самым выдающимся произведением фабрики остался фарфоровый иконостас в церкви села Волокитино ["Киевская старина", 1894 г., ноябрь, с. 309–310].

12. Российская Национальная Библиотека, Санкт-Петербург, рукописный фонд. Фонд М.М.Сперанского – 731.

Михаил Михайлович Сперанский (1772–1839) – государственный деятель, граф 1839 г.

Его письма к В.П.Кочубею.

Графу Кочубею 12 сентября 1818 г.

Отправление отсюда моей дочери подает мне случай возобновить себя в памяти Вашего Сиятельства и представить новое уверение в дальнейшей и непоколебимой моей преданности.

По участию, которое Ваше сиятельство всегда принимали в судьбе моей, я считаю долгом прежде всего дать вам краткий отчёт в похождениях моих с тех пор, как отсутствие ваше за границу могло их скрыть из вашего виду.

В счастья и несчастья доброе ваше мнение всегда было и будет одним из лучших моих утешений.

Всё величие и ум Екатерины не могли избежать сей судьбы, когда в 1762 году собраны были в законодатели прежде, нежели были уложены законы, прекраснейшая инструкция (наказ) ни к чему не послужила. Я понимаю, что предмет областных Начальников не может быть огромен...

Обращаясь лично к себе, я прошу и желаю одной милости, а именно, чтобы сделали меня Сенатором и потом дали бы в общем и обыкновенном порядке чистую отставку. После сего я побывал бы на месяц или на два в Петербурге единственно для того, чтобы заявить, что я более не ссыльный и что изгнание моё кончилось.

В постепенном приближении к сей единственной неподвижной цели, которую одну я буду преследовать не только постоянно, но даже с несвойственным мне упрямством, я буду всегда полагать мою надежду на сильное ваше содействие по мере случаев и возможности, кои представится к тому могут.

Я не имею других прав на сию надежду, кроме искренней моей к вам преданности и верных опытов вашего в судьбе моей участия.

С совершенным почтением и преданностью.

Графу Кочубею 1 октября 1818 г.

Письмо Вашего Сиятельства от 4 сентября принесло мне истинное утешение. Как скоро получил я некоторую свободу в моих сношениях и осмотрелся в новом моём положении, я писал

в Чернигов, чтобы узнать от Гр. Петрова о состоянии Вашего здоровья в чужих краях, он сообщил мне всё, что знал. Сведение, потом до меня дошедшее, что вы возвращаетесь в Петербург, было для меня самого радостною вестию.

Примите Милостивый Государь свидетельство совершеннейшего почитания и искренней преданности, с коими честь имею быть.

Графу Кочубею 18/XII 1819 г. с Трапезниковым

Иркутский купец Трапезников, отправляясь в Петербург, представляет мне случай писать Вашему Сиятельству. Поздравления, приносимые вам со вступлением вашим в Министерство, не могут быть бескорыстны, тут все знающие вас и лично, и по воспоминаниям, будут более поздравлять себя, нежели вас.

Всё, что утверждали в Петербурге о Сибирских злоупотреблениях, все предчувствия, кои видел я в письме вашем, я нашел здесь на самом деле.

Позвольте мне в заключение привести себя на память графини Марии Васильевны² и Наталии Кирилловны³ и искренно благодарить их за воспоминания и внимание к моей дочери.

Ваше Сиятельство были всегда ко мне так благосклонны.

Список с письма к графу В.П.Кочубею из Иркутска от 29/I 1820 г.

...по Вашей ко мне благосклонности, но и по настоящему званию вашему избрать удобное время и представить Вам Государю побуждения мои в истинном их виде. Просьба моя кратко состоит в том, чтоб по окончании вторичного обозрения, которые с мая месяца на обратном пути из Иркутска в Тобольск я сделаю, дозволено мне было оставить Сибирь и ея управление...

Мои предположения о Сибири столь сами по себе сильны, что и при личных изъяснениях, даже при большем благоприятстве обстоятельств я сомневаюсь еще, чтоб они были приняты. На сие сомнения никак не остановить меня сказать всю правду и нимало не переменит видов, основанных на совести и внутреннем моем убеждении.

В заключение желал бы изъяснить все чувства благодарности моей за внимание ваше к моей дочери.

² Мария Васильевна – Мария Васильевна Васильчикова, жена В.П.Кочубея

³ Наталья Кирилловна – родная тетя Марии Васильевны Васильчиковой, старшая дочь Кириллы Григорьевича Разумовского – гетмана Украины.

Письмо М.М.Сперанского к графу В.П.Кочубею от 20/V 1820 г.

Милостивый Государь, Виктор Павлович!

Я имел честь получить предписание Вашего Сиятельства от 8 марта с объявлением Высочайшей воли прибыть мне в Санкт-Петербург к исходу октября сего года.

В донесениях моих Государю Императору и в разных отношениях к Министерству, я представлял положение Сибири в истинном его виде.

Я представлял, что расстройство всех частей требует скорого исправления, и что к исправлению сему я ни средств, ни людей не имею.

Если бы расстройство сего края было частное, то можно было бы исправление, но Сибирь требует общего и совокупного во всех частях образования. Она не может быть исправляема как Новгородская или Тверская губернии, между тем настоящий порядок и правила суть совершенно одинаковы.

Графу Кочубею. Томск. 19 августа 1820 г.

Долгом считаю донесение Вашему сиятельству, что отправясь 1 августа из Иркутска, 11 я прибыл в Томск, откуда по окончании дел, полагаю, через Барнаул отправиться на линию и оттуда в Тобольск.

Я имел честь получить предписание Вашего Сиятельства от 11 июля с изъявлением Высочайшей воли, чтоб прибыть мне в Санкт-Петербург к марту месяцу будущего года и с представлением мне избрать срок к выезду из Сибири поудобности. Я не оставляю в свое время донести Вашему Сиятельству о времени сего выезда, сообразя его с течением дел и с удобством пути.

С совершенным почтением и приношу Вашему Сиятельству истинную благодарность за все, что угодно Вам было явить мне в ходатайстве наград, в особенности благодарен за Г-на Цейера.

Милость сия его оживила, я принимаю его точно так, как бы она мне самому была сделана.

Графу Кочубею от 11 декабря 1820 г.

С истинною благодарностью получил я письмо Вашего Сиятельства от 2 ноября.

Одним из первых моих вопросов ко всем моим всегда был о вашем здравье.

Из писем ко мне доходящих вижу, что не один принимаю в сем самое искреннее участие. Не одно мое мнение многих людей, кои лично вас даже и не знают, есть то, что присутствие ваше в делах всегда полезное, ныне кажется почти необходимо.

Мало имею я надежды, чтоб предположения мои о Сибири были приняты. Обзорение Ваше будет для меня успехом.

Графу Кочубею. Тобольск. 8 февраля 1821 г.

Приношу Вашему Сиятельству истинную благодарность за письмо Ваше.

Великим счастьем считаю, что ответ на него могу сам привезти и представить лично.

В марте месяце будет ровно 9 лет, как я оставил Петербург. Сколько с того времени перемен и в вещах, и в людях, и в образах мыслей.

Примите, милостивый Государь, свидетельство совершенной и искренней преданности.

Тобольск. 8/II 1821 г.

Я пробуду в Томске столько, сколько дела потребовать могут. Отсюда через Барнаул отправлюсь на линию, где увижусь с военным здешним начальством и потом в Тобольске, откуда буду иметь честь к вам писать.

Весьма благодарен Вашему Сиятельству за две книги, я не успел еще их прочитать, но по самому заглавию и потому, что они от вас идут, надеюсь найти в них на пути моем пищу и укрепление, примите, милостивый Государь [неразборчиво].

Томск. 19/VIII 1820 г.

Загряжская Наталья Кирилловна (1747–1837)

Наталья Кирилловна – вдова обершенка Николая Александровича Загряжского, старшая дочь Кириллы Григорьевича Разумовского, генерал-фельдмаршала, члена государственного Совета, гетмана.

Наталья Кирилловна – дама умная, добродетельная и всеми уважаемая, несмотря на то, что в характере ее было много оригинального, собственно ей принадлежавшего.

Наталья Кирилловна по доброте своего сердца имела обыкновение всегда о ком-нибудь хлопотать и просить, это почтенная и всеми уважаемая дама, которую и императрицы посещают.

Её посещали императрицы Мария Федоровна и Елизавета Алексеевна.

Отказывать ей было трудно. И князь Потемкин не умел отказывать Наталье Кирилловне...

Как-то Государь Николай Павлович говорил князю Сергею Михайловичу Голицыну: "Хочется мне заехать к Кочубею. Какое бы было время удобнее, а то Наталья Кирилловна меня, пожалуй, встретит?"

Наталья Кирилловна жила в одном доме с князем Кочубеем (дом этот на Фонтанке близ Цепного моста, где ныне помещается III Отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Комнаты Натальи Кирилловны были внизу налево от входа). Князь Кочубей Виктор Павлович был женат на родной племяннице Натальи Кирилловны, Марии Васильевне Васильчиковой (дочери её сестры Анны Кирилловны).

Из записки князя Кочубея к Михаилу Павловичу Миклашевскому можно судить о характере Натальи Кирилловны, он пишет к нему: "Хотя я ласкал себя удовольствием видеть Вас сегодня у себя на постном обеде, но Наталья Кирилловна, с которой трудно спорить, хочет, чтобы я с ней ел для среды какое-то кушанье, даже и без масла. Посему не сделайте ли мне одолжение завтра пожаловать к нам откушать, а сегодня по вечеру в свободный час на беседу дружескую!" ["Русский архив", 1875 г., с. 335, 338].

Из старой записной книжки

Наталья Кирилловна долго занимала в Петербургском обществе одно из почётных мест. В ней было много своеобразия, обыкновенной принадлежности людей (а в особенности женщин) старого чекана. Кто не знал этих барынь минувшего столетия, тот не может иметь понятие об обольстительном владычестве, которое присваивали они себе в обществе, и на которое общество отвечало сознательным и благородным покорством.

Во многих отношениях Н.К. Загряжская не чужда была современности, но в других сохранила отпечаток своей старины, отпечаток так часто и легко сглаживаемый у других действием общественных преобразований и просвещения, или того, что называется просвещением.

Упорная, упрямая натура нехороша, но нельзя не любоваться натурами, которые, при законных и нужных уступках господству времени имеют в себе довольно сил живучести, чтобы отстоять и

спасти свою внутреннюю личность от требований и самовластных притязаний того, что называется новым порядком или просто модою. В новом обществе, в доме своих родственников Кочубеевых, у которых жила, Загряжская была какою-то исторической представительницей времен и царствований давно прошедших. Она была, как эти старые семейные портреты, писанные кистью великого художника, которые украшают стены салонов новейшего поколения.

Наряды, многие принадлежности этих изображений давным-давно отжили, но черты лица, но сочувственное выражение физиономиям, обаяние творчества, которое создало и передало потомству это изображение, все вместе пробуждает внимание, очаровывает вас. Вы с утонченным и почтительным чувством удовольствия вглядываетесь в эти портреты: вы засматриваетесь на них, вы, так сказать, их заслушиваетесь.

Так, Пушкин заслушивался рассказами Натальи Кирилловны, он ловил при ней отголоски поколений и общества, которые уже сошли с лица земли, он в беседе с нею находил необыкновенную прелесть историческую и поэтическую ["Русский архив", 1874 г., с. 174].

...воспитанница брата ее мужа была тещею Пушкина. Пушкин записал за нею несколько рассказов.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

До 200-ліття від дня народження М.Гоголя

- Арват Н.Н.** О комплексном изучении картины мира в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души" (*из опыта работы студенческого спецсеминара*) 3
- Арват Н.Н.** Цвет в семантическом поле художественно-изобразительных средств Н.Гоголя ("Мертвые души") 19
- Якубіна Ю.В.** Ніжинський період біографії Миколи Гоголя у дослідженнях кінця ХІХ – початку ХХ ст. 28
- Самойленко Г.В.** Гоголівський Тарас Бульба у сценічній інтерпретації корифея української сцени Марка Кропивницького 38

МОВОЗНАВСТВО

- Костенко О.О.** "Дим" В.Винниченка: специфіка художнього психологізму різдвяної казки 46
- Пашенко В.М.** Народнорозмовна основа байок Л.І.Глібова 76
- Хомич В.І.** Теоретичні дискусії щодо позначення терміном функціональних переходів у системі другорядних членів речення, виражених прийменниково-відмінковими формами 83
- Мельник Л.М.** Перший вітчизняний славіст – Осип Максимович Бодяньський 89
- Рудюк Т.В.** Гендерна маркованість українських фразеологічних одиниць 101

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

- Николаенко А.И.** Ленора (из творческой истории стихотворения Н.Кукольника 106

Михед Т.В. Історико-культурні та літературні передумови становлення національного канону в американській культурі XIX ст.	130
Ищенко Н.А. Культурная память как текстообразующий механизм: к вопросу об историчности текста и текстуальности истории	143
Шилова К.А. До проблеми рецепції поезії Анни Бредстріт в американській літературі XX століття: поема Джона Беррімена "Пошановання пані Бредстріт"	151

ІСТОРІЯ

Самойленко О.Г. Внесок М.І.Лілеєва в розвиток історичної науки та освіти в Ніжині наприкінці XIX – на початку XX століття.....	158
Кононенко В.П. Раціональне світосприймання інтелектуальної еліти Гетьманщини (90-ті рр. XVII – 60-ті рр. XVIII ст.).....	165
Цапко О.М. Особливості розвитку української політичної еліти в другій половині XVII – початку XVIII століття	173
Гомоляко А.О. Участь В.Ю.Данилевича у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця.....	189
Шахрай Т.О. Внесок представників дворянсько-поміщицької верхівки Волині у розвиток вітчизняної та європейської науки кін. XIX – поч. XX ст.....	197
Моціяк П.П. М.Є.Скворцов – директор Історико-філологічного Інституту князя Безбородька в Ніжині (1882–1893 рр.).....	214
Гуз А.М. Складання моделі шкільної правової освіти в Росії, Білорусі та Україні у 1991–2005 рр.	230
Коваленко Л.І. Між владою та суспільством (Оперативна розробка документів в архівах Сумщини у 1943–1955 рр.)	239
Міщук С.М. М.Н.Сперанський – бібліограф та палеограф, дослідник слов'янської рукописної книги з бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині ..	247
Поліщук П.Я. Політика "Польської підпільної держави" в гуманітарній сфері.....	257

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Лисенко О.В. М.Ге і М.Костомаров..... 273

Дорохина Л.А. Развитие духовной музыки в Украине
в начале XX столетия: традиции и их обновление 278

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Самойленко Г.В. Пам'ятне слово про Л.Зеленську 285

Зеленская Л.И. Воспоминания Петра Аркадиевича Кочубя
о данной ему императором Александром II
командировке в зиму 1856 года. Архивные материалы о
Кочубеях и других деятелях..... 286

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 42

Спадщина М.Гоголя та проблеми вітчизняної і світової історії,
філології та культури у сучасній інтерпретації

**Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: Лисенко М.М.
Комп'ютерна верстка та макетування: Булах Т.М.
Літературний редактор: Конівненко А.М.
Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку	.08	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times		Ум. друк. арк. 13,85	Тираж 100 пр.
Замовлення №			

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.
8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru